Jaarboek Oud-Utrecht 1983

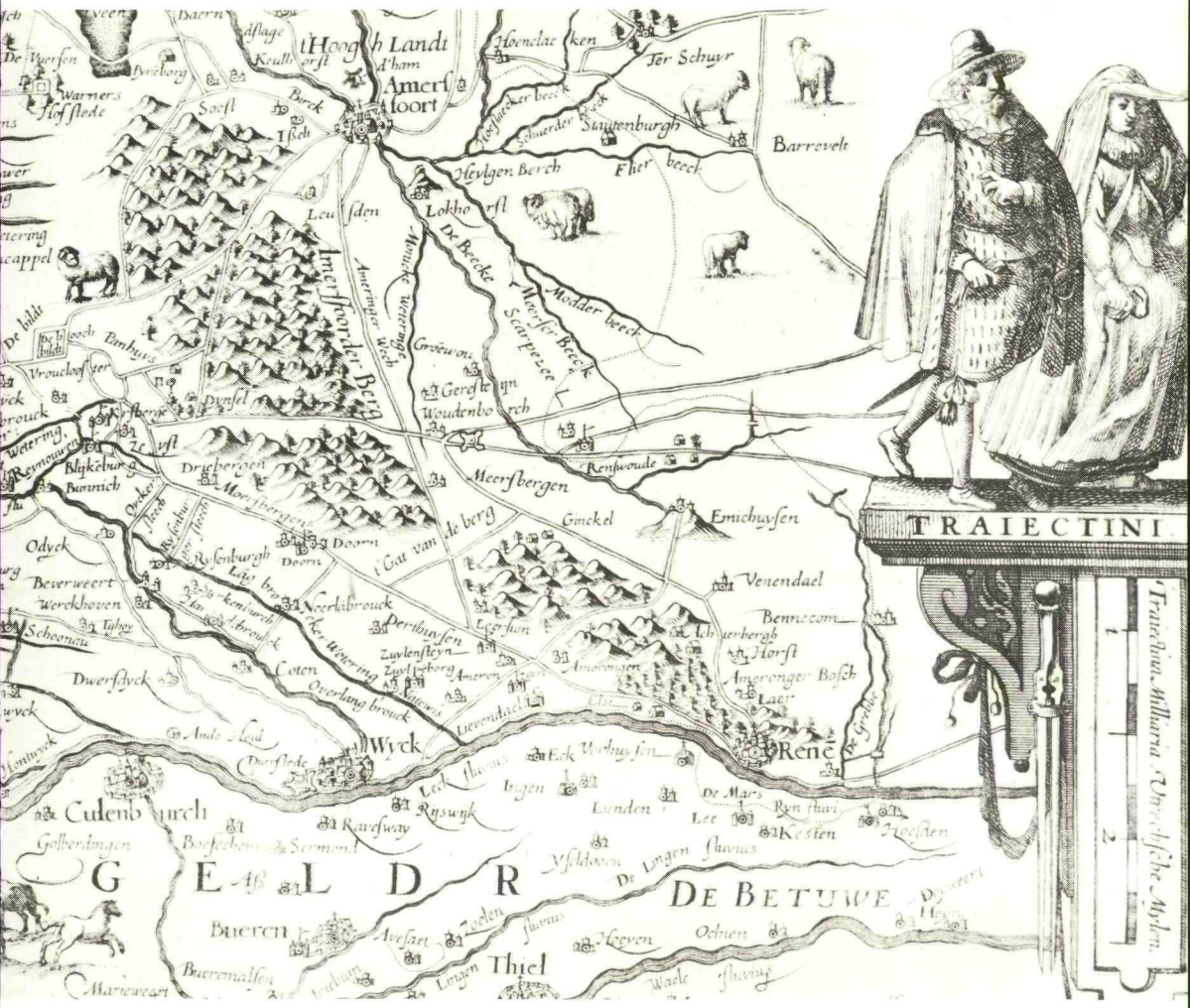

Vereniging Oud-Utrecht

Jaarboek Oud-Utrecht 1983

Jaarboek Oud-Utrecht 1983

vereniging
tot beoefening en tot verspreiding
van de
kennis der geschiedenis
van stad en provincie Utrecht

De Vereniging Oud-Utrecht

Redactie:
J. Aalbers, mw. E. I. Jimkes-Verkade, A. D. A. Monna, mw. C. J. von Ronnen, A. R. M. Smit, W. Uittenbogaard

Inhoud

De auteurs 6

Voorwoord 7

C. A. van Kalveen Het Lazarushuis buiten de Kamppoort te Amersfoort 9

L. J. J. P. Cortenraede Wijk bij Duurstede in de ban van haar regenten 61

R. E. de Bruin Zuivering, verkiezing en genoegdoening. Een onderzoek naar politiek gemotiveerd ontslag- en benoemingsbeleid ten aanzien van Utrechtse ambtenaren tijdens de Bataafse Revolutie 82

H. W. M. Smit Het Utrechtse muziekleven rond 1900: een gunstig klimaat voor de vrouw 117

R. Apell Monumentenrestauraties in de provincie Utrecht in de jaren 1980, 1981 en 1982 126

W. Uittenboogaard Kroniek over het jaar 1982 168

Rectificatie 181

C. H. Staal Jaarverslag 1982 182

Vereniging Oud-Utrecht 185

Leden 186

De auteurs

ir R. Apell, hoofdarchitect bij de Rijksdienst voor de Monumentenzorg te Zeist; *drs R. E. de Bruin,* adjunct-wetenschappelijk ambtenaar bij de Nederlandse Organisatie voor Zuiver-Wetenschappelijk Onderzoek te 's-Gravenhage; *L. J. J. P. Cortenraede,* student geschiedenis aan de Rijksuniversiteit te Utrecht; *dr C. A. van Kalveen,* leraar geschiedenis aan het Eemlandcollege te Amersfoort; *H. W. M. Smit,* student musicologie aan de Rijksuniversiteit te Utrecht; *W. Uittenbogaard,* oud-provinciaal ambtenaar

Voorwoord

Binnen de jaarboekredactie bestond oorspronkelijk het voornemen in Jaarboek 1983 bijzondere aandacht te besteden aan de periode 1880-1940. Daartoe liet zij in het meinummer van de vorige jaargang van het Maandblad een aan de leden gerichte oproep tot medewerking plaatsen. Daarop kwam echter een zo gering aantal reacties binnen dat dit plan niet tot uitvoering heeft kunnen komen. Het voor u liggende jaarboek bevat dan ook als vanouds een zeer divers aantal studies over de geschiedenis van de provincie Utrecht.

Nieuw in dit jaarboek is een overzicht van recente restauraties in stad en provincie van de hand van ir R. Apell, hoofdarchitect bij de Rijksdienst voor de Monumentenzorg te Zeist. Het ligt in de bedoeling voortaan elke twee jaar een dergelijk, de gehele provincie omvattend verslag op te nemen. Deze vaste rubriek zal worden afgewisseld met de 'Verdwenen stads- en dorpsgezichten', die vorig jaar, na lange afwezigheid, weer in het jaarboek verscheen en volgend jaar zal worden voortgezet.

Wegens zijn benoeming tot directeur van het Frans Halsmuseum te Haarlem en zijn verhuizing naar die stad heeft dr D. P. Snoep de redactie verlaten. Tot nieuwe redacteuren zijn benoemd dr J. Aalbers en mw drs E. I. Jimkes-Verkade.

De redactie

Het Lazarushuis buiten de Kamppoort te Amersfoort

C. A. van Kalveen

Inleiding*)

Sedert de eerste eeuw vóór de Christelijke jaartelling is onder meer door besmetting van Romeinse militairen en kooplieden uit het Middenoosten de melaatsheid over Rome en het Middellandse Zeegebied verspreid[1]. Ook na de oudheid, in de middeleeuwen, kwam de ziekte veelvuldig voor. Het epidemische karakter ervan werd onderkend. Maatregelen, zelfs harde maatregelen, werden steeds weer door de overheid noodzakelijk geacht om de zogeheten leprozen of melaten af te schermen van de gemeenschap[2].
Vooral sedert het begin van de 12e eeuw dreigde het epidemische karakter van de melaatsheid rampzalige afmetingen aan te nemen. Dit hing samen met de toegenomen contacten door de kruistochten en de opkomende handel. Buiten de steden werden melaatse mensen in kleine hutten ondergebracht voor isolement en onderdak. Daaruit ontstonden in de loop van de 12e eeuw in het Duitse Rijk en Frankrijk de eerste leprozerieën of melatenhuizen als instellingen voor gemeenschappelijk onderdak voor de melaten. Kruisvaarders waren in het oosten met dergelijke geïsoleerde leprozerieën bekend geraakt. Geestelijken beoogden hiermede een mildere behandeling voor de melaten ten einde ze niet zo maar aan hun lot over te laten na buitensluiting uit de gemeenschap.
Uitdrukkelijk moet hierbij worden vermeld, dat zoals bij zovele middeleeuwse

* Mijn hartelijke dank gaat uit naar de heer H. de Lanoy Meijer, medewerker van het Rijksarchief in Utrecht, die de kaart van de omgeving van het lazarushuis heeft getekend; en voorts naar de heren N. Donselaar en R. van Veenendaal, de opeenvolgende economisch directeuren van het St. Pieters en Bloklands Gasthuis die mij in staat hebben gesteld langdurige onderzoekingen te doen in de onder hun beheer staande archieven.

[1] Melaatsheid is een besmettelijke ziekte met een lange incubatietijd. De besmetting met deze infectieziekte ontstaat vooral ten gevolge van een intensief en langdurig lichamelijk contact met een drager van de ziekte. Het is een ziekte met chronische ontstekingen van huid en zenuwen, gepaard gaande met verlammingen, die door spierzwakte tot misvormingen en gevoelsstoornissen in het gezicht en aan handen en voeten leiden, en zelfs tot blindheid. Ook andere huidziekten werden in de oude tijden wel gerekend tot de melaatsheid, lepra of lazerije. Vroeger betrof melaatsheid ook variëteiten van chronische huidziekten.

[2] Wat betreft de eerste helft van de middeleeuwen zij verwezen naar: Het Concilie van Lyon in 583 alwaar reisbeperkingen voor leprozen werden vastgesteld; isolement van de leprozen in het Noord-Italiaanse koninkrijk der Longobarden in de Edictus Rothari van 644; in 757 verklaarde de Frankische koning Pepijn de Korte het lijden aan lepra tot echtscheidingsgrond; paus Stephanus III was er blijkens een brief aan Karel de Grote in 770 van overtuigd, dat de melaatsheid onder de Longobarden was ontstaan; in 789 vaardigde Karel de Grote een capitulare, een algemeen geldende rijkswet, uit betreffende de leprozen, volgens welke zij zich niet onder andere mensen mochten begeven.

instellingen en opvattingen, er ook in dit geval ideeën aan ten grondslag lagen, die berustten op algemeen verbreide kennis van passages uit de Heilige Schrift. Bekend was een oudtestamentisch wetsvoorschrift van Jahweh inzake het uitstoten van melaten uit de gemeenschap[3]. De harde strekking ervan konden de middeleeuwse mensen echter combineren en liefdevol compenseren met de les die men trok uit de evangelietekst met de parabel van Christus over de rijke man en de bedelaar Lazarus, die met zweren overdekt was, en het moest stellen met de kruimels van de tafel van de rijke man. Deze laatste kwam na zijn dood in de hel terecht, en zag toen in zijn helse pijnen in de verte Lazarus in de schoot van Abraham, dus in het verblijf der rechtvaardigen, de hemel. De middeleeuwer was met dit verhaal en de moraal ervan zeer vertrouwd. Het werd ieder jaar tijdens de mis op donderdag na de tweede zondag van de Vasten (zondag Reminiscere) in alle kerken gelezen[4]. Geschilderde voorstellingen van deze parabel waren algemeen bekend. Het was een waarschuwing voor de rijken: melaatsen waren door God juist helemaal niet verstoten. Het was een aansporing tot het verrichten van werken van barmhartigheid.
Hoewel Lazarus zeker geen historische figuur was[5] en dus ook geen heilige kon zijn, werd hij toch beschouwd als patroon van bedelaars en melaatsen. 'Lazerije' werd het woord voor melaatsheid, maar ook voor de leprozenhuizen, die werden gesticht en begiftigd door mensen in goede doen. Zij hoopten aldus de eeuwige zaligheid te verwerven, en door isolement van de zieken ook de ziekte zelf terug te dringen.
Zo ontstonden in de 12e en 13e eeuw talloze melatenhuizen buiten de steden. Pas sedert het begin van de 15e eeuw nam deze ziekte geleidelijk in omvang af. Leprozerieën bleven echter ook daarna noodzakelijk.

De oudste geschiedenis van het Amersfoortse lazarushuis

Het Amersfoortse lazarushuis heeft buiten de Kamppoort (Kamperbuitenpoort) gelegen, ten oosten van de stad langs de noordzijde van de Hogeweg, ongeveer ter hoogte van de huidige afslag Magelhaenstraat[6]. Het was gebouwd op grond die omstreeks 1400 nog behoorde tot het uitgestrekte noord-oostelijke meentgebied van de stad, de stedelijke markegronden, die in beginsel voor gemeenschappelijk gebruik waren bestemd. De stadsmagistraat begon deze gronden echter sinds het einde van de 14e eeuw tegen erfpacht in percelen uit te geven[7]. Het is zeker niet uitgesloten, dat in samenhang met deze gronduitgiften ook voor de stichting van het lazarushuis in het begin van de 15e eeuw grond beschikbaar kwam.

[3] *Numeri* 5, 1-3: 'Locutusque est Dominus ad Moysen, dicens: Praecipe filiis Israel, ut eiiciant de castris omnem leprosum. . .' Voorts onder meer *Leviticus* 13, 1-14, 57: 'Lex de Lepra'.
[4] *Lucas* 16, 19-31.
[5] Het is niettemin opmerkelijk, dat Lazarus de enige figuur in een parabel van Christus was, die met name genoemd is. Men zou hier met enige voorzichtigheid uit kunnen concluderen, dat in de Joodse samenleving toch een dergelijke figuur geleefd moet hebben, die onder de naam Lazarus algemeen bekend was.
[6] Summier overzicht van de geschiedenis van het Lazarushuis bij A. van Bemmel, *Beschrijving der stad Amersfoort,* I (Utrecht, 1760) 319-328; J. van der Leeuw, *De gecombineerde St. Pieters en Bloklandsgasthuizen te Amersfoort* (Amersfoort, 1894); (N. Donselaar), *Het Gecombineerd St. Pieters- en Bloklands Gasthuis te Amersfoort* (Amersfoort, 1970) 17-19.
[7] Zie hierover de fundamentele studie van J. Hovy, 'De vroegste bestuursgeschiedenis van Amersfoort en de stadsrechtverlening van 1259', *Spiegel der historie,* IV (1969) 13-15.

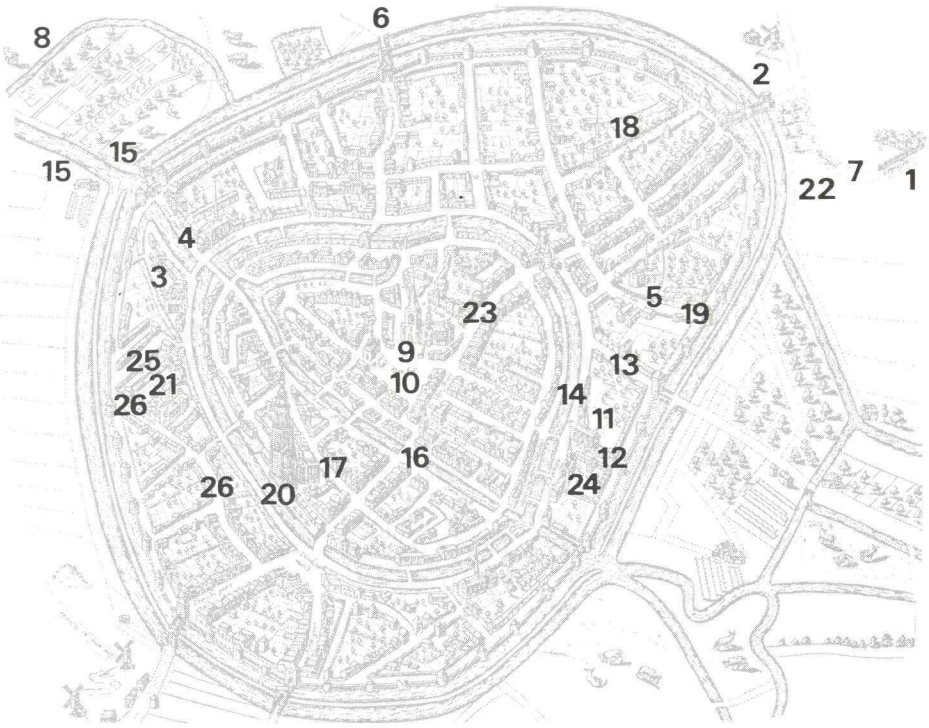

Plattegrond Amersfoort door G. Braun en F. Hogenberg, 1588 naar de werkelijke toestand van ± 1579.

Toelichting

1. *Leprozen-, melaten- of lazarushuis*
2. *Kamppoort of Kamperbuitenpoort*
3. *Nieuwe Gasthuis of St. Pieters Gasthuis*
4. *Grote Spui*
5. *St. Janskapel en St. Jansklooster*
6. *Bloemendalsepoort*
7. *Hogeweg*
8. *Oude Eem*
9. *St. Joriskerk*
10. *De Hof*
11. *St. Agnietenklooster*
12. *Heerestraat*
13. *St. Andriesstraat*
14. *Zuidsingel*
15. *De Koppel*
16. *Heilige Geestkapel*
17. *Lieve Vrouwestraat*
18. *Armen de Poth*
19. *St. Jansstraat*
20. *Lieve Vrouwekapel*
21. *Observantenklooster*
22. *Vilders- of Paardenkerkhof*
23. *Langestraat*
24. *St. Barbara klooster*
25. *Achter Davidshof*
26. *Hellestraat*

Van belang voor de stichting is het besluit, dat na 1404 geen melaatsen meer mochten worden opgenomen in het Nieuwe of St. Pieters Gasthuis dat in de stad lag[8]. Dit was een bepaling uit de algemene stedelijke ordonnantie van 1404 tot regeling van de gang van zaken in het St. Pieters Gasthuis. Een afzonderlijk melatenhuis buiten de stad werd toen noodzakelijk.
De oudste vermelding ervan is te vinden in een oorkonde uit 1416[9]. Daarin is voor het eerst sprake van 'die Lazaruse die op onser statmeente woenen'[10]. Vol-

[8] Van Bemmel, *Beschrijving,* I, 315-318; Donselaar, *Het Gecombineerd St. Pieters- en Bloklands Gasthuis,* 26-29.

[9] Bij Utrecht lag een leprozenhuis, dat al in 1267 voor het eerst wordt vermeld. S. Muller Fz. e.a., ed., *Oorkondenboek van het Sticht Utrecht* (5 dln; 's-Gravenhage, 1920-1959) III, nr. 1717, 15 mei 1267; F. Ketner, 'De ligging van het oudste leprozenhuis bij Utrecht', *Jaarboekje van Oud-Utrecht,* (1951) 27. Te Rhenen wordt het melatenhuis ten westen van de stad pas in 1470 vermeld. W. van Iterson, *De stad Rhenen* (Assen, 1960) 243.

[10] Het Gecombineerd St. Pieters- en Bloklands Gasthuis, Arch. Lazarushuis, nr. 325, 23 september 1416. Zie Bijlage I, nr. 4.

gens deze oorkonde werd de eigendom van een hofstede in de stad op het Grote Spui aan het lazarushuis in het vooruitzicht gesteld na de dood van Wouter Heynrickszone en zijn vrouw Liesbeth, die in 1416 eigenaar waren geworden van deze hofstede[11].

Het lazarushuis moet dus tussen 1404 en 1416 zijn gesticht als zelfstandige instelling door de broeders, dat wil zeggen de regenten van het Nieuwe Gasthuis, om aldus te voldoen aan de bepaling in de ordonnantie van 1404 inzake buitensluiting van melaten uit het Nieuwe Gasthuis.

De volgende vermelding van het lazarushuis dateert uit 1430. Toen werd 'totter zieker lude behoef die in den Lazarushuse woenen buten onser stat' een jaarlijkse erfrente van twee Frankrijkse schilden geschonken uit een huis en hofstede in de wijk Langestraat[12]. Bij die gelegenheid trad Heynric Bot op namens het lazarushuis. In de betreffende acte staat zijn functie er niet bij vermeld. Vergelijking met latere eigendomsacten leert echter, dat hij op dat ogenblik beherend regent was van het lazarushuis, dat in de bronnen ook veelvuldig het melatenhuis wordt genoemd.

Al vóór 1435 moet er bij het lazarushuis een kapel hebben gestaan. In dat jaar blijkt namelijk een nieuwe kapel voltooid, en inmiddels ook ingewijd te zijn[13]. Deze was toegewijd aan St. Andreas, en voorts aan St. Anthonius abt en St. Cornelius. Dit alles blijkt uit een oorkonde van 21 maart 1435, ten gunste van het melatenhuis[14] uitgevaardigd door bisschop Rudolf van Diepholt bij een bezoek aan Amersfoort. Het doel was het kerkbezoek aan de bijbehorende nieuwe St. Andreaskapel te bevorderen. De bisschop van Utrecht verleende namelijk 40 dagen aflaat[15] aan al degenen die op een van de door hem vastgestelde feestdagen - en dat waren er nogal wat[16] - in de St. Andreaskapel zouden komen bidden. Verder kon de aflaat worden verdiend door degenen die de bouw van de kapel mogelijk hadden gemaakt, of de melaatsen een helpende hand hadden toegestoken. Ook gold de aflaat voor hen, die bij testament of nog bij

[11] De betreffende hofstede op het Grote Spui is later in de 15e eeuw tegen een rente van 9 pond en 15 scellingen per jaar aan het St. Aagtenzusterklooster verhuurd.

[12] Zie Bijlage I, nr. 5; over de vestiging van renten op een goed, zie: A. S. de Blécourt en H. F. W. D. Fischer, *Kort begrip van het Oude Vaderlands Burgerlijk Recht* (Groningen, 1959 [7]) 196 vlg., alwaar onder meer het systeem van de grondrente is behandeld.

[13] Zie Bijlage I, nr. 6.

[14] In de bronnen worden te Amersfoort de termen lazarushuis en melatenhuis door elkaar gebruikt.

[15] Aflaat: kwijtschelding door de rechtmatige kerkelijke overheid uit de genadeschat der kerk van tijdelijke straffen en boetedoening voor zonden, waarvan God de schuld al had vergeven in het sacrament van de Biecht. In het onderhavige geval gaat het om een gedeeltelijke aflaat, nl. om een verkorting van de boetetijd in het vagevuur met 40 dagen, door de barmhartigheid van God, op voorspraak van de apostelen Petrus en Paulus en St. Maarten, de patroon van het bisdom Utrecht, en krachtens het kerkelijk gezag, indien de penitent de kerkelijke voorwaarden volbracht en goede werken deed.

[16] Kerstmis, Nieuwjaarsdag, Driekoningen (6 jan.), Palmzondag, Goede Vrijdag, Pasen, Hemelvaartsdag, Pinksteren, Kruisvinding (3 mei), Kruisverheffing (14 sept.), de feestdagen van Onze Lieve Vrouw, van de kerkpatronen Andreas (30 nov.), Anthonius abt (17 jan.), en Cornelius (14 of 26 sept. samen met Cyprianus); voorts op St. Jan (24 juni en 29 aug.), Petrus en Paulus (29 juni), op alle overige apostelfeesten, op het feest van St. Stephanus (26 dec.), Laurentius (10 aug.), Vincentius (vermoedelijk 22 jan.), Maria Magdalena (22 juli), St. Maarten (4 juli en 11 nov.), St. Nicolaas (6 dec.), en St. Catharina (25 nov.), benevens op de octaafdag van al de genoemde feestdagen, op Sacramentsdag (donderdag na de eerste zondag na Pinksteren) en op de kerkwijdingsdag van de kapel (datum onbekend).

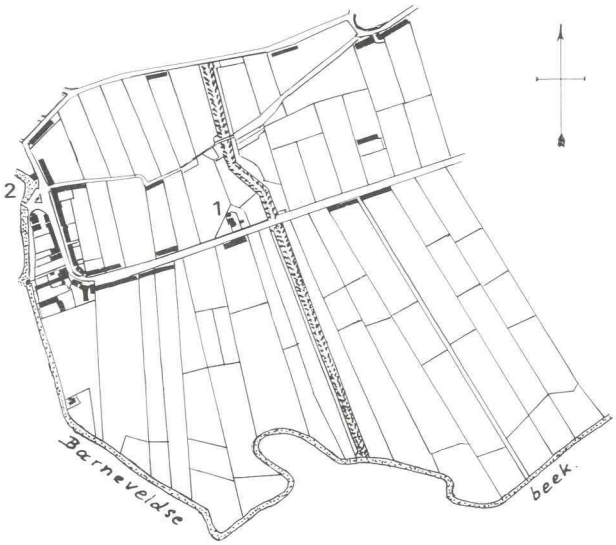

Kadastrale opmeting, ca. 1825.
Toelichting: 1. Lazarushuis of melatenhuis 2. Kamperbuitenpoort.

hun leven goud, zilver, of linnenkleding aan het lazarushuis zouden schenken of op een andere wijze de caritas hadden beoefend voor de melaten.
Bisschop Rudolf van Diepholt had de voorwaarden voor het verdienen van de aflaat zelfs zo ruim gesteld, dat drie Weesgegroeten des avonds geknield gebeden tijdens het luiden van de klok, de zogeheten Angelusklok, of een rondgang om het kerkhof al voldoende waren om de aflaat te verdienen. Het is in dit verband onduidelijk, of deze bepaling in algemene zin was bedoeld, of dat daarmee het klokje van de St. Andreaskapel werd aangeduid. In dat geval moet er ook al een torenspitsje op de kapel hebben gestaan. Evenmin is duidelijk, of bij deze laatste bepaling het begrip 'kerkhof' algemeen bedoeld was, of dat het hier gaat om een melatenkerkhof bij het lazarushuis. In ieder geval lag er in de 16e eeuw een begraafplaats rond het kapelletje.
In 1444 hebben een kerkmeester van de St. Joriskerk, één van de Lieve Vrouwekapel, benevens Godefridus van Hemert, de rector van het Fraterhuis van de Broeders des Gemenen Levens (het klerkenhuis van St. Jan, dat gelegen heeft op de huidige Beestenmarkt), die tevens rector van de St. Janskapel was, en tenslotte ook een van de gasthuismeesters van het Nieuwe of St. Pieters gasthuis aan het Spui met toestemming van de stedelijke overheid een erfelijke jaarrente van drie Arnhemse gulden geschonken aan Reyner Johanszone, die op dat moment beherend regent was van het lazarushuis. Deze geestelijke instellingen trachtten zo het lezen van missen door het jaar heen in de kapel van het lazarushuis te stimuleren[17].
Het bleek echter, dat de genoemde godsdienstige regelingen er niet toe konden bijdragen om van de St. Andreaskapel een godsdienstig centrum te maken dat gelovigen aantrok, zoals met name bisschop Rudolf van Diepholt met de schen-

[17] Zie Bijlage I, nr. 10.

king van zijn aflaatbrief had gewild. In feite bleef de kapel van het lazarushuis voor het kerkelijk leven van Amersfoort in de 15e en 16e eeuw tamelijk onbetekenend. De burgers meden het lazarushuis zoveel mogelijk, laat staan dat zij een bezoek brachten aan de kapel. Er was angst voor besmetting. De geestelijkheid van de stad toonde zeker in de 15e eeuw evenmin veel initiatief om het godsdienstig leven in de kapel tot bloei te brengen.

Bestuur en vermogen

Het lazarushuis was, evenals het belangrijke Nieuwe of St. Pieters Gasthuis in de stad, een volledig wereldlijke instelling. Het werd bestuurd door twee huismeesters, die beiden leken waren[18]. De een trad een jaar lang op als regent voor dagelijks beheer en toezicht, inventariseerde de inboedel, en verzorgde het boekjaar van de rekeningen van 11 november tot 11 november. De ander had zulks in het voorgaande jaar gedaan, maar bleef nog een tweede ambtsjaar aan. Hij trad dan op bij belangrijke besluiten, en verder bij verkoop, verhuur, of verpachting van onroerend goed.
Uit actes zijn incidentele gegevens over de huis- of melaatmeesters sinds 1430 bekend. Sedert 1532 zijn de namen van de huismeesters geregistreerd[19].
Van belang voor de kennis van het bestuur van het melatenhuis is een acte uit 1450. Daarbij verwierf Jacob Meysensone 'alse als een gasthuysmeyster van der Lazarusen' ten behoeve van het lazarushuis grond te Zeldert op Hoogland[20]. Wanneer men deze passage letterlijk interpreteert, dan blijkt dat op dat moment een van de broeders (regenten) van het grote en belangrijke St. Pieters Gasthuis uit de stad als huis- of melaatmeester van het lazarushuis fungeerde. De term 'gasthuis' komt namelijk ter aanduiding van het lazarushuis nooit voor. Er bestond dus al vóór 1450 een band tussen de gasthuismeesters (dat wil zeggen: de broeders of regenten daarvan) en de huis- of melaatmeesters van het lazarushuis. Vermoedelijk dagtekent die band al van de oprichting af.
Hoe nauw waren de betrekkingen tussen St. Pieters Gasthuis en lazarushuis? Zeker is, dat het lazarushuis tot de opheffing in 1641 als volstrekt zelfstandige instelling onder het algemeen bestuur van het St. Pieters Gasthuis bleef ressorteren. Zoals twee van de gemene gasthuisbroederen als gasthuismeester voor het dagelijks bestuur van het St. Pieters Gasthuis fungeerden, zo traden een of twee andere gasthuisbroeders, of door hen aangewezen personen, onder toezicht van de overige gasthuisbroeders op als beherend regent van het zelfstandige lazarushuis. Daar fungeerden zij echter in hoge mate zelfstandig als huis- of melaatmeester voor het dagelijks bestuur. Zeker sinds 1532 berustten de acten met eigendoms- en andere rechtstitels en de oude financiële bescheiden in het St. Pieters Gasthuis[21].

[18] Het is in zijn algemeenheid zeker niet juist om te stellen, zoals A. H. Bredero meent, dat een groot deel van de maatschappelijke taken, die thans door een wereldlijke overheid worden behartigd, toen mede tot het domein van de kerk behoord zouden hebben, zoals armenzorg en ziekenverpleging. Vgl. A. H. Bredero, 'Het godsdienstig leven circa 1050-1384', in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden,* III (Haarlem, 1982) 215.
[19] Zie Bijlage II.
[20] Zie Bijlage I, nr. 11, acte van 23 februari 1450.
[21] Naar de rekeningen van het lazarushuis, bewaard vanaf 1559 (Arch. Lazarushuis, nr. 27-32), wordt in het vervolg verwezen door vermelding van het rekeningjaar en, indien aanwezig, de foliëring. In dit geval: Rek. 1559-1560, fol. 7r: 'Ende het voorgaende oude rekenboeck is ghe-

De huismeester voor het lazarushuis legde enkele jaren na zijn ambtsjaar rekening en verantwoording af in de gasthuiskamer (de regentenkamer) ten overstaan van de stadsschout (sedert 1544), de beide gasthuismeesters, de huismeester van het lazarushuis die op dat moment fungeerde, en de overige gemene gasthuisbroeders[22].
In het St. Pieters Gasthuis werd ook het jaarlijks batig saldo bewaard bij de bescheiden van het melatenhuis. Dat was overeenkomstig het besluit van de gasthuisbroeders 'in gemeen morgenspraeck', zoals hun vergaderingen en besluitvorming heetten[23]. De gasthuisbroeders moesten aan de melaatmeesters toestemming geven bij koop of verkoop, en bij verpachting of verhuur van onroerend goed van het lazarushuis[24].
Sedert 1416 heeft het lazarushuis incidenteel een aantal eigendommen verworven door schenking of aankoop van onroerend goed. Zo werden gronden te Hoogland ten noorden van de stad verkregen, twee hofsteden buiten de Bloemendalse poort, een hof buiten de Kamppoort in de bocht van de Hogeweg bij de stadsgracht, en voorts enkele hofsteden en huisjes in de stad, met name op het Spui en in de wijk de Kamp. Voorts werden nogal eens tot in de eerste decennia van de 17e eeuw ten gunste van de melaatmeesters grondrenten gevestigd[25]. In vrijwel alle gevallen waren deze renten voor 'de zieken geheten der Lazaruse' zelf. Slechts een enkele maal staat het onderhoud van het gebouw expliciet als bestemming vermeld.
De inkomsten van het lazarushuis werden gebruikt voor het onderhoud van het huis en de kerk, voor de melaten die bedlegerig waren en niet in het laatst tot vermeerdering van het eigen vermogen. Het zij hier met nadruk gesteld, dat de melaten, voor zover deze er maar enigszins toe in staat waren, door het gereglementeerde bedelen in eigen levensonderhoud moesten voorzien. De uitgaven door de melaatmeesters ten behoeve van de leprozen waren dus in principe aanvullend op het bedelen en het eventueel eigen bezit van een melaatse.
Het lazarushuis ontkwam uiteraard niet aan fiscale en andere financiële verplichtingen. Zo betaalde de melaatmeester in 1587 eenmalig de statenimpost. Dat was de accijns op rogge in het gewest Utrecht[26].

leyt bij de melatenbrieven int Gasthuys. Ende deese nabescreven broeders sijn gheweest die huysmeijsters des voirsz. huys, ende na inholt des ouden boecks'. De lijst van huismeesters begint in 1532-1533. Zie verder Bijlage II.

22 Rek. 1559-1560, afgehoord in 1564, fol. 13v: 'Item deze voirscr. rekeninge is gedaen bij Gerrit de Wildt Ryckszone als huysmeyster in die Gasthuyscamer naer ouder gewoente, in presentie van mr. Jan Poth substituut-schout als daertoe gerequireert, mitsgaeders Cornelis Lijster ende Gerrit als Gasthuysmeysters, Steven van Sijll als Lazarusmeyster, ende Hermen Botter, Anthoenis Pouwelszone, Gijsbert Henrickszone Cluetinck ende Cornelis Anthoeniszone Gasthuysbroeders'. Rek. 1562-1563, fol. 44r: 'Dese rekeninge is gehoort ende geslooten ter presentie van de gemeen broeders van den Gasthuys'.

23 Rek. 1560-1561, fol. 20r, 3 jan. 1561: 'Gegeven Harman Cropgen Kystemaecker voer een laij daer men die brieven van die leprosen in leggen zou om in Gasthuys in die cas te setten, ende het overschot van penningen die den ouden huysmeester overleveren zal, in te leggen, gelick in gemeen mergenspraeck overcomen is, facit 10 st.'. Rek. 1567-1568, fol. 73r, in het gasthuis een kist geplaatst om daar de actes betreffende de melaten in te bewaren. Sinds 1581 werden in het gasthuis in de gasthuiscamer (regentenkamer) ook de rekeningen bewaard, Rek. 1586-1587, fol. 179v.

24 Het is echter niet zo, dat in alle gevallen de toestemming van de gasthuisbroeders ook expliciet in de betreffende oorkonden staat vermeld.

25 Zie Bijlage I, voor details inzake het goederenbezit, en de renten.

26 Rek. 1586-1587, fol. 183v. Dergelijke imposten van de Staten van Utrecht bestonden uitsluitend van 1577 tot ca. 1589.

Voorts had het melatenhuis bijzondere uitgaven door zijn grondbezit te Hoogland. De bekende grondbelasting sinds de Habsburgse tijd, 'het oud-schildgeld', moest worden betaald. Al vóór het midden van de 16e eeuw moest het lazarushuis voor het grondbezit te Zeldert, Duyst en De Haar ook bijdragen in waterschapslasten[27] en in de schot-belasting.
Er zijn duidelijke aanwijzingen, dat in Hoogland reeds in het midden van de 16e eeuw drie kleine waterschapsorganisaties bestonden. Elk bezat uiteraard een eigen bestuur van schout, rentmeester en schepenen (sinds het begin van de 17e eeuw 'heemraden' genoemd), die de schouw voerden. Zowel te Neder-Zeldert en Duyst, als in De Haar waren vergaderingen van 'gemeenen gearffden'. Tot dezen behoorde in alle drie de waterschappen dus ook het melatenhuis. Dit betaalde sinds 1585 mee in de 'slaech' van De Haar - de algemene omslag van dit waterschap[28] -, en sinds het begin van de 17e eeuw ook in het molengeld en dijkgeld van De Haar en in het dijkgeld van Nederzeldert.
Maar al in de oudste rekeningen, omstreeks 1558-1561, staat vermeld, dat op zijn beurt de rentmeester van de polder van Nederzeldert een geringe 'ommeslach' aan het melatenhuis moest betalen, die overigens vooral tegen het einde van de 16e eeuw slechts incidenteel werd afgedragen. Daartegenover stond dan weer een incidentele financiële strop, zoals ten gevolge van de watervloed van 1573[29]. Toen moest het melatenhuis noodgedwongen toestaan, dat er minder pacht werd betaald. In 1587, 1595 en 1603 moest het melatenhuis de Loodijk helpen herstellen en ophogen[30]. In 1593 diende meebetaald te worden aan de nieuwe sluis van De Haar[31] en in 1610 aan het herstel van deze sluis en van de wetering aldaar[32].
Omstreeks 1580 is er voor het eerst sprake van, dat de melaatmeester voor de grond in De Haar en op Zeldert dijk- en molengeld moest betalen aan het heemraadschap Bunschoterveen en Veldendijk[33], waaraan in 1630 een grote lening van 150 gulden werd verstrekt[34]. Aan het College van de Malen op Hoogland kwam een betaling - het Malengeld - eenmalig voor in 1622.
Ten gevolge van dit grondbezit te Hoogland moest het melatenhuis in 1616 en 1617 meebetalen aan het uitdiepen en vergraven van de Eem[35] en de daartoe opgelegde belasting. Ook aan het vergraven van de Oude Eem in 1622 moest het lazarushuis bijdragen[36].
Toch waren er nooit financiële problemen. Uit de rekeningen blijkt, dat het lazarushuis over het algemeen ieder jaar forse winst maakte. Tegen het einde van de 15e eeuw was het vermogen zó sterk toegenomen, dat het sindsdien ook zelf

[27] Arch. St. Pieters Gasthuis, nr. 1: 'Capittele Zeldert: Die Lazarus 't Amersfoort 2½ dammaten, bruyckt Splinter van Westrenen 't Amersfoort, elck dammaat voor 2 karolus gulden, 7½ st., 2 oud scilt, 22 st., 1 oertgen. Capittele Haere: Die Lazarus 't Amersfoort 4 dammaten Haerr; bruyckt Peter van Dam 't Amersfoort om 30 st.'.
[28] Rek. 1584-1585, 10 okt. 1585.
[29] Rek. 1573-1574, fol. 123r.
[30] Rek. 1586-1587, fol. 185r; Rek. 1594-1595; Rek. 1602-1603.
[31] Rek. 1592-1593.
[32] Rek. 1610-1611.
[33] Rek. 1559-1560, fol. 171v, 8 sept. 1580.
[34] Rek. 1629-1630.
[35] Rek. 1616-1617.
[36] Rek. 1621-1622.

leningen aan particulieren of aan de stad ging verstrekken[37]. Toestemming van de gasthuismeesters was in ieder geval nodig bij het verstrekken van soms grote leningen door de melaatmeester of beherend regent. Dit gebeurde bijvoorbeeld in 1570[38], juist toen door deze lening de uitgaven voor één keer de inkomsten overtroffen.

In 1579 had de beherend regent Steven van Zijl deze toestemming niet gevraagd bij het verstrekken van een lening van 80 gulden. De gasthuisbroeders gingen achteraf wel accoord, maar alleen onder een zware voorwaarde. Steven van Zijl diende persoonlijk deze lening over te nemen van het lazarushuis, indien deze instelling voor aankoop van goederen contant geld nodig mocht hebben. Steven van Zijl zou in dat geval de 80 gulden moeten restitueren[39].

Als dat zo uitkwam, werden in de tweede helft van de 16e en het begin van de 17e eeuw tussen het St. Pieters Gasthuis en het lazarushuis ook onderling financiële transacties geregeld[40].

Tenslotte is er sedert omstreeks 1527 de vermelding, dat het St. Pieters Gasthuis jaarlijks voor het lazarushuis twee schepel erwten kocht[41]. In 1620 is deze jaarlijkse schenking in de Grote Vasten verruimd tot drie schepel[42].

Sedert het begin van de 17e eeuw hebben de gasthuisbroeders de banden van het lazarushuis met het St. Pieters Gasthuis geleidelijk nauwer aangehaald. Zo moesten in 1631 de gasthuisbroeders toestemming geven bij de afkoop van erfpacht[43], en voor incidentele, wat ruimere uitkeringen aan melaten[44], die in het

[37] De lening van 16 gulden in 1545 aan de stad was overigens slechts één van de talloze leningen, die Amersfoort toen met toestemming van de landsheer keizer Karel V afsloot met particulieren en instellingen. De stad was immers kort tevoren, in 1543, op zeer hoge kosten gejaagd door de Gelderse bezetting en een schattingheffing door de beruchte veldheer Maarten van Rossum (vgl. Bijlage I, nr. 33). Van institutioneel belang is de intitulatio van de oorkonde. Daaruit blijkt, dat sedert de ordonnantie van Karel V uit 1544, 16 aanzienlijke burgers door burgemeesters, schepenen en raden werden geraadpleegd bij belangrijke aangelegenheden. In financiële aangelegenheden namen de zestienen zelfs deel aan de besluitvorming. Vgl: J. Hovy, 'De stedelijke autonomie van Amersfoort in de middeleeuwen (1259-1544)'. *Jaarboekje van Oud-Utrecht,* (1962) 69.

[38] Rek. 1569-1570, fol. 99v: 'Noch heb ick (Cornelis Lyster) aengestelt ende op rent gheset voir de Arme Melaten bij consent van den Gasthuysmeesters ende bruder Cornelis Vranckenszone de somme van 100 rijnsche gulden, 't welck hij ghevesticht heeft uuyt syn huys genaempt De Croen ende syn hof buyten Trijsgensport hij van Henrick Coninck gecofft heeft, ende voirt generael uuyt alle syn goederen den penninck 20'.

[39] Rek. 1578-1579, fol. 165v: 'Alzoe de copinge van deese renten van 4 gulden, 16 st. gecoft is zonder daervan gehadt te hebben volgende ende voergaende overcompste 't consent van den Gasthuysmeesters, soe wert nochtans de vorsz. coopinge alhijer by den broeders gepassert; onder condicie, dat indijen gebuerde dattet Melaten eenige goeden coften ende de penningen van doen hadden, dat Steven van Zyel (huismeester) de voirscr. 80 gulden mit daeraen cortende ses penningen opbrengen sall, ses weecken nae date datt hem by den Melaetmeesters geinsinueert wert, ende sall alsdan de voirscr. renthen van vijer gulden ende sesthyen st. heren voirscr. Steven weeder comen'. Het betrof een lening van 80 gulden aan Rees Heynrickszone, die op de Langegracht woonde.

[40] Zo werd in 1575 aan het St. Pieters Gasthuis een lening van 100 carolus gulden verstrekt, Rek. 1574-1575, fol. 133r, afgelost in 1585, Rek. 1584-1585. In 1586 leende het St. Pieters Gasthuis op zijn beurt 200 gulden aan het lazarushuis tegen een jaarrente van 10 gulden, Rek. 1585-1586. Daarna werden de rollen weer verwisseld. In 1621 verstrekte het lazarushuis aan het St. Pieters Gasthuis een lening van 175 gulden, Rek. 1620-1621.

[41] Arch. St. Pieters Gasthuis, nr. 16, Rek. 1527, fol. 110r en volgende jaren.

[42] Rek. 1619-1620.

[43] Rek. 1630-1631.

[44] Rek. 1609-1610: 'Betaalt aen handen van Johan Jochemsem wegens accoert gemaeckt by die gemeen gasthuysbroeders, 25 gulden. Den 3 martii betaelt aen handen van Jan Jochemsem een hallyff jaer onderhout hem toe geleyt by die gemeen gasthuysbroeders, 12 gulden, 10 st.'.

huis werden verzorgd. Verder gaven de gasthuisvaders, de verzorgers in het St. Pieters Gasthuis, in 1612 adviezen over de verzorging en het onderhoud van de melaten[45]. Gedragen kleding werd door de moeders, verzorgsters van het St. Pieters Gasthuis, verkocht aan de melatenmoeder om er doeken van te scheuren[46].
Toen in 1619 Hubert van Breenvaart zijn functie als vader van het lazarushuis neerlegde, moesten de gasthuismeesters in 1620 aan de melaatmeester toestemming geven voor de schenking van een bed aan hem en een eenmalige uitkering van 40 gulden, waarvan de helft aan een van de zieken had behoord[47].
Sedert 1626 kwam het een enkele maal voor, dat ook toestemming van de gasthuismeesters nodig was om een melaatse te laten onderzoeken in het melatenhuis bij de St. Jacobskapel buiten Haarlem[48]. Hetzelfde gold voor het geval, dat een melaatse van buiten moest worden opgenomen. Dit werd overigens steeds meer een uitzondering. Tenslotte besloot de Amersfoortse stadsmagistraat in 1600, dat melaten van buiten Amersfoort zoveel mogelijk uit de stad moesten worden geweerd, en zeker niet voor langere tijd in het lazarushuis mochten worden onderhouden[49].

Het lazarushuis en de stedelijke overheid

De betrekkingen van de overheid met het lazarushuis waren van zeer uiteenlopende aard. De voornaamste contacten golden de stad. De melaten stonden namelijk onder toezicht van de stedelijke overheid. Daarnaast waren er echter contacten over materiële zaken. Hieruit resulteerde bijvoorbeeld, dat de stedelijke overheid in de eerste helft van de 16e eeuw toestemming gaf aan de melaten om aan de Utrechtse poort te bedelen, zo men wil: te collecteren[50].
Van tijd tot tijd begunstigde of reglementeerde de stedelijke magistraat ook verder het materiaal beheer of de verzorging in het melatenhuis. Van veel belang was een regeling uit 1541[51]. Deze was vastgesteld door de stedelijke raad bestaande uit burgemeesters, schepenen en raden, door de oud-raad (die van het voorgaande jaar) en door het college der gemeenslieden, de vertegenwoordigers van de gezeten burgerij uit de vier stadswijken.
Toen werd besloten, dat de gasthuismeesters en de huismeesters van het lazarushuis hun vaste inkomsten aan rente en pacht uit eigen goederen met rechtsmiddelen zoals panding en beslaglegging konden laten vorderen met hulp van schout en schepenen. Op zich was dit geen bijzonder recht, wel echter was het dit waar het de omstandigheden betrof. Beslaglegging door schout en schepenen ten behoeve van het lazarushuis kon namelijk ook plaats vinden als de oorkonde met de rechtstitel van de inkomstenbron verloren zou zijn. De enige voorwaarde was dan echter, dat de jaarlijkse inkomsten aan renten of pacht

[45] Rek. 1611-1612: 'Den 21 augusti betaelt aen Hendrick Willemsen, vader int Melatenhuys 8 gulden 15 st., uut oersaecke van een vijrdel iaers onderhouts van die dochter van Adrijaen Jochems hem aenbestaet, met advijs van de gasthuysvaders, facit 8 gulden, 15 st.'.
[46] Rek. 1616-1617.
[47] Rek. 1619-1620.
[48] Rek. 1625-1626.
[49] GA A'foort, nr. 35, resolutie van 14 juli 1600.
[50] Bijvoorbeeld GA A'foort, nr. 109, stadsrekening van 1525, fol. 28.
[51] Arch. St. Pieters Gasthuis, nr. 1, fol. 7r, 31 dec. 1541.

uit het betreffende goed dan al tenminste tien jaar lang daadwerkelijk moesten zijn geïnd.
Het was een niet gering privilege voor het melatenhuis en ook voor het St. Pieters Gasthuis. Materiële belangen van burgers en van inwoners van Eemland konden daarbij op het spel staan. Bij geschillen over rente en pacht stond het melatenhuis nu in een aanmerkelijk voordeel. De stedelijke raad van 1541 had deze regeling overgenomen van eenzelfde voorrecht, dat meer dan een eeuw tevoren, in 1414, de toenmalige stedelijke raad, de oud-raad, de gemene oudermannen en de gemeenslieden aan het eerbiedwaardige en belangrijke kapittel van de St. Joriskerk hadden gegeven[52].
Het St. Pieters Gasthuis en het lazarushuis kregen er in 1541 nog een voorrecht bij. De stedelijke overheid maakte een regeling, in geval iemand voor het gerecht bij testament onroerend goed, zoals huizen, hofsteden of land had vermaakt aan het Gasthuis of het lazarushuis. Als de 'beveelhebbers', dus de gasthuismeesters en de huismeesters van het lazarushuis, de oorkonde met de wilsbeschikking zelf niet in bezit hadden, dan zou de registratie door een van beide instellingen als voldoende bewijsstuk gelden. Zo konden beide instellingen dan zonder meer het betreffende goed in bezit houden, tenzij de erfgenamen van de overledene voor het stedelijk gerecht konden getuigen, dat de wilsbeschikking was herroepen. Dan moesten zij dat echter wel aantonen aan de hand van een notariële acte, of met de pastoor van de St. Joriskerk en twee anderen als getuigen[53].
Ook maatregelen van Karel V hadden gevolgen voor het melatenhuis. In 1544 ontnam keizer Karel V, de landsheer, aan Amersfoort een deel van de stedelijke rechten en privileges. Hij heeft toen door middel van een ordonnantie zijn greep op bestuur, rechtspraak, financiën en politiek stevig vastgelegd[54]. Over de sociale instellingen werd bepaald, dat deze aan de schout, de vertegenwoordiger van de landsheer, jaarlijks rekening en verantwoording moesten afleggen. De onroerende goederen dienden zo hoog mogelijk te worden verhuurd of verpacht[55]. Zo was via de schout een rechtstreekse controle door het hoogste overheidsgezag mogelijk geworden. Dit past in het algemene beeld, dat de schout, als vertegenwoordiger van de keizer, sinds 1544 grote invloed bezat op de rechtspraak en de politiek in de stad Amersfoort[56].
Drie jaar later, in 1547, vaardigde Karel V een algemeen bevelschrift uit voor het gehele Nedersticht[57]. Daar er nogal wat melaten rondtrokken met andere arme mensen die gemakkelijk besmet konden raken, moest de overheid rond-

[52] Arch. St. Pieters Gasthuis, nr. 1, fol. 7r, 12 sept. 1414 (tertia post Conceptionis Marie); GA A'foort, nr. 553, Kapittelboek van de St. Joriskerk fol. 6v; Van Bemmel, *Beschijving,* I, 96-97. Deze regeling is ook besproken door J. Hovy, 'De stedelijke autonomie', 53-54. Onduidelijk blijft de omschrijving 'gemeene oudermannen'. Vermoedelijk waren zij de rechtsopvolgers van de oorspronkelijke grondbezitters in de stad die evenals de gemeenslieden een vaste vertegenwoordiging van de burgerij vormden en als commissie van bijstand voor burgemeesters, schepenen en raden fungeerden.
[53] Arch. St. Pieters Gasthuis, nr. 1, fol. 7r, 31 dec. 1541.
[54] W. van Iterson, 'Twee belangrijke jaartallen in de geschiedenis van Amersfoort: 1543 en 1544', *Flehite,* II (1967) 49-58; Hovy, *Amersfoort in prent* (Zaltbommel, 1975) 85-86.
[55] W. F. N. van Rootselaar, *Amersfoort 777-1580,* II (Amersfoort, 1878) 301, nr. 18.
[56] Hovy, *Amersfoort in prent,* 86.
[57] Johan van de Water, ed., *Groot Placaatboek vervattende alle de placaten, ordonnantien en edicten, der Edele Mogende Heeren Staten 's Lands van Utrecht* (3 dln; Utrecht 1729) I, 695, 19 okt. 1547, gepubliceerd 14 nov. 1547.

trekkende bedelaars laten onderzoeken op melaatsheid. De melaten waren verplicht tot het dragen van een vlieger (een karakteristieke wijde mantel), een brede hoed met witte band en een houten klep of ratel met het stadswapen er in gemerkt. Zij mochten uitsluitend verblijf houden en bedelen in hun eigen woonplaats, zoals ook stond voorgeschreven in een algemene keizerlijke ordonnantie uit 1531 voor de gehele Nederlanden[58]. Zij mochten geen wijnhuizen, herbergen of onbesmette woningen betreden. Schout en schepenen bleven toezicht houden op het onderhoud van de melaten. Zij dienden zo nodig zorg te dragen voor aalmoezen aan deze zieken. In feite veranderde er door deze keizerlijke bevelschriften nauwelijks iets aan de gang van zaken in het Amersfoortse melatenhuis. Het was in grote lijnen een bevestiging van de bestaande situatie.

Evenzo was dat het geval, met de stedelijke ordonnantie van 1559[59]. De stedelijke overheid heeft in dat jaar op verzoek van de huismeesters van het melatenhuis en van de gasthuisbroeders toezicht, onderhoud en verplichtingen van de melaten geregeld. Hierbij was uitgangspunt de eerder genoemde ordonnantie van Karel V uit 1547 voor het Sticht van Utrecht. Vele bepalingen waren in grote lijnen niet meer dan een bevestiging van oudere regelingen. Het regiem in het lazarushuis was streng, ordelijk, sober en op afzondering ingesteld. De melaat- of huismeesters, die ook wel regent of bewaarder heetten, konden er uitsluitend arme melaten zonder enig bezit opnemen. Dit geschiedde op basis van vrijwilligheid. Indien melaten in het bezit waren van geld, roerend of onroerend goed, dan moesten zij dat bij hun opname volledig overdragen aan het huis. Zij mochten alleen een kist met wat kleding en persoonlijke bezittingen houden. Als zij dan eventueel later in hartelijke verstandhouding vertrokken, kregen zij al hun goederen terug, maar zij konden daarna niet voor een tweede keer worden opgenomen.

Voorwaarde voor opname was verder, dat zij Amersfoorts burger waren, of tenminste drie jaar in de stad hadden gewoond. Niettemin konden uit barmhartigheid ook melaten van buitenaf worden opgenomen, mits hun schouwbrief maar niet ouder was dan vier jaar. Allen moesten deze schouwbrief overleggen als bewijs van hun melaatsheid. Deze brief was vier jaar geldig[60]. Dan moest de zieke zich opnieuw laten schouwen. Dat gebeurde in het melatenhuis bij de St. Jacobskapel buiten Haarlem. Deze instelling fungeerde als zodanig ook voor vele andere leprozerieën in de Noordelijke Nederlanden en was door het schouwingsrecht een zogeheten hoofdleprozerie[61].

Het schouwen had behalve een medische reden ook een bijbelse achtergrond, zoals dat bij zovele middeleeuwse gebruiken en instituties het geval was. In dit

[58] *Idem,* 413 vlg., 15 nov. 1531.

[59] Afgedrukt bij Van Bemmel, *Beschrijving,* I, 320-327; Van der Leeuw, *De gecombineerde St. Pieters en Bloklandsgasthuizen,* 105-111. Tekst van deze ordonnantie ook in GA A'foort, nr. 35, resolutie van 8 nov. 1559.

[60] Na het tonen van de schouwbrief werd de melaatse eerst voor drie dagen opgenomen. Pas drie weken daarna mocht deze definitief in het melatenhuis gaan wonen.

[61] Over het verschijnsel van de hoofdleprozerie, in het bijzonder in Vlaanderen in de middeleeuwen, zie G. Maréchal, 'Het hospitaalwezen te Brugge in de middeleeuwen', in: *Bronnen voor de religieuze geschiedenis van België, Bibliothèque de la revue d'histoire ecclesiastique,* XLVII (Leuven, 1968) 210 vlg. De kapel van St. Jacob te Haarlem was bij besluit van de graaf van Holland in 1413 in het bijzonder gemachtigd om de melaatsen van Holland en Zeeland te schouwen. Er waren daar vier schouwmeesters, waartoe behoorden de leprozenpastoor, een doctor

verband dient verwezen te worden naar de genezing van de tien melaatse mannen door Christus, die hen beval zich aan de priesters te tonen[62]. Eveneens was bij de middeleeuwse gelovigen algemeen bekend de genezing van de melaatse man door Christus bij Capharnaum. Ook deze moest zich, na gereinigd te zijn, tonen aan de priester[63].

Terugkerend naar de stedelijke ordonnantie van 1559 dient gememoreerd te worden, dat melaten, zolang zij in het lazarushuis verblijf hielden, niet in het huwelijk mochten treden. Gezonde echtgenoten mochten niet bij hun zieke man of vrouw in het melatenhuis verblijf houden. De melaten mochten evenmin gasten ontvangen. Zij moesten verder in alles de huismeester, dus de regent die eens per week op inspectie kwam, en ook de vader of moeder die voor het lazarushuis en de melaten de dagelijkse zorg droeg en de leiding had, gehoorzamen. Hun bevelen hadden dezelfde kracht als de stedelijke wetten of voorschriften. Bovendien ging de huismeester, de beherend regent, iedere zondag, woensdag en vrijdag in de stad collecteren.

De vader van het lazarushuis moest het kapelletje overdag open houden en driemaal daags het Angelus luiden[64]. De melaten moesten dan geknield voor de weldoeners van het huis bidden. Zij werden ook verwacht bij alle andere godsdienstoefeningen, waarbij niet alleen sprake is van mis horen en prediking, maar ook van het zingen van de getijden[65].

Het geestelijk leven was dus tot aan de Reformatie in 1579-1580 goed verzorgd en gereglementeerd. Ook het leven in het huis was nauwkeurig geregeld. Aan het begin van de avond ging de deur op slot. Om acht uur was het bedtijd. 's Winters zelfs nog veel eerder, als het kaarsje waarbij werd gegeten was opgebrand. Alleen op de winteravonden konden de melaten zich bij het vuur warmen. Roddelen en lasteren was verboden, anders werd hen voor zes weken de toegang tot het huis ontzegd. Allen kregen dezelfde maaltijden op éénzelfde tijdstip voorgezet.

De meeste melaten waren arm, werden arm gemaakt of als zodanig behandeld. Zij moesten, voor zover ze niet bedlegerig waren, door bedelen in hun eigen onderhoud voorzien en de opbrengst met elkaar delen. Op maandag en donderdag gingen de melaten die burger of inwoner van Amersfoort waren, gezamenlijk de stad rond tussen tien uur 's morgens en twee uur 's middags. Zij mochten alleen via de Kamppoort de stad binnen. Op dinsdag en vrijdag om de drie weken bedelden de melaten die van buiten Amersfoort kwamen. Allen droegen dan de uniforme voorgeschreven kleding en vroegen aan de vader of moeder, de verzorgers van het huis, de ratel of de klep om op straat de aandacht te kunnen trekken voor een aalmoes, en als waarschuwing tevens om de andere men-

en twee proveniers, mensen die tegen betaling kost en inwoning kregen. De schouwmeesters, onder wie een vrouw, waren sinds 1539 beëdigd om corruptie en onzorgvuldig handelen tegen te gaan. Te Haarlem werd aanvankelijk eenmaal per dag, 's morgens om zeven uur, geschouwd, en sedert omstreeks 1539 ook elke middag omstreeks vijf uur. Zolang de melaten daar nog op het schouwen moesten wachten, werden ze door het Haarlemse leprooshuis onderhouden. Iedere leproos werd door drie schouwmeesters onderzocht. Het leprooshuis te Haarlem lag onmiddellijk ten noorden van de stad. GA Haarlem, Arch. Leprooshuis, nr. 40, 1540.

62 *Lucas* 17, 12-14. Evangelie van de dertiende zondag na Pinksteren.

63 *Matthaeus* 8, 4. Evangelie van de derde zondag na Driekoningen.

64 Het Angelus is een drie maal daags gebeden Maria-gebed tijdens het kleppen van een klok. Zie hiervoor J. A. F. Kronenberg, *Maria's heerlijkheid in Nederland,* II (Amsterdam, z.j.) 375-396.

65 Vermoedelijk werd in de praktijk slechts incidenteel een onderdeel van het officiële dagelijkse gebed van de Kerk gebeden, bijv. de Vespers en de Completen.

sen op een veilige afstand te houden. Het was de Amersfoorters dus verboden met de melaten om te gaan. Alleen in de Paasweek mocht door de melaten niet worden gebedeld.
Als de huismeesters het vermoeden hadden, dat iemand genezen zou kunnen zijn, dan moest deze zich opnieuw laten schouwen, dat wil zeggen: laten onderzoeken, ook al was de vastgestelde termijn daarvoor nog niet verstreken. Genezing kwam echter maar zelden voor. Wel bleek soms bij een nieuwe schouwing de ziekte helemaal geen melaatsheid te zijn geweest.
Voor de melaten was de hier besproken stedelijke ordonnantie van 1559 goed zichtbaar en leesbaar in het huis opgehangen. Hieruit blijkt, dat analfabetisme in de tweede helft van de 16e eeuw niet meer als iets vanzelfsprekends werd beschouwd.
De stedelijke ordonnantie van 1559 bleef de grondslag voor het leven van de leprozen in het melatenhuis. De stadsmagistraat zag voortdurend toe op de nauwgezette naleving van het reglement. De vader van het lazarushuis kreeg in 1605 de waarschuwing om zich strikt te houden aan de bepalingen van het oude reglement van 1559, in het bijzonder wat betreft de toelating van melaten in het huis en het bedelen in de stad. Jan d'Lazarus die bij herhaling buiten de vastgestelde dagen was gaan bedelen, werd in 1605 zelfs korte tijd gevangen gehouden.
In hetzelfde jaar bleken zich onder de melaten mensen te bevinden, die gedeeltelijk in eigen onderhoud trachtten te voorzien als borstelverkopers. De stadsmagistraat nam daarop het besluit, dat deze melaten alleen op dinsdag en vrijdag, en dan uitsluitend tijdens de markt op de Hof, borstels te koop mochten aanbieden en deze zeker niet in andere straten en achterstraten aan de man mochten brengen[66]. Het is niet bekend, hoe deze melaten de beschikking kregen over hun koopwaar. Misschien verkochten zij in opdracht van een kramer. Het is vrijwel uitgesloten, dat zij zelf borstels konden maken in het lazarushuis. Op zich was de stedelijke overheid dus niet tegen negotie van leprozen, mits deze maar gereglementeerd was. Het bedelen in de stad verminderde er immers door.
Na de protestantisering van de stad in 1579-1580, vond namelijk een mentaliteitsverandering plaats ten opzichte van het bedelen. Dit kwam tot uiting in de terugloop van de aalmoezen en schenkingen aan het lazarushuis. Het hing onder meer samen met een veranderde instelling van vele mensen ten aanzien van het verrichten van goede werken. De godsdienstige vanzelfsprekendheid ervan, in samenhang met de oude katholieke leer van boetedoening en genade, was bij de calvinisten in betekenis afgenomen ten gunste van een gelijktijdig toegenomen strakke arbeidsethiek en een minder nederig gedrag van de sociaal zwakken.
Bovendien stond de instelling van het lazarushuis door het geleidelijk verminderen van het verschijnsel der melaatsheid minder in de vrijgevige aandacht van de mensen dan in vroegere periodes. De financiële grondslag was inmiddels zeer hecht geworden en de noodzaak van grote giften verdween.
In 1618 heeft schoolmeester mr. Hendrik Dirrickszone een nieuwe gewijzigde ordonnantie geschreven, die zoals dat hoorde, goed zichtbaar in het melaten-

[66] GA A'foort, nr. 35, resolutie van 25 maart 1605.

huis werd aangebracht[67]. De inhoud daarvan is ons evenmin volledig bekend als het huisreglement, dat Hendrik Dirrickszone toen heeft gecopieerd[68]. Een onderdeel ervan kennen wij echter wel. De opbrengst van de eigen boomgaard moest met ingang van 1619 in de rekeningen worden verantwoord. De aalmoezen mochten de melaten niet meer dadelijk onderling delen, maar ze moesten in het offerblok worden gestort onder beheer van de huismeester. Deze lichtte dan iedere maand het offerblok. De helft van de opbrengst was voor de binnenvader of binnenmoeder, de verzorgers in het huis[69]. Sedert 1621 was tweederde rechtstreeks voor de melaten en eenderde voor het huis[70].
In 1626 hebben de gasthuisbroeders de regeling aldus gewijzigd, dat voorlopig de aalmoezen die in de stad bijeen waren gebedeld, voor de moeder van het huis waren en de opbrengst van het offerblok voor het melatenhuis zelf. Sindsdien werd het offerblok alleen nog jaarlijks gelicht door de huismeester. Naderhand besloten de gasthuisbroeders, dat de aalmoezen in het offerblok ook naar de melatenmoeder zouden gaan[71].
Het gaat hierbij echter om geringe bedragen. De opbrengst in de offerkist was sedert de laatste decennia van de 16e eeuw verhoudingsgewijs sterk teruggelopen en volstrekt onvoldoende geworden om daarmee de melaten in eigen onderhoud te laten voorzien. De aalmoezen konden dus beter bij de huishoudelijke uitgaven worden gevoegd. Zo was in 1621 de jaaropbrengst uit het offerblok ruim 11 gulden, terwijl de totale inkomsten van het lazarushuis ruim 497 gulden bedroegen. In 1622 waren de verhoudingen helemaal zoek en bleek de offervaardigheid van de mensen vrijwel verdwenen. De aalmoezen bedroegen slechts 1 gulden, terwijl de totale inkomsten ruim 1006 gulden bedroegen, onder meer door terugbetaling van enkele grote leningen aan het lazarushuis[72]. Dat laatste gebeurde in die periode meermalen. In 1639 waren de inkomsten van het melatenhuis zelfs gestegen tot meer dan 1424 gulden, juist in de periode dat het voortbestaan van de instelling in feite niet meer zo noodzakelijk was. In dat jaar konden de melaatmeesters met toestemming van de regenten van het St. Pieters Gasthuis zelfs 1000 carolus gulden lenen aan het kantoor van de Generale Middelen (algemene belastingen) van de Staten van Utrecht[73]. Dit vond plaats kort voor de sluiting van het lazarushuis aan de Hogeweg en de opheffing ervan als zelfstandige instelling, waarbij het vermogen werd gevoegd bij dat van het St. Pieters Gasthuis.

Beschrijving van het melatenhuis

Hoe dient men zich nu het lazarushuis en het interieur ervan voor te stellen? Boven de toegangspoort hing een groot schilderij met een afbeelding van het bijbelse tafereel van de Arme Lazarus in de schoot van Abraham. Het houten paneel was in 1615 geschilderd en in 1636 bijgewerkt en hersteld[74].

[67] Rek. 1617-1618: 'Idem betaelt aen Henrick Dircxszone voor 't schrijven van den nieuwe ordonnantie van den Melaeten, een gulden 11 st., ende aen Claes Evertszone voor het bordeken ende lijstken van dien. . .'
[68] Rek. 1617-1618: 'Item betaelt mr. Henderick Dirrickszone schoolmeester twee gulden 10 st. van scriven van regels vant Melaetenhuys, ende 9 st. voor het fransschin'.
[69] Rek. 1618-1619.
[70] Rek. 1620-1621.
[71] Rek. 1625-1626.
[72] Rek. 1619-1620.
[73] Rek. 1638-1639.
[74] Rek. 1615-1616; 1635-1636.

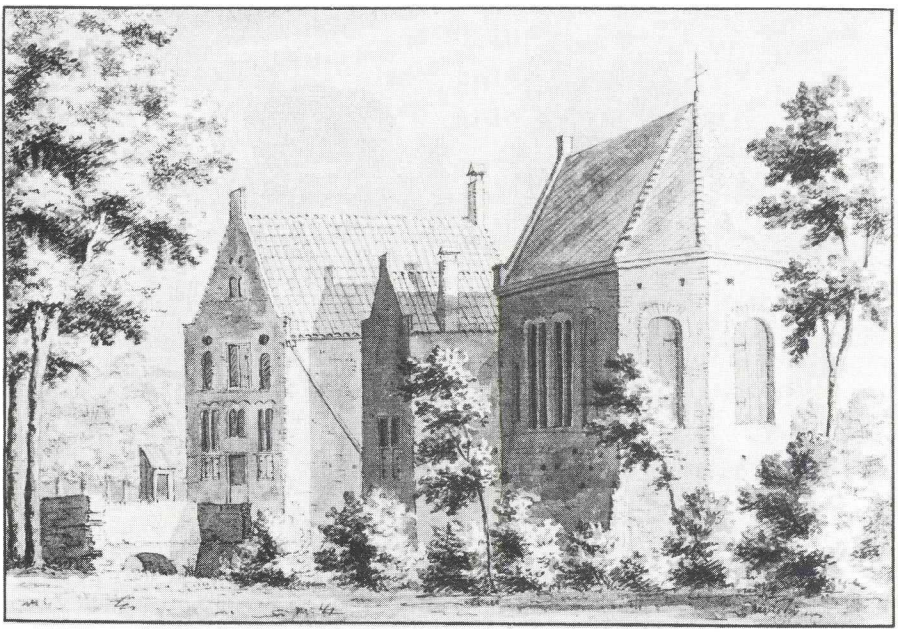

Het lazarushuis in 1729, door Louis Philippe Serrurier; pen en penseel in grijs-zwart.
RAU, Top. Atlas nr. 388

Alle vertrekken in het huis werden ieder jaar kort voor Pasen gewit. Dan werd op alle vloeren in het huis en ook in het kerkje vers zand gestrooid[75]. Tegen het einde van de 16e eeuw werd de witkalk van De Melm bij Soest per schip aangevoerd naar de Zuidsingel, ter hoogte van het St. Agnietenklooster, tussen Heerestraat en Andriesstraat. De kalk werd vandaar per kar naar het lazarushuis gebracht[76].
De ruimten in het huis waren goed af te sluiten met gegrendelde deuren die rood geschilderd waren[77]. In het voorhuis, een soort hal, stond een tresoor, dat wil zeggen: een buffet of voorraadkast met twee deuren. Er hingen een oude provisiekast en een hangkast met schappen voor het linnengoed[78].
In de hal was de tekst van de stedelijke ordonnantie uit 1559 over de verzorging van de melaten en het beheer van het huis goed zichtbaar opgehangen. Er stond ook het offerblok voor de aalmoezen die in de stad waren ontvangen.
In de zogeheten burgerkamer waren drie bedsteden gemetseld[79]. Er lag een estriken vloer, dus van gebakken plavuizen[80]. De burgerkamer werd gebruikt als huiskamer en eetkamer voor de inwonende melaten uit de stad. Er stond een grote ronde eettafel. Ook de huismeester werkte er en de gasthuisbroeders vergaderden er incidenteel.

[75] Rek. 1568-1569, fol. 86r.
[76] Rek. 1597-1598; 1615-1616. Langs de westelijke oever van de Eem stonden ter hoogte van Soest en Baarn verschillende kalkbranderijen.
[77] Rek. 1561-1562, fol. 31.
[78] Rek. 1559-1560, fol. 14v, 'Inventaris der möbel, goederen des melatenhuyse'.
[79] Rek. 1567-1568, fol. 64v, 'Inventaris der möbel, goederen des melatenhuyse'.
[80] Rek. 1568-1569, fol. 83r.

In de overige kamers aan de noord-[81] en oostzijde van het gebouw waren in totaal negen bedsteden[82]. Het waren kamers voor de inwonende melaten uit de stad en voor de zieken die van elders hier tijdelijk onderdak hadden gevonden. Een van de vertrekken diende als vrouwenslaapkamer[83]. Het was een afgezonderd gedeelte van het huis, in feite een zelfstandig gebouwtje: 'het vrouwenhuesgen'[84]. Van de bedsteden moet men zich niet al te veel voorstellen. In 1573 staat er zelfs van vermeld: Zo goed en zo kwaad als zij zijn[85].
In de keuken waren twee bedsteden, waarvan één voor de vader van het huis[86]. Ook daar stond een hangkast om linnengoed in te bergen. Onder het huis lag een kelder. In de burgerkamer bevond zich de houten wenteltrap naar de beide zolders: de voorraadzolder en de achterzolder[87]. Op de zolder waren lange stellingen gemaakt van eikeplanken, waarop flessen, ketels, potten en dergelijke stonden[88]. Ook waren er 'raemten' of rasters bevestigd om het laken en linnengoed te kunnen drogen[89]. Op de binnenplaats stonden twee privaten in een aangebouwd huisje met pannendak[90].
Het dak van het huis en het kerkje was met leien bekleed. Tijdens veelvuldige herstelwerkzaamheden werden leien aangevoerd van de Vaart, dat wil zeggen uit Vreeswijk, de voorhaven van Utrecht[91]. Grote verbouwingen en reparaties werden, na de Geuzenplundering van 1572, in 1575 en 1576 uitgevoerd[92]. Later waren goten en zolders door het vocht gaan rotten. Met eikehout, dat in Hasselt was gekocht[93] en per schip naar Amersfoort gevoerd, werden daken en goten in 1591 hersteld[94]. In 1601 werd een geheel nieuwe zoldering getimmerd[95]. Kort daarop werd een groot deel van de huisraad vernieuwd[96]. Men hield het onderhoud goed bij. In 1619 werd een zo ongeveer geheel nieuwe keuken gemetseld en een nieuwe estriken vloer in de burgerkamer gelegd[97]. In 1632 heeft een leidekker het dak van het kerkje voor de derde keer hersteld[98].

De omgeving van het melatenhuis en de bijgebouwen

Voor eigen gebruik lag bij het lazarushuis een hof of hofstede. Tot 1560 graasden er schapen. In dat jaar werd de grond opgehoogd. Het houtgewas dat er nog stond, werd gekapt door de dagloner Jacob van Merevelt[99]. Hij maakte van de hof een moestuin, waarin vooral kool werd verbouwd. Naast de hof lag een boomgaard met appel- en perebomen, waar sinds 1573 ook twee kersebo-

[81] Rek. 1567-1568, fol. 70v.
[82] Rek. 1572-1573, fol. 115r. In 1560 stonden daar zeven bedsteden.
[83] Rek. 1572-1573, fol. 121r.
[84] Rek. 1572-1573, fol. 121r.
[85] Rek. 1572-1573, fol. 115r, 'Inventaris der möbel, goederen des melatenhuyse'.
[86] Rek. 1567-1568, fol. 64v, 'Inventaris der möbel, goederen des melatenhuyse'.
[87] Rek. 1559-1560, fol. 10v.
[88] Rek. 1559-1560, fol. 12v.
[89] Rek. 1560-1561, fol. 21r; 1564-1565, fol. 51r.
[90] Rek. 1560-1561, fol. 19r.
[91] Rek. 1559-1560, fol. 10r.
[92] Rek. 1575-1576, fol. 139v-140r.
[93] Dit hout werd aangevoerd uit Westfalen, en was via Vecht of Regge en via het Zwartewater naar Hasselt verscheept.
[94] Rek. 1590-1591.
[95] Rek. 1600-1601.
[96] Rek. 1602-1603.
[97] Rek. 1618-1619.
[98] Rek. 1631-1632.
[99] Rek. 1560-1561, fol. 19v.

men stonden. Het nabij gelegen kerkhof was van de boomgaard gescheiden door een doornhaag en voor het overige ommuurd.
Verdere beplanting van de omgeving werd noodzakelijk geacht. Toen immers in 1528 ruiters van hertog Karel van Gelre een aanvalspoging op Amersfoort hadden ondernomen[100], gaf de stadsmagistraat veiligheidshalve opdracht om aan de oostkant van de stad al het houtgewas in de omgeving van de Hogeweg, de Barneveldse beek en rond het melatenhuis weg te hakken, en ook andere obstakels daar te verwijderen[101]. De kaalslag van 1528 werd in 1559 ongedaan gemaakt door om het gehele complex van het lazarushuis, kerkhof en boomgaard ongeveer 50 populieren te planten.
In 1561 was het maandenlang zó droog geweest, dat er een 'clerck', vermoedelijk een leerling van de Latijnse school, was ingehuurd om de doornhaag en alles wat in de hof de moestuin was gepoot, te begieten[102].
Omdat het melatenhuis op de stadsmeent lag, kwamen leden van de magistraat ook de omgeving van het huis inspecteren. Zij hielden dan schouwdag. Voor de afwatering van het terrein bleek in 1573 noodzakelijk de sloten rond het melatenhuis te verbreden. Om dit mogelijk te maken kreeg de dagloner Willem Willemszone opdracht om de wal die vóór de doornhaag lag, te slechten en de hof wat smaller te maken, dus de doornhaag wat terug te plaatsen[103]. Zoals gezegd, heeft de dagloner Cornelis de Kleijer daarna in 1577 de doornhaag rond de hof en het melatenkerkhof gevlochten. Hij heeft tevens geholpen bij het omspitten van de hof, het snoeien van de bomen en het uitdiepen van de sloten rond het melatenhuis. In 1578-1579 moest de moestuin met wortelland en druivenwingerden, die elk jaar werden opgebonden met sparrehout, helemaal op orde worden gebracht[104].
Er stond op het terrein ook een schuur, waarin vader Aert van der Elburch koeien op stal had staan, die 's zomers graasden in de wei tegenover het melatenhuis. In 1589 moest van de stedelijke overheid de schuur worden afgebroken, vermoedelijk om vanuit de stad een zo onbelemmerd mogelijk schoots- en gezichtsveld te hebben. De huismeester heeft toen het schuurtje voor afbraak verkocht[105]. De stad wilde namelijk opnieuw rond het lazarushuis volledige kaalslag. De meeste bomen werden omgehakt, zelfs de heggen werden omgehouwen. Voor een deel heeft een dagloner dit werk op kosten van het lazarushuis moeten verrichten. Voor de bomen die er nog stonden, moest het lazarushuis in 1589 en 1590-1591 het zogeheten 'boomgeld' aan de stad betalen[106].
In 1597 mochten weer bomen worden geplant, onder meer iepen, die in 1630 zijn verkocht. Aan de zijde van de Hogeweg werden vóór het lazarushuis in 1597 notebomen geplant. Pas in 1614 werd er weer een haag van doornen en elzen geplant en gevlochten langs de hof en de moestuin[107]. Daartoe behoorden

[100] In 1528 viel de beslissing in de strijd tussen Habsburg (keizer Karel V) en hertog Karel van Gelre om de invloed en het gezag in het Nedersticht van Utrecht, hetgeen leidde tot de overdracht van het landsheerlijk gezag van de bisschop aan Karel V.
[101] Van Rootselaar, *Amersfoort 777-1580,* II, 249.
[102] Rek. 1560-1561, fol. 18r.
[103] Rek. 1572-1573, fol. 121r.
[104] Rek. 1578-1579, fol. 164r.
[105] Rek. 1588-1589.
[106] Door de stad geheven, en voor de ene helft door de grondeigenaren en voor de andere helft door de pachters of huurders te betalen.
[107] Rek. 1613-1614.

ook de boomgaard, de druive-wingerden en het land waarop de kool werd verbouwd.
Tussen het terrein van het lazarushuis en de Hogeweg lag een brede sloot met stenen toegangsbrug tot het huis[108]. Al in 1559 is er een vermelding, dat de Hogeweg bestraat was met stenen[109].
Een gedeelte van de opbrengst van het gewas werd gewoonlijk verkocht. Dat gebeurde vooral met het fruit. Sinds 1618 werd de opbrengst ervan in het offerblok van het lazarushuis gedeponeerd[110]. Maar in 1620 konden de appels, en in 1622 ook de druiven nauwelijks meer worden verkocht[111] als gevolg van verwaarlozing en misoogst. Vandaar dat er werd geprobeerd om de moestuin en de boomgaard wat beter te gaan verzorgen. In 1626 werden jonge appel- en pereboompjes gekocht bij een van de Utrechtse burgemeesters[112]. Maar het ontbrak ook nadien aan de nodige zorg. Men verneemt verder niets meer over hof en boomgaard. Het land raakte verwaarloosd.
Op het terrein van het melatenhuis stond sedert 1601 ook een watermolen[113]; er werden in 1614 twee pompen geslagen[114].
Als brandstof voor de melaten in het huis diende de turf, die in manden stond opgeslagen in een stenen schuur[115]. Omstreeks 1560 werd de turf te Barneveld gekocht[116] door de huismeester. Daar lagen toen veenderijen in de buurt. In 1565 kwam de turf uit Scherpenzeel en omstreeks 1577-1578 uit Nijkerkerveen. Zo'n tien jaar later werd de brandstof uit Soest aangevoerd. De turf werd uit veenderijen in de buurt van de Grift naar De Melm aan de Eem gebracht. Vervolgens werd de turf per schip naar Amersfoort, naar de Koppel, en daarna op een wagen naar het melatenhuis gevoerd[117]. Omstreeks 1600 werd de turf nog steeds aangevoerd uit Scherpenzeel of Soest[118]. In 1604 kwam er turf uit Baarn, maar toen al werd het meeste per schip aangevoerd uit de veenderijen ten oosten van Blokzijl in het land van Vollenhove[119]. En na 1605 kwam de turf vrijwel alleen nog maar daar vandaan.
In dat jaar kocht het melatenhuis van schipper Jacob Vlugge 444 manden turf uit Blokzijl. Daarvan verkocht de huismeester 200 manden door aan rector Johannes Gesselius ten behoeve van de Latijnse school, die toen een bloeitijd kende en vele leerlingen telde. Er gingen ook 200 manden naar het Lint- en Spinhuis, waar zovele arme kinderen aan het werk werden gehouden. Voor de melaten zelf bleken 44 manden voldoende te zijn. Daarover moest de huismeester impost, dat wil zeggen, belasting betalen[120]. Behalve turf uit Blokzijl werd ter aanvulling in 1608-1609 ook turf aangevoerd van de Ginkelse heide bij Ede, in 1612 uit Soest en in 1616 uit Westveen[121].
Naast de turfschuur stonden een varkenskot en een zogeheten 'loose', een werkplaats[122]. Vóór het huis stonden meerdere zitbanken[123]. In 1569 werd een stenen put geslagen[124] waarop een stenen deksel lag, die de huismeester er wel

[108] Rek. 1615-1616.
[109] Rek. 1559-1560, fol. 12v.
[110] Rek. 1618-1619.
[111] Rek. 1619-1620; 1621-1622.
[112] Rek. 1624-1625.
[113] Rek. 1600-1601.
[114] Rek. 1613-1614.
[115] Hierin stonden 8 turfmanden en een lange tafel; ook wat aardewerk was opgeslagen.
[116] Rek. 1559-1560, fol. 11r.
[117] Rek. 1585-1586.
[118] Rek. 1600-1601.
[119] Rek. 1603-1604.
[120] Rek. 1605-1606.
[121] Rek. 1608-1609; 1615-1616.
[122] Rek. 1560-1561, fol. 15r; 1562-1563, fol. 43r.
[123] Rek. 1559-1560, fol. 10v.
[124] Rek. 1568-1569, fol. 83.

eens afhaalde om als slijpsteen te gebruiken. Die steen brak daardoor op een keer in stukken. Vandaar dat de put met een ijzeren deksel, met in lood gegoten scharnieren, werd afgesloten[125]. Er werd een slijpsteen aangeschaft voor het slijpen van schoppen en bijlen[126]. Buiten tegen het huis stonden nog een spoelton en een harington, die als regenton werd gebruikt[127].
Vóór het melatenhuis stond een tweede offerblok, waarin passanten op de Hogeweg, de drukke oostelijke toegangsweg tot de stad, hun aalmoezen konden deponeren[128]. Zij werden op het offerblok attent gemaakt door slagbomen ('draijbomen') op de Hogeweg. In 1570 werd de regeling ingevoerd[129], dat een van de melaten voor het offerblok zou zorgen en om de aalmoezen moest bedelen[130]. De eerste melaat die dat deed, was Aert Set. Het offerblok stond vlak bij een stenen brug, waarover men dan op het erf van het lazarushuis kwam.

De St. Andreaskapel en de godsdienstoefeningen

In en om de stad was de St. Andreaskapel van het lazarushuis vrijwel het enige godshuis, dat niet in het bezit was van een vicarie. Het melatenkerkje had dus geen vaste geestelijke en evenmin een eigen vaste inkomstenbron, met daaraan verbonden de gebruikelijke periodieke missen en andere godsdienstoefeningen. Voor het financieren van godsdienstoefeningen was alleen de opbrengst van een rente uit 1444 beschikbaar. Dit verklaart het uiterst sobere karakter van het gebouwtje.
Het oude gasthuis in de Langestraat was gesticht bij de vicarie in de Heilige Geestkapel. Het Nieuwe of St. Pieters Gasthuis bij het Spui was tussen 1389 en 1391 opgericht bij de vicarie in een kapel die in 1393 werd voltooid. Geheel anders lag dat met het ontstaan van het lazarushuis tussen 1404 en 1416. Eerst is het huis zelf gebouwd en pas daarna is er een kapel zonder vicarie aan toegevoegd.
Over dit melatenkapelletje, dat ook rechtstreeks van buiten toegankelijk was, en over het kerkelijk leven zijn nogal wat gegevens van vóór de Reformatie te vinden. Het kapelletje werd ieder jaar gewit en op de vloer was zand gestrooid[131]. Op het hoofdaltaar stonden twee, later drie koperen kandelaars, en één ijzeren blaker. Achter het altaar hingen twee oude rode gordijnen. In 1564 werd aan het kapelletje een rood antependium geschonken, een versiering of versierd kleed aan de voorzijde van het altaar[132]. Tot de paramenten of altaarbenodigdheden behoorden drie altaardwalen die het altaar afdekten, twee misboeken, twee ampullen, kannetjes voor wijn en water, en andere voorwerpen die nodig waren voor het opdragen van de mis. Voor de priester waren twee albe's en vier kazuifels beschikbaar[133].
Het moest allemaal op een koopje. Zo werd een altaardwaal gekocht bij Marietje, de uitdraagster in de Lieve Vrouwestraat[134]. Naast het altaar stond de paaskandelaar en een knielbank voor de priester. Er was een zwart geschilderde

[125] Rek. 1568-1569, fol. 83v.
[126] Rek. 1568-1569, fol. 83v.
[127] Rek. 1559-1560, fol. 15r.
[128] Rek. 1570-1571, fol. 106v.
[129] Rek. 1570-1571, fol. 106v.
[130] Rek. 1586-1587, fol. 184r.
[131] Rek. 1559-1560, fol. 13r.
[132] Rek. 1563-1564, fol. 47r.
[133] Rek. 1572-1573, fol. 115r.
[134] Rek. 1560-1561, fol. 19r.

preekstoel[135]. In 1571 werd een metalen kandelaar voor het hoofdaltaar gekocht om er onder de mis een zogenaamde 'orgelkeerse' of vetkaars op te laten branden[136].
Voorts stonden er in het kerkje een koperen wijwatervat, een houten lantaarn en een koperen bekken. In het kerkje werden ook doden begraven[137]. Zoals gebruikelijk was er een afzonderlijke vrouwenbank[138]. Het interieur week dus nauwelijks af van dat van de andere kerken, zij het dat er geen overdaad aan liturgische voorwerpen was en het geheel een uiterst sobere indruk moet hebben gemaakt. Niettemin is er toch sprake van diefstallen in 1560 en 1561. Daarna werden de afzonderlijke toegangsdeuren tot de kapel extra goed beveiligd met twee sloten en met ijzeren kettingen[139].
Hoogst merkwaardig was, dat in de kapel een kast stond, waarin onder meer de twee nieuwe, zeer dure lakens werden opgeborgen die Armen de Poth jaarlijks aan het melatenhuis moest schenken[140]. Dit geschiedde op grond van het testament van Aert Servaeszone, die daarvoor geld beschikbaar had gesteld aan Armen de Poth[141]. Deze jaarlijkse schenking geschiedde in ruil voor het gebruik van de Burgerkamer. Nog vreemder is, dat in de kapel de kruiwagen stond, die op het erf werd gebruikt[142], en dat er in de kapel twee privaten of latrines, dus primitieve toiletten waren[143]. Op het dak van de kapel stond een daktorentje of dakruiter met luiklok[144].
Van wezenlijk belang zijn uiteraard de gegevens over de godsdienstoefeningen. Op de zondagen, de aposteldagen en de feestdagen van Onze Lieve Vrouw werd één mis gelezen. Alleen in de periode van 1538 tot 1554 werd op de genoemde dagen nog een tweede mis opgedragen[145] voor de zielerust van een begunstiger van het lazarushuis. Deze taak was in de 16e eeuw opgelegd aan de paters minderbroeders-observanten, die hun klooster in de stad aan de Westsingel hadden. Zij lazen niet alleen een hoogmis op die vastgestelde zon- en feestdagen, maar hielden dan ook een preek. Als honorarium betaalde de melaatmeester dan jaarlijks 10 gulden uit. Er was dus geen dagelijkse mis, zoals in kerken en kapellen gebruikelijk was. Van voortdurende aanwezigheid van het Allerheiligste in een sacramentshuisje is evenmin sprake, hetgeen in die tijd bepaald uitzonderlijk was.
In 1559 en 1560 was burgemeester Peter Meussen van Westrenen procurator, dat wil zeggen beheerder van het inkomen en het bezit van de Observanten. Van 1561 tot 1578 was Marie (of Merritgen) Rijckouts, weduwe van Jan Goertszone van Lijenlaer, de 'geestelijcke moeder' van de Observanten. Dat betekende, dat zij jarenlang als procuratrix of beheerder de inkomsten en het bezit beheerde van de Amersfoortse minderbroeders, die overigens geen ander onroerend goed bezaten dan hun klooster en kapel[146]. Vermoedelijk hing dit procurator-

[135] Rek. 1564-1565, fol. 50r.
[136] Rek. 1570-1571, fol. 104r.
[137] Rek. 1561-1562, fol. 30r.
[138] Rek. 1573-1574, fol. 128r.
[139] Rek. 1562-1563, fol. 34-35, 'Inventaris der möbel, goederen des melatenhuyse'.
[140] Rek. 1561-1562, fol. 26v.
[141] Rek. 1572-1573, fol. 119v.
[142] Rek. 1572-1573, fol. 115v .
[143] Rek. 1560-1561, 'Inventaris der möbel, goederen des melatenhuyse'.
[144] Rek. 1560-1561, fol. 19r.
[145] Arch. Lazarushuis, nr. 329, 16 okt. 1538.
[146] Haar naam komt tussen 1561 en 1577 in verschillende onderling zeer sterk afwijkende varianten voor. Zie daartoe Rek. 1559-1560, fol. 10r; 1561-1562, fol. 27v; 1564-1565, fol. 49r;

schap samen met het feit, dat de minderbroeders persoonlijk en als convent niet rechtstreeks over inkomsten of bezittingen mochten beschikken.
Sinds 1576 gaf de melaatmeester een hoger bedrag ten behoeve van de Observanten. Dat was het gevolg van bestemmingsbepalingen in het testament van Weym Roelen. Deze melaatse man, die in het melatenhuis verblijf had gehouden, had na zijn dood in 1574 aan het lazarushuis een bedrag van maar liefst 100 gulden nagelaten, benevens drie 'cameren', kleine huisjes in de Sint Jansstraat[147].
Na de dood van Marie Rijckouts in 1577 verviel het procuratorschap. In 1578 en 1579 ontving de gardiaan van de Observanten het honorarium of stipendium voor de verzorging van de eredienst rechtstreeks[148].
Zoals gezegd verzorgden de minderbroeders het gehele jaar door de eredienst. Maar sinds 1562 deden zij dat niet meer geheel alleen. In dat jaar besloten zij geen biecht meer te horen in de melatenkapel op Paaszaterdag[149]. De reden daarvoor is onbekend. Misschien hadden de minderbroeders het in de Goede Week en in de Paasweek te druk met biechthoren en preken in de St. Joriskerk of in andere kapellen. Ook is het niet onmogelijk, dat deze wijziging samenhangt met een nauwgezette controle vanuit de Amersfoortse parochiekerk, de St. Joris, op het vervullen van de paasplicht. Er is later zelfs sprake van de sacramenten die de melaten met Pasen ontvingen, te administreren[150].
In plaats van de minderbroeders namen sinds 1562 vooraanstaande kanunniken van de St. Joriskerk de melaten de biecht af. De eerste maal geschiedde dit door heer Willem Jacobszone. Maar ook het jaar daarvoor al hadden de kanunniken bemoeienis met de kapel. Toen leidde heer Jan van Huckenhorst op Tweede Paasdag de Vespers en op dinsdag na Pasen, de dag van de melatenkermis, droeg hij er een hoogmis op. Hij heeft ook verder in de Paasweek dagelijks een gezongen mis opgedragen[151].
Zo werden godsdienstoefeningen omstreeks Pasen door kanunniken van de St. Joriskerk meer en meer gebruikelijk[152]. Zij hoorden biecht op Goede Vrijdag of Paaszaterdag en deden ook de ochtendplechtigheden. Op Paaszaterdag reikten zij aan de melaten de communie uit, zodat deze hun paasplicht hadden vervuld. Op Pasen en in de paasweek deden zij de hoogmis en preekten zij. In het bijzonder moeten daarbij worden vermeld de Vespers in de avond van de Tweede Paasdag en de hoogmis met preek op de dag van de melatenkermis, dinsdag

1565-1566, fol. 54r; 1569-1570, fol. 93r. Later is er zelfs sprake van Marri Ryck Hermen Daemszone: Rek. 1573-1574, fol. 126v. In dit laatste geval is misschien sprake van een andere 'moeder van de Observanten'.

147 Rek. 1574-1575, fol. 131r, in margine; 1575-1576, fol. 137v; 1576-1577, fol. 144r. In 1576 moest het lazarushuis voor de drie huisjes in de St. Jansstraat schoorsteengeld, een soort personele belasting, betalen aan de stad, benevens voor het gebruik van de Sprengel aan de Kampoort, en voor de waterput in de St. Jansstraat en op het St. Janskerkhof, Rek. 1575-1576, fol. 140r. In 1581 heeft het lazarushuis deze drie huisjes verkocht, Rek. 1580-1581, fol. 131r. De Sprengel was een hijsinstallatie om emmers water te kunnen ophalen uit de stadsgracht.

148 Rek. 1577-1578, fol. 156v; Rek. 1578-1579, fol. 163v.

149 Rek. 1561-1562, fol. 32r.

150 Rek. 1579-1580, fol. 170v.

151 Rek. 1560-1561, fol. 18r.

152 Het waren de volgende geestelijken: in 1561 Jan van Huckenhorst; in 1562 heer Willem Jacobszone; in 1567, 1569 en 1573 heer Johan van Wijck, kanunnik en vicaris van de St. Joris; in 1568 heer Dirck van Geijn, die bekend was als een van de stichters van het St. Elisabeth Gasthuis; in 1571 heer Jacob van Lynaer; in 1574, 1576 en 1577 heer Cosmas (of: Cosmis); in 1575 heer Henrick Goertszone van der Eem; en in 1578 en 1579 heer Jacob Lyster.

na Pasen. Daarbij zong het jongenskoor 'de coralen' van de St. Joriskerk onder leiding van de 'succentor', dat wil zeggen de tweede voorzanger of dirigent. Voor de melaten werd jaarlijks op 1 april, de dag van de gasthuiskermis, in de St. Joriskerk gecollecteerd. Op Passiezondag, dus veertien dagen voor Pasen, voorts op Tweede Paasdag en op dinsdag na Pasen, de melatenkermis, werd voor de zieken gecollecteerd, zowel in de St. Joriskerk tijdens de preek, als ook in het kerkje van het lazarushuis[153].

Een bijzonderheid moet tenslotte nog worden vermeld. Evenals in de St. Joriskerk bestond ook in het melatenkerkje in de periode 1567-1579 het gebruik, dat de gelovigen op bepaalde hoogtijdagen onder beide gedaanten communiceerden[154]. Zij ontvingen dus de hostie en dronken uit een communiekelk. Was dit in strijd met de kerkelijke voorschriften? In de katholieke kerk als zodanig was voor de leken de zogeheten lekenkelk niet toegestaan. Maar paus Pius IV heeft tijdens het concilie van Trente in 1564 bij pauselijk decreet een uitzondering gemaakt voor het Duitse Rijk[155], dus in feite ook voor de Nederlanden, althans voor die streken waar men de communie onder beide gedaanten uitdrukkelijk wenste. De lekenkelk werd zeker niet gepropageerd.

Wanneer en onder welke omstandigheden is de zielzorg in het melatenhuis geëindigd? Gedurende de kortstondige Geuzenbezetting van de stad tussen augustus en november 1572 werd de kapel van het melatenhuis geplunderd. Maar het definitieve einde kwam in 1579. Zoals bekend, heeft Jan van Nassau, de broer van Willem van Oranje, in maart 1579 onder dwang de Gereformeerde religie in Amersfoort ingevoerd. Behalve de Lieve Vrouwekapel werd ook de kapel van het Observantenklooster voor de reformatorische eredienst bestemd[156]. Het klooster werd in 1579 geseculariseerd[157]. Dit had zijn gevolgen voor de melatenkerk. De Observanten moesten dan ook in de Vasten van 1579 de verzorging van de eredienst staken[158]. Van godsdienstoefeningen in de melatenkerk was sedertdien geen sprake meer, behoudens twee uitzonderingen. Met Pasen 1579, dus kort na de alteratie van de stad, kon een kannunik van de St. Joriskerk de melaten nog de biecht afnemen. En tenslotte hebben de minderbroeders op Tweede Paasdag 1580 de melaten nog hun Paasplicht laten vervullen[159], bestaande uit biechten en communiceren. Hieruit blijkt overigens duidelijk, dat er, ondanks de opheffing van het Observantenklooster in 1579, nog in 1580 minderbroeders onder leiding van hun gardiaan in de stad verbleven. Daarna zijn er helemaal geen godsdienstoefeningen meer gehouden in het

[153] Rek. 1561-1562, fol. 25r; 1562-1563, fol. 38r; 1565-1566, fol. 59r; 1568-1569, fol. 80r.

[154] Rek. 1568-1569, fol. 86r: 'Noch betaelt Maes Celen 10 st. van gehaelde wyn, dairmede men den dienst in der kerke gecelebreert is, als oyck tot communywyn'; Rek. 1569-1570, fol. 94r: 'Noch betaelt Maes Selen van miswyn, den melaten duert gansse jaer ghehaelt ende mede gecommuniceert syen, 10 st.; Rek. 1576-1577, fol. 147v: 'Noch an miswyn, te weten dre pintgen voir die syecken, ende twe can een pintgen omme te communiceren, de ick op acht st. gereeckent, 1 gulden 4 st.'

[155] G. Constant, *Concession à l'Allemagne de la communion sous les deux espèces* (Paris, 1923); *Studia Eucharistica DCCⁱ anni a condito festo Sanctissimi Corporis Christi 1246-1946* (Antwerpen, 1949) 409; decreet van paus Pius IV, 16 april 1564.

[156] Vgl. C. A. van Kalveen, 'Een vast gelove, ende Christus vrede sy met ons ende allen onsen vianden mede'; de definitieve vestiging van de Reformatie te Amersfoort, 1579-1581, *Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis,* LXII (1982), 28 vlg.

[157] Vgl. Hovy, *Amersfoort in prent,* 74.

[158] Rek. 1578-1579, fol. 163v.

[159] Rek. 1579-1580, fol. 170v.

melatenkerkje, ook niet door gereformeerde predikanten. Wel is nog verschillende malen het kerkgebouw hersteld[160].
Toch waren niet meteen alle banden met Amersfoortse katholieke geestelijken doorgesneden. Heer Dirck van Geijn deed in 1581, aanvankelijk anoniem, een schenking aan het melatenhuis. Hij was niet de eerste de beste. Deze bekende vroegere kannunik van de St. Joris, medeoprichter van het St. Elisabeth Gasthuis en vicaris van de vicarie in de kapel van het St. Pieters Gasthuis was in 1579 en 1580, zij het kortstondig, de laatste, ruimdenkende pastoor van de St. Joriskerk geweest. Hij woonde sindsdien in het St. Pieters Gasthuis[161]. Heer Jacob van Hees, predikant, notaris, kannunik en wel de meest vooraanstaande en overtuigde roomse geestelijke uit de periode van vóór 1579, trad ook na de alteratie van de stad vele malen op als executeur-testamentair of als notaris bij het ten uitvoer brengen van testamenten met schenkingen ten gunste van het melatenhuis[162].
In 1580 is het torentje van de kapel gesloopt, op een moment dus dat deze niet meer voor de eredienst werd gebruikt[163]. Daarvoor in de plaats werd in 1633 een windvaan op het dak van de kapel geplaatst[164]. In 1603 werd het dak nog grondig gerepareerd en met nieuwe leien afgedekt[165].
Het blijft zeer opmerkelijk, dat in de periode van 1583 tot aan de sluiting van het huis in 1641 bij tijd en wijle ook leden van vermogende katholieke families, zoals Van Lielaar, Van Vanevelt, Van Wenckum en andere nog als melaatmeester konden fungeren, daartoe aangewezen uit of door de regenten van het St. Pieters Gasthuis.
Instellingen als het lazarushuis en het St. Pieters Gasthuis werden na de reformatie van de stad niet formeel gereformeerd. Dat hoefde ook niet, want het waren van oorsprong altijd al wereldlijke instellingen geweest. Het was voldoende, dat de officiële katholieke godsdienstoefeningen in de onttakelde kapel werden stopgezet en dat bovendien de vicarie in de kapel van het St. Pieters Gasthuis voor andere doeleinden dan voor het onderhouden van de katholieke eredienst werd gebruikt.
Het getuigt van een zekere verdraagzaamheid bij de heersende gereformeerde religie te Amersfoort, dat rijke katholieken na 1579-1580 niet per definitie uit het bestuur van sociale instellingen werden geweerd. Zij konden, mede door hun vermogen, nog enige maatschappelijke invloed blijven uitoefenen, ook al mochten zij geen deel uitmaken van de stadsmagistraat. Niettemin overheerste ook bij de sociale instellingen van de stad voortaan het calvinistische karakter.

Verzorging en verpleging

Voor de huishoudelijke gang van zaken zorgden de vader en moeder van het huis[166]. Zij waren - ook voor hun uitgaven - allereerst verantwoording verschuldigd aan de melaatmeester of huismeester, dus aan de betreffende beherend regent. Moeder Neel Tijman Loechrichsen, die sinds 1559 werkzaam was

[160] Rek. 1593-1594; 1602-1603; 1613-1614; 1618-1619.
[161] Rek. 1580-1581, fol. 178r; vgl. Van Kalveen, 'Een vast gelove', 37-38.
[162] Rek. 1581-1582; 1582-1583; vgl. voor een beknopte schets van de betekenis van Jacob van Hees, Van Kalveen, 'Een vast gelove', 34 noot 23.
[163] Rek. 1579-1580, fol. 170v.
[164] Rek. 1632-1633.
[165] Rek. 1602-1603.
[166] Zie Bijlage III.

en de oudst bekende melatenmoeder is, ontving geld van de huismeester voor de uitgaven ten behoeve van hen die zelf niet konden bedelen. Zij zorgde ook voor het huisraad en deed daarvoor de nodige aankopen. Moeder Neel was echter zelf van tijd tot tijd ziek en na 1563 bedlegerig. Vandaar dat toen een jonge vrouw de nieuwe huismoeder werd.
In 1562 begon Aert van der Elburch zijn werk als vader van het huis. Hij kocht kalk en bezems om in het voorjaar het huis te witten en goed schoon te maken[167]. Grote aankopen, zoals turf, of vlees om in te maken voor de winter, werden door hem ook gedaan. Hij deed meermalen uitgaven ten behoeve van melaten die volslagen invalide waren geworden. Bij overlijden van een melaat kocht hij soms diens nagelaten kleding op voor gebruik door andere melaten. In een enkel geval kocht hij wat van de inboedel op van een melaat. Maar het kwam slechts sporadisch voor, dat van een melaat de schaarse inboedel naar het huis was overgebracht. Ook verzorgde Aert van der Elburch wel samen met zijn vrouw een zieke in diens laatste dagen en waakten zij bij het sterven[168].
Ieder jaar kocht de huisvader zout, zeep, bezems en meer van dergelijke waren bij een kramer. In 1569 deed hij dat bij Anthonis Pauwelszone, die toen tevens schepen was, dus lid van de stadsregering[169]. Hij verrichtte ook de traditionele uitdelingen van wielbroden en boter aan de melaten op Paaszaterdag.
Aert van der Elburch had, met toestemming van gasthuisbroeders en melaatmeester[170], tot 1572 tegen pachtbetaling, en daarna zelfs gratis de vrije beschikking over een kamp land buiten de Kamppoort. Dit in verband met bepaalde diensten, die hij voor de melaten had verricht. Bovendien had hij koeien op stal in een schuurtje naast het huis[171]. Tot zijn dood in februari 1579 is hij de verzorger van de leprozen gebleven.
In zijn plaats stond sindsdien een tweede moeder Neel vermeld. Zij heette officieel Neeltgen Aerts. Ook zij ontving het genoemde kampje land buiten de Kamppoort gratis en voor eigen gebruik[172]. Zij zette de verzorging van hulpbehoevende melaten, de huishoudelijke taken, maar ook de inkoopwerkzaamheden van Aert van der Elburch voort. Kortom, zij nam tevens het werk van de huisvader over en had dus een dubbele taak. Zij deed de uitgaven voor zieken, die naar andere leprooshuizen werden overgebracht, of zich te Haarlem moesten laten schouwen[173]. Zij droeg na de dood van een melaat diens persoonlijke eigendommen en kleingeld af aan de melaatmeester[174].
In 1584 kreeg zij van de gasthuismeester een honorarium voor de verzorging van een van de melaten. Voor zover mij bekend, is dit de eerste vermelding van een incidentele rechtstreekse betaling aan de huismoeder[175]. In 1585-1586 kreeg zij voor haar vele werkzaamheden nog eens 40 gulden uitgekeerd door de gasthuisbroeders. Dat was ter afsluiting van haar dubbele taak. Want naast haar heeft de stedelijke overheid in 1585 Jan Bartszone als huisvader aangesteld[176]. De reden van deze ongebruikelijke benoeming is onbekend. Over het algemeen waren immers de gasthuismeesters of gasthuisbroeders zelf belast met de aanstelling van de huisvader of huismoeder in het melatenhuis. Jan Bartszone

[167] Rek. 1563-1564, fol. 46r.
[168] Rek. 1566-1567, fol. 60r.
[169] Rek. 1568-1569, fol. 84v.
[170] Rek. 1573-1574, fol. 123r.
[171] Rek. 1576-1677, fol. 149r.
[172] Rek. 1577-1578, fol. 157r, 23 febr. 1579.
[173] Bijv. Rek. 1581-1582.
[174] Rek. 1582-1583.
[175] Rek. 1584-1585.
[176] Rek. 1585-1586.

kreeg tegen geringe pachtbetaling het kampje land buiten de Kamppoort in gebruik[177]. Hij verstrekte in 1588 een lening aan het huis en schoot ook heel wat keren huishoudelijke uitgaven voor[178]. Mede daarom kreeg hij het meergenoemde kampje zonder enige pachtbetaling in vruchtgebruik. Het was gelegen in de bocht van de Hogeweg buiten de Kamppoort naast het vilders- of paardekerkhof, dat toen voor het eerst werd genoemd[179].
Naast moeder Neeltgen Aerts moest ook hij voortaan uitgaven doen voor de zieke kinderen en de bedlegerige melaten. Moeder Neel behield verder hun verzorging en het huishoudelijke werk. Zij brouwde bijvoorbeeld zelf scharrebier voor de melaten. Sinds 1588 ontving zij jaarlijks 50 gulden voor haar werkzaamheden in het lazarushuis. De gemene gasthuisbroeders hadden de hoogte van deze jaarwedde vastgesteld. Daarvan moest zij de er voor in aanmerking komende melaten onderhouden. Daarnaast kon Neeltgen ook nog voor afzonderlijke incidentele bedragen voor bepaalde melaten een beroep doen op de melaatmeester[180]. Zelf had zij overigens evenals huisvader Jan Bartszone vrije kost en inwoning. Hoewel Jan Bartszone in de documenten voor het laatst in 1589 wordt genoemd, is hij vermoedelijk nog tot 1597 huisvader geweest, maar hij woonde toen in een eigen huisje in de buurt van het lazarushuis.
Vanaf de allereerste vermelding van beloning van de huisvader en huismoeder is het onduidelijk, welk gedeelte zuiver loon was en welk gedeelte voor de leprozen besteed diende te worden. Dit probleem bestond in later tijd ook bij andere sociale instellingen. Van de heersende mentaliteit, maar vooral van de morele kwaliteit van de betreffende huisvader of huismoeder hing het dan af, of deze zichzelf wegcijferde en vrijwel niets voor zichzelf overhield overeenkomstig de idealen van de navolging van Christus, of dat deze zichzelf juist verrijkte, waardoor grove wantoestanden en grote armoede voor de bewoners van de instelling ontstonden.
In 1597 zijn Neeltgen Aerts en Jan Bartszone opgevolgd door moeder Hendrickgen[181]. Ook zij mocht het kampje land naast het paardekerkhof gebruiken. Zij kreeg sinds 1598 jaarlijks 20 gulden loon van de gemene gasthuisbroeders, een bedrag, dat het jaar daarop werd verhoogd tot 26 gulden[182]. Hendrickgen was overigens zelf in 1601-1602 lange tijd ziek. Haar dochter was leproos[183]. In 1604 werd zij vervangen door moeder Geerte Herberts[184].
Het jaarloon van Geerte Herberts bedroeg 32 gulden. Hetzelfde bedrag ontving de nieuwe huisvader Henrick Willemszone, die in 1603 voor het eerst als zodanig vermeld wordt[185]. Deze nam van moeder Hendrickgen het gratis gebruik over van het meergenoemde kampje land. Beiden hadden dezelfde soorten werkzaamheden als hun voorgangster. Moeder Geerte verzorgde bijvoorbeeld de jaarlijkse tractatie van wielbroden en paasboter. Zij deed uitgaven voor

[177] Rek. 1586-1587.
[178] Rek. 1587-1588.
[179] Rek. 1588-1589.
[180] Bijv. Rek. 1595-1596: 'Neeltgen moeder 50 gulden, voor 't bevynt van den huyse ende 't onderhout van Brantgen, facit 50 gulden'.
[181] Rek. 1597-1598.
[182] Rek. 1598-1599: 'Betaelt Henrickien moeder van haer iaerlicxe loon, toegeleyt by den gemeen broders, bint 20 gulden'.
[183] Rek. 1599-1600; 1600-1601.
[184] Rek. 1604-1605.
[185] Rek. 1603-1604.

sommige melaten, zoals voor Hendrick Willemszone van Eda, ten behoeve van wie zij jaarlijks 12 gulden ontving[186]. In 1618 is zij overleden[187].
Voor anderen, onder wie het melaatse weeskind Hendrick Andrieszone, deed Henrick Willemszone als huisvader, de uitgaven[188] en in 1612 ook voor de dochter van Adrijaentgen Jochems en de dochter van Pouwels de voerman. Voor veel van dergelijke uitgaven was de toestemming van de gasthuisbroeders als besturend college nodig.
Henrick Willemszone raakte het gebruik van het kampje land later kwijt. In 1612 of 1613 werd het aan de stad in erfpacht uitgegeven. Er werd besloten daar een herberg te bouwen[189]. Henrick legde in 1613 zijn functie neer. Hubert van Breevoort was zijn opvolger. Deze ging met de nodige ijver onmiddellijk het huisraad en het gehele lazarushuis op orde brengen. Zijn jaarsalaris van 42 gulden was veel hoger dan dat van zijn voorgangers. Bovendien ontving hij in 1615 van Bruenisgen, een melaatse vrouw, nog 36 gulden. Hij kreeg ook andere inkomsten, zodat hij meer dan 95 gulden per jaar voor het lazarushuis kon besteden[190]. In het jaar van het overlijden van moeder Geerte (1618) ontving hij nog 59 gulden extra. Maar kort daarop verliet hij het huis. Pas in maart 1620 hebben de gasthuisbroeders een definitieve regeling met hem getroffen. Hij kreeg toen een bed uit het melatenhuis ten geschenke en voorts 20 gulden die afkomstig waren van de leproos Dirck Henrickszone. Bovendien ontving hij nog ten afscheid een eenmalige uitkering van 20 gulden[191]. In zijn plaats kwam de melatenmoeder Anna Henricx, die een jaarsalaris van 32 gulden ontving. Evenveel als tevoren de huisvader en de huismoeder gewoonlijk hadden ontvangen. Alleen haar voorganger had veel meer inkomsten weten te verwerven.
Ook de nieuwe huisvader, Brantgen, sinds 1622 vermeld, ontving eenzelfde jaarsalaris van 32 gulden[192]. Tot aan zijn benoeming had dus drie jaar lang moeder Anna Henricx alleen de dagelijkse leiding over het huis gehad. In 1625 besloten de gasthuisbroeders, dat de helft van de aalmoezen die met klokgeklep in de stad zouden worden geïnd, aan de moeder van de leprozen moest worden uitgekeerd. Bovendien stelden zij vast, dat de opbrengst van het grote offerblok, dat vóór het melatenhuis stond alleen voor het melatenhuis besteed zou worden. Daarvan zou de melatenmeester, de beherend regent, de uitgaven verantwoorden. Wat later besloten de gasthuisbroeders, dat ook de aalmoezen in het offerblok voor de melatenmoeder zouden zijn[193].
In het bijzonder zorgde 'binnen'-moeder Anna Henricx jarenlang voor het leproze kind van de pistoolmaker en daarbij ook voor kleding en schoeisel. De melaatmeester stelde daarvoor jaarlijks extra geld ter beschikking.
Het contact van de huisvader Franck Corneliszone en zijn vrouw Anna Francken met het melatenhuis was het gevolg van de melaatsheid van hun dochtertje. Toen de melaatmeesters dit hadden geconstateerd, moest zij zich in januari 1620 officieel te Haarlem laten schouwen. Zij werd vervolgens in het Amersfoortse melatenhuis opgenomen. Een derde deel van de aalmoezen werd door de beide melaatmeesters voor haar bestemd om te voorkomen, dat zij zelf in

[186] Rek. 1608-1609.
[187] Rek. 1617-1618.
[188] Rek. 1610-1611.
[189] Rek. 1612-1613; 1613-1614.
[190] Rek. 1614-1615
[191] Rek. 1618-1619, 12 maart 1620.
[192] Rek. 1622-1623.
[193] Rek. 1625-1626.

de stad zou moeten gaan bedelen[194]. Haar moeder Anna Francken ging ook in het lazarushuis wonen. Zij hielp, overigens tegen vergoeding, bij de verzorging van haar dochter en andere melaten. Franck Corneliszone zelf werd in 1625 de nieuwe huisvader. Tot 1633 wordt hij in deze functie vermeld. Zijn vrouw Anna werd leproos, zij het in lichte mate. Daarom ontving hij van de gasthuisbroeders een bedrag van 12 gulden[195]. Na 1630 heeft Anna Francken, waarschijnlijk geheel genezen van de melaatsheid, tot aan de sluiting van het huis, als binnenmoeder kunnen fungeren[196]. Tot 1632 kreeg zij slechts incidentele betalingen. Maar daarna ontving ook zij een jaarsalaris van 32 gulden en de helft van de aalmoezen die bij het kleppen van de klok werden ontvangen. De rest was rechtstreeks voor het lazarushuis bestemd[197]. In tegenstelling tot al haar voorgangers ontving zij slechts een tijdelijke aanstelling, die elk half jaar moest worden verlengd[198]. Nog kort voor de sluiting van het huis, namelijk in 1637, werd een kantoor voor melatenmoeder Anna Francken en de fungerende huismeester ingericht. Ruimte genoeg, het aantal melaten daalde toen steeds verder.

Levensonderhoud

Zoals gezegd moesten de melaten in beginsel door bedelen in eigen levensonderhoud voorzien. De opbrengst was echter meestal onvoldoende, zodat de melaatmeester ieder jaar aanvullende uitgaven moest doen. Dit is het duidelijkst te constateren tot omstreeks 1561. Maar ook daarna moest de melaatmeester dezelfde aanvullingen blijven geven. De invalide leprozen waren geheel van hen afhankelijk. Zij konden zelf niet bedelen. Voor hen was wel een houten invalide wagentje beschikbaar[199].
Op het menu van de melaten stonden roggebrood, zelfs het dure witbrood, boter, groene kaas, en verder gedroogde stokvis, gepekelde haring en varkensvlees met groente[200]. Verder liet de melaatmeester regelmatig een mager varken aankopen om het met boekweit, gerst en het afval van gerst te mesten voor de slacht. Het vlees werd gedeeltelijk gebruikt als soepvlees. Rogge werd per schepel aangekocht om er scharrebier van te kunnen brouwen. Dat deed de moeder van de melaten zelf. In 1621 werd voor het bereiden van scharrebier meel en zuurdeeg gekocht.
Dan waren er de jaarlijkse tractaties voor de melaten en de huisvader en de huismoeder. Er werden vaten bier gekocht bij de waard van de Amersfoortse herberg 'Die Veluwe', in het bijzonder een half vat voor de melatenkermis op Tweede Paasdag en dinsdag na Pasen, en een half vat vlak voor het begin van de grote Amersfoortse kermis in de eerste week van oktober. Dan werden de leprozen ook getracteerd op hutspot van wortels, uien, azijn en rundvlees. Op Goede Vrijdag kreeg iedere bewoner van het melatenhuis een halve kluit paasboter, dat wil zeggen ongeveer een half pond boter in de vorm van een paaslam. Op Paaszaterdag kreeg ieder een wielbrood, een groot rond rozijnenbrood van tarwe.

[194] Rek. 1619-1620.
[195] Rek. 1625-1626.
[196] Rek. 1630-1631: 'Annen Francken, 16 gulden'.
[197] Rek. 1634-1635.
[198] Rek. 1635-1636; 1636-1637.
[199] Rek. 1607-1608.
[200] Rek. 1559-1560, fol. 12r.

In het najaar kocht de melaatmeester op de jaarlijkse ossemarkt een vet rund, een os of een stier voor de slacht om de melaten de gehele winter door van tijd tot tijd ingezouten vlees te kunnen geven, het zogenaamde 'wintervlees'. Bij de aankoop op de markt, of bij een particulier buiten de stad werd altijd als keurmeester een slager uit de stad ingeschakeld. In 1572-1573 is de naam van de ingehuurde slachter bekend: Cornelis de Cleijer (of Kleijer). Deze verrichtte overigens in die jaren als dagloner ook andere werkzaamheden voor het melatenhuis. In 1577 vlocht hij een doornhaag rond het melatenkerkhof en de hof[201].
Het hele jaar door kregen de leprozen 'pottaye' geserveerd, moesgroente met fijngesneden vlees, in een pot gekookt. Ook warmoes stond het hele jaar op het menu, een soort gortepap met wat groente en kruiden gemengd. De huismeester moest voor elke schepel rogge die hij kocht, impost betalen en verder nog een klein bedrag, wanneer hij rogge liet malen[202]. Deze statenimpost bestond sedert 1577 in het gewest Utrecht.
Sinds 1602 ontvingen de melaten jaarlijks in de eerste week van de Vasten van het St. Pieters Gasthuis een schepel erwten[203]. In het begin van de 17e eeuw kregen de melatenvader en -moeder boekweit en rogge uit Ede als vergoeding voor het onderhoud van de leproos Lambert Joriszone van Ede. Voor het met de voeten pletten van de boekweit, voor het bakken van witbrood en het schoonmaken van de rogge[204] huurde de huismeester đan een dagloner[205].
In 1634 werd een aantal regelingen beduidend voordeliger voor de laatste huismoeder Anna Francken (1630-1641). Zij bezat al het oude recht van twee wielbroden met Pasen, in plaats van één, zoals de leprozen dan ontvingen. Voortaan was de melk van de eigen koeien vooral bestemd om er boter van te karnen. De helft van de boter was van die tijd af voor de melatenmoeder zelf bestemd (eventueel om te verkopen), de andere helft van de boter was voor de melaten[206].
Zo ging het tenslotte ook met de verdeling van het rundvlees na de slacht in november[207]. Bovendien was de huid van het geslachte rund voor moeder Anna Francken. De leprozen konden het vet gebruiken. Maar deze regelingen bestonden maar korte tijd, van 1634 tot aan de sluiting van het huis in 1641.

De bewoners

Over de periode 1559-1641 zijn de namen, levensomstandigheden en enkele bijzonderheden van melaten te achterhalen. Zij waren de geringsten van de samenleving en konden zich op helemaal niets meer laten voorstaan, behalve op hun ellende. Zij raakten tegen hun zin buiten het maatschappelijk leven en waren mede door hun uniforme kleding als zieke groep getekend.
Wie waren deze ongelukkigen? In 1559 verbleef daar Jonge Jan, die 12 stuiver en een paar nieuwe schoenen ontving voor een tocht naar de leprozerie bij de St. Jacobskapel buiten Haarlem om zich opnieuw te laten schouwen[208]. Een geldige schouwbrief was immers van groot belang als medisch controlemiddel.

[201] Rek. 1576-1577, fol. 148r.
[202] Rek. 1586-1587, fol. 183v.
[203] Rek. 1602-1603.
[204] Dit heet 'wannen'.
[205] Rek. 1604-1605.
[206] Rek. 1634-1635.
[207] Rek. 1639-1640.
[208] Rek. 1559-1560, fol. 13r.

Elbert, een melaatse man uit Nijkerk, werd van de Kamppoort en het lazarushuis weggejaagd door de dienaren van de schout, omdat zijn schouwbrief al meer dan zes jaar was verlopen. Zo werd hij tot een zwervend bestaan in de omgeving van Amersfoort gedwongen, tenzij hij Haarlem kon bereiken voor een nieuwe schouwbrief[209].

Tijdelijk verbleven er in 1559-1560 ook enkele melaatse vreemdelingen met geldige papieren in het Amersfoortse lazarushuis, die van de dienaren van de schout toestemming kregen om de attractieve melatenkermis op dinsdag na Pasen 1560 te bezoeken.

In dat jaar werd broeder Henrick opgenomen. Hij was bedlegerig door melaatsheid aan de benen en kon dus niet door bedelen in eigen levensonderhoud voorzien. Neel, de moeder van het huis, verzorgde hem. In 1560 en 1561 kocht zij schapevlees en bier voor hem en zij trof voorbereidingen, opdat hij eerbiedig kon communiceren[210].

Ook Heijntjen meester Heynrickszone was niet in staat door bedelen in eigen levensonderhoud te voorzien. Op kosten van het huis deed moeder Neel de uitgaven voor zijn levensonderhoud. Dagelijks werd voor hem bier gehaald. Toen moeder Neel[211] eind november zelf ziek werd en zware koortsaanvallen kreeg, werd voor Heijntjen en Neel tijdelijk een 'bewaarster', een verzorgster, in dienst genomen[212]. Begin 1563 is Heijntjen overleden. Zijn doodskleed was van een oud slaaplaken gemaakt. Hij werd begraven in het kerkje[213]. Zijn mantel werd verkocht. De rest van zijn kleding, die zelfs volgens de zuinige melaatmeester waardeloos was, werd in zijn doodkist bijgesloten.

Sinds 1563 verbleven een anonieme 'crancke' man en een jongetje in het lazarushuis. Voor de jongen werd een kribbetje, een ledikantje, getimmerd[214]. Ook zij konden niet gaan bedelen en moesten volledig worden onderhouden. In 1566 werd voor hen 40 pond vlees gekocht.

In 1564 verbleef een week lang een bedlegerige zieke van buiten Amersfoort in het lazarushuis[215]. In 1566 overleed er een andere leproos, die van elders was komen aanstrompelen[216].

Bij moeder Neel zelf waren na 1562 ook verschijnselen van zware melaatsheid geconstateerd. In april 1564 werd zij bedlegerig[217]. Haar lijdensweg zou tot 1568 duren[218]. Op 23 oktober van dat jaar is zij bediend door de pastoor van de St. Joriskerk. Deze werd op zijn tocht uit de kerk, via Langestraat, Kamp, Kamppoort naar het lazarushuis op de Hogeweg begeleid door een koster en door dragers van toortsen en een lantaarntje. Het leek wel een processie uit eerbied voor de heilige hostie, die de pastoor naar de zieke bracht. Op 10 november is moeder Neel tenslotte overleden; vermoedelijk werd zij in de St. Joriskerk begraven[219].

[209] Rek. 1559-1560, fol. 12r.
[210] Rek. 1560-1561, fol. 18r, 21r, 19 maart 1561.
[211] Zij heette Neel Tijman Loechrichsen.
[212] Rek. 1561-1562, fol. 29v.
[213] Rek. 1561-1562, fol. 27, 29v, 30r.
[214] Rek. 1562-1563, fol. 41.
[215] Rek. 1563-1564, fol. 46v.
[216] Rek. 1565-1566, fol. 54v-55r.
[217] Rek. 1563-1564, fol. 46r: 'Betaelt Neel soe sy beddelegersche is, ende haer broot nyet bidden en can, voer alimentatie daech een halve stuver, beginnen opten sestiensten aprilis (1564) tot Palm toe anno 1565, facit 9 gulden, 5½ st.'.
[218] Rek. 1567-1568, fol. 71r: 'Betaelt Neel Tijman Loechrichsen medt die melaetscap van Godt begijfticht soe swaerlicken, dat zij bijnnen noch buijten der stadt haer alimentatie nyet bidden ende kondt'.
[219] Rek. 1567-1568, fol. 74r.

Omstreeks Pasen 1567 werd Aeltgen, de vrouw van Thomas Janszone, opgenomen. Zij bracht huisraad met zich mee en was in het bezit van een rentebrief ter waarde van 100 gulden, waarop zij jaarlijks 6 gulden inde. Niet alleen haar gezondheid was zij kwijt, ook die rentebrief. De melaatmeester incasseerde voortaan de jaarrente[220]. Enig voorrecht kreeg zij wel. Zij beschikte over een eigen kamer. Hoewel het lazarushuis voor haar levensonderhoud betaalde, werd zij zó kort gehouden, dat zij in haar nood zelfs een klein bedrag van 17½ stuiver leende van een non uit het St. Barbaraklooster aan de Zuidsingel[221]. Aeltgen heeft het niet lang meer gemaakt. Op 28 augustus 1567 is zij aan de pest gestorven, nadat de pastoor van de St. Joriskerk begeleid door jongens met toortsen en lantaarntjes, haar eerder op die dag met de sacramenten der stervenden had bediend[222]. Aert van der Elburch, de vader van het huis, en zijn echtgenote hebben Aeltgen in haar laatste levensdagen verzorgd, de dodewake gehouden en na haar begrafenis het melatenhuis grondig ontsmet[223]. Wat gebeurde er met haar bezittingen? De rentebrief van 100 carolusgulden verviel aan het melatenhuis. Haar man, Thomas Janszone, verkocht het huisraad, dat voor een deel werd gekocht door Aert van der Elburch en gedeeltelijk door het St. Barbaraklooster, onder meer een schilderijtje, voorstellende het Laatste Avondmaal[224].

In 1567 is ook Ghijsbert Pieterszone gestorven. Zijn hele bezit bedroeg niet meer dan 10 stuiver. Zijn kleding is door de huismeesters verkocht aan Aert van der Elburch[225]. In oktober 1567 werd twee weken lang een melaatse man uit Utrecht, die er beroerd aan toe was, in het huis verzorgd. Daarna werd hij op een kar vervoerd naar het melatenhospitaal buiten Arnhem[226]. Een jaar later verbleef een melaatse man uit Wageningen tijdelijk in het Amersfoortse melatenhuis[227]. In 1569 is de melaat Lambert van Goch daar overleden[228] en in 1570 Henrick Kuekel, die het schamele bezit van 7 stuiver achterliet.

In 1569 moet het onrustig zijn geweest in het melatenhuis. Jan Pouwelszone veroorzaakte zelfs ruzie en vechtpartijen[229]. De stedelijke overheid verbood hem tenslotte de toegang tot de stad, wat hem behoorlijk in zijn inkomsten scheelde. Hij kon dan niet uit bedelen gaan. Wat te doen met zo'n lastpost?

220 Rek. 1566-1567, fol. 59r: 'Ontfangen van Johan van Westrenen Jacobszone zes gulden van rent by hem beleden, by coopmansbrieve Thomas Janszone ende Aeltyen synre huysvrou, begaeft van die wyl van God almachtich met die siecte van melaetscap, die daerom in 't melaetenhuys ontfangen ende gebrocht is, met die voirscr. rentbrieve Alydt ter deylinge oft portie gevallen, ende andere zeker huysraet'.

221 Rek. 1566-1567, fol. 62r, 63v.

222 Rek. 1566-1567, fol. 63r.

223 Rek. 1566-1567, fol. 60r.

224 Rek. 1566-1567, fol. 59v-60r: 'Een taeffelrelgen, gefigureert mit 't Avonmael onss Heeren'.

225 Rek. 1566-1567, fol. 59v, 18 juni.

226 Rek. 1566-1567, fol. 61v: 'Upten 15 octobris anno vorscr. is in 't Melaetenhuys gebrocht van Utrecht een seer miserabel mynsch glagiaeus, ende besmet met die siecte van melaetscap, zulcx dat hy nyet en heeft kunnen gaen noch staen, die aldair gebleven is den tyde van twe weken, hem gegeven voir alimentacie ende onderhout syns lichaems die somme van 10 st. Betaelt Claes Taetz Carreman, van dat hy die miserabele mensch met zyn perdt ende karre uuyt melaetenhuys gevuert, ende gebrocht tot Arnhem int hospitael van de Melaeten, 2 gulden'.

227 Rek. 1567-1568, fol. 71r.

228 Rek. 1568-1569, fol. 86r.

229 Rek. 1568-1569, fol. 87r: 'Evert die stadtdiender betaelt 2 st., ende dat voor syne dienst, alsoe hij gegaen is doer beveel van den burgemeesters an allen die poertiers hem luyden belastende, dat zy Jan Pouwelszone in die stadt nyet laten en soude, uuyt saecke van den twist ende vechtelijcke bij hem in den melatenhuyse geperpetreert, 2 st.'.

De huismeesters en huisvader betwijfelden of Jan Pouwelszone eigenlijk wel melaats was. Bovendien was zijn schouwbrief hopeloos verouderd. Daarom zonden zij hem in 1571 met een gesloten brief naar de bekende leprozerie bij de St. Jacobskapel buiten Haarlem voor een nieuwe schouwbrief. Terwijl anderen altijd 4 stuiver meekregen, zorgde hij ervoor, dat hij 12 stuiver kreeg en na terugkeer 91 stuiver. En ja hoor, wat men verwachtte, kwam uit. De 'besiener', de inspecteur aldaar, verklaarde, dat Jan Pouwelszone niet melaats was[230]. In hoeverre zouden de Amersfoortse melaatmeesters hun collegae in Haarlem die uitslag schriftelijk hebben gesuggereerd in de brief die hem werd meegegeven?

Cornelis Henrickszone van Glijsdijck, die een buitenburger van Amersfoort was, dus uit een van de Hooglandse rechtsgebieden van Eemland kwam, bleef in 1570 zes weken ziek te bed in het melatenhuis. De melaatsheid had vooral zijn benen zwaar aangetast. De huismeester zorgde ervoor, dat de binnenvader Aert van der Elburch uitgaven voor Cornelis Henrickszone kon doen, die naar verhouding tamelijk hoog waren, te weten ruim 3 gulden. Daarvoor werd Cornelis Henrickszone voor een gezwel onder zijn arm behandeld door de Amersfoortse chirurgijn of barbier Adriaen Burbur. Hij prikte het gezwel door en verrichtte een aderlating. Met succes, meende de vader van het huis[231]. En na zo'n week of zes was Cornelis Henrickszone van Glijsdijck zover opgeknapt, dat hij in ieder geval weer kon gaan bedelen.

Willentgen van Herdenberch, een zwerfster, verbleef in 1570 enkele dagen in het melatenhuis, kwam wat op verhaal en vertrok toen naar Amsterdam. Een paar maanden later keerde zij echter zwaar ziek terug. Zij zweefde ruim twee weken tussen leven en dood en had de sacramenten der stervenden al ontvangen. Zij kwam de crisis echter te boven en vertrok naar Harderwijk[232].

In 1571 werd de zieke vrouw Anna Wychers naar Utrecht overgebracht[233]. Hetzelfde gebeurde in 1572 met de leproos Heynrick van Zuermondt, bijgenaamd de chirurgijn. Na zijn terugkeer uit Utrecht werd hij naar Harderwijk overgebracht[234].

In 1571 verbleef eveneens Cornelis Rijcxzone in het lazarushuis. Deze melaat was straatarm. Daarom gaven de gasthuismeesters aan de melaatmeester toestemming om hem wat geld te geven, al was het maar 8 stuiver[235].

Tijdelijk en soms zeer kortstondig verblijf in het melatenhuis kwam dus veelvuldig voor. In 1573 werd een jonge kreupele leproos uit Utrecht op doorreis naar Kampen in het melatenhuis ondergebracht, voordat er een kar beschikbaar kwam[236]. Zo ging het in 1574 ook met Apellonia, een melaatse vrouw uit Elburg, die op doorreis was naar het Utrechtse melatenhuis, en eveneens zo'n dag of vijf werd onderhouden[237].

[230] Rek. 1570-1571, fol. 104v: 'Item gegeven Jan Pouwelszone 12 st., met een missive gesonden tot Haerlem om een nye bryff, alsoe ons twyffelde aen syn syckte, wat syn bryff becant out genoich was. Actum Simonis et Judae (28 okt. 1571), ende is wederomme schoen gescout thuys gecomen hyr, 91 st.'.

[231] Rek. 1569-1570, fol. 96v: 'Noch betaelt meester Adriaen Burbur een gulden 1 st., ter cause, dat hy eenen buyten syeck de te Melaten syeck lach een apstuen onder syn arm duer ghesclegen heeft, ende wederom genesen, ende was ghenoempt Cornelis Henricsone van Glijsdijck, 1 gulden 1 st.'.

[232] Rek. 1569-1570, fol. 97r.

[233] Rek. 1570-1571, fol. 104r.

[234] Rek. 1571-1572, fol. 113r, 114r.

[235] Rek. 1570-1571, fol. 104r.

[236] Rek. 1572-1573, fol. 120v, 10 aug. 1573.

[237] Rek. 1573-1574, fol. 127v.

In 1572 verbleef de leproos Claes Aertszone een week in het melatenhuis, voordat hij per wagen naar Harderwijk werd overgebracht[238]. Een andere, totaal verlamde melaat, moest verder naar Nijkerk worden vervoerd. Er worden in 1575 en 1576 nog twee melaten van buiten Amersfoort genoemd, onder wie Jan van Wageningen. Allen werden op kosten van het melatenhuis onderhouden en na een tijdje per kar vervoerd. Jan van Wageningen werd naar Nijkerk overgebracht, maar in 1579 was hij al weer voor veertien dagen terug in het Amersfoortse melatenhuis[239]. In april 1577 werd de leproos Jan Wesselszone naar Utrecht gereden[240].

In het algemeen gaat het hier veelal om leprozen, die op weg waren naar, of terugkeerden van een reis naar het leprozenhuis buiten Haarlem bij de St. Jacobskapel om zich daar te laten schouwen. Zij moesten echter hun reis door ziekte, verlammingsverschijnselen, vermoeidheid of de grote afstand te Amersfoort onderbreken, maar in de stad zelf mochten zij niet vertoeven. Soms probeerden zij hun verblijf te rekken. Zij waren meestal zo ziek, dat zij zelf niet konden bedelen. Andere melaten van buiten Amersfoort gingen in de stad soms bedelen op dagen, dat het niet was toegestaan. Bovendien stookten zij soms onrust in het lazarushuis en in de stad[241]. Jochem, de dienaar van de schout, zette daarom in 1576 enkele melaten het lazarushuis en de stad uit.

In het lazarushuis was in 1559 accommodatie voor elf personen. In 1567 konder er dertien[242] personen worden opgenomen. Het werkelijke aantal aanwezigen lag echter lager.

Omstreeks 1576 was er duidelijk sprake van onderscheid tussen burgerzieken en de arme melaten. Eerstgenoemde categorie bestond uit burger-leprozen uit Amersfoort, die door overdracht uit hun bezit aan de huismeesters, huur konden betalen tijdens hun verblijf in het melatenhuis. Voor hen was onder andere de beter ingerichte burgerkamer bestemd. Tot de arme melaten konden zowel burgers en in sommige gevallen, maar dan meestal tijdelijk, ook melaten van buiten de stad behoren. Men dient tevens te bedenken, dat men onder burgers, zowel de binnen- als buitenburgers verstond. De binnenburgers woonden in de stad of haar vrijheid. De buitenburgers leefden elders in Eemland[243].

Op 30 januari 1572 moest Wessel de slotemaker, die eerder heel wat reparaties in het melatenhuis had verricht[244], zich ten einde raad ook zelf laten onderzoeken op eventuele melaatsheid. Zijn sombere vermoeden kwam uit. Op 4 februari werd hij opgenomen. De vader van het huis ontving van de huismeesters eerst wat geld voor verzorging. Daarna droeg Wessel de slotemaker zijn huisje op de Kamp aan het lazarushuis over om zijn onderdak te kunnen betalen. Voor deze overdracht was toestemming nodig van de gasthuisbroeders, omdat deze een rente hadden uit dit huisje[245]. Het werd aan een ander verhuurd.

Wat weten wij verder van hem? Niet meer dan dat hij onder meer een toorts

[238] Rek. 1574-1575, fol. 132v.
[239] Rek. 1578-1579, fol. 164v.
[240] Rek. 1576-1577, fol. 149v, 4 april 1577.
[241] Rek. 1575-1576, fol. 139r.
[242] Rek. 1559-1560, fol. 14v: 'Inventaris der möbel, goederen des melatenhuyse'; Rek. 1566-1567; 1567-1568, fol. 64v.
[243] Rek. 1575-1576, fol. 138r. Hoewel keizer Karel V in zijn ordonnantie voor Amersfoort in 1544 het instituut van de gras- of buitenburgers officieel had afgeschaft, blijken later toch weer grasburgers door de stedelijke overheid te zijn aangenomen.
[244] Rek. 1561-1562, fol. 28v.
[245] Rek. 1572-1573, fol. 119v.

droeg bij godsdienstige plechtigheden, evenals de leproos Peter de Graeff[246], die in 1572 overleed[247]. Lang heeft het verblijf van Wessel de slotemaker in het melatenhuis niet geduurd. In 1574 is hij overleden[248]. Zijn huisje op de Kamp bleef vooralsnog eigendom van het melatenhuis. De kuiper Jan Lambertszone heeft het nog tot 1577 bewoond. Het raakte daarna vervallen en stond leeg. Tenslotte is het verkocht met toestemming van schout, burgemeesters en gasthuisbroeders[249]. Een tweede sterfgeval in 1574 betrof Weym Roelen, die eind december van dat jaar is overleden.

Tot de vaste bewoners van het huis behoorde jarenlang een anonieme jongen die in 1575 een grauwe wollen mantel van de melaatmeester ontving[250]. Naast hem leefde Rijck de wever. In 1575 moest deze laatste zich opnieuw te Haarlem laten schouwen. Hij bleek toen genezen te zijn. De gasthuisbroeders gaven hem daarom - door bemiddeling van de melaatmeester - na terugkeer twee gulden om zijn werk van vroeger te kunnen hervatten[251].

In 1577 is Jacob Corneliszone naar de schouwplaats bij Haarlem getrokken. Hij echter ontving wel een nieuwe schouwbrief: hij leed nog steeds aan melaatsheid[252]. Daarna trokken pas in 1580 weer Amersfoortse melaten voor onderzoek naar Haarlem. Het waren er in dat jaar zelfs vijf: Henrick Janszone de brouwer, een zekere Jacob en voorts Aeltje met haar oudste zoon[253]. Met hen ging ook Aertgen, de zoon van Weym Pouwels mee, die al tijden lang in het lazarushuis verbleef. Alleen deze laatste keerde 'schoon', dat wil zeggen ogenschijnlijk genezen van melaatsheid, uit Haarlem terug[254]. De overigen moesten opnieuw in het Amersfoortse melatenhuis worden opgenomen.

In 1579 werden daar ook Rutger Harniss en een gebrekkige vrouw tijdelijk verpleegd[255]. In 1580 verpleegde moeder Neeltje Aerts een week lang een bedlegerige 'kreupele leproos'. Dat gebeurde in dit geval op kosten van de melaatmeesters[256].

In 1581 verbleven er nog vijf of zes andere melaten in het huis. Onder hen was de zoon van Herman van Buren, maar deze overleed nog datzelfde jaar[257]. Tot de overigen behoorden Cornelis Rijckszone en zijn vrouw Bessgen en het melaatse dochtertje van Wouter Berntszen. Dit kind werd ook nog in 1582 in het lazarushuis onderhouden[258], maar van 1583 tot 1586 mochten zij en het dochtertje van Aeltgen Henricx op kosten van het melatenhuis bij wijze van uitzondering thuis worden verpleegd[259].

In 1582 werden op kosten van het huis een zieke man naar Utrecht en een andere man naar Amsterdam overgebracht, nadat ook dezen er op doortocht tijdelijk verblijf hadden gehouden[260]. In 1587 heeft Cornelis de carman een melaatse man uit het melatenhuis naar een schip aan de Koppel gebracht, waarmee deze naar Amsterdam werd overgebracht[261].

In 1585 staat als nieuwe bewoner Evert Gerritszone vermeld[262]. In 1586 komt

246 Rek. 1571-1572, fol. 113v, 30 jan. en 4 febr. 1572, 114r, 18 maart 1572.
247 Rek. 1571-1572, fol. 114r, 18 maart 1572.
248 Rek. 1573-1574, fol. 125v.
249 Rek. 1576-1577, fol. 145v, 149v.
250 Rek. 1575-1576, fol. 138v.
251 Rek. 1574-1575, fol. 132v.
252 Rek. 1576-1577, fol. 149v.
253 Rek. 1579-1580, fol. 171v.
254 Rek. 1579-1580, fol. 172v.
255 Rek. 1578-1579, fol. 164v.
256 Rek. 1579-1580, fol. 172v.
257 Rek. 1580-1581, fol. 178v-179r.
258 Rek. 1581-1582.
259 Rek. 1583-1584 tot en met 1586-1587.
260 Rek. 1581-1582.
261 Rek. 1586-1587, fol. 184r.
262 Rek. 1584-1585.

Henrickje, weduwe van Cornelis die Lazarus, voor het eerst in de rekeningen voor, omdat zij zich te Haarlem moest laten schouwen[263]. In 1588 en 1589 woonde Engelgen Gijsberts in het melatenhuis.
In die tijd speelde de droevige geschiedenis van de familie Jans. Sedert 1581 verbleef een zekere Jut Jans in het lazarushuis. Zij is daar in 1583 overleden. Zij werd toen begraven op het St. Janskerkhof bij het voormalig St. Jansklooster in de stad. Daaruit volgt, dat zij vermoedelijk in de stadswijk de Kamp had gewoond. In haar bedstede werd na haar dood een leren buidel met 30 stuiver gevonden, die zij eigenlijk al bij haar opname in het huis had moeten afdragen. Neel, de moeder van het huis, heeft in 1583 voor zes gulden de visnetten verkocht van Jan Janszone, de echtgenoot van Jut Jans. Dit geld werd gebruikt voor onderhoud en verzorging in haar laatste levensdagen en voor haar begrafenis[264]. Haar man oefende het beroep van visser uit op de stadsgrachten en de beken. Door de gedwongen verkoop van zijn netten was hij brodeloos geraakt en tot armoede vervallen.
Het noodlot bleef Jan Janszone ook na de dood van zijn vrouw achtervolgen. Een paar jaar later moest zijn kind in het lazarushuis worden opgenomen; het is daar in 1589 overleden[265]. Zelf was hij inmiddels ook melaats geworden. Hij kreeg de bijnaam 'Flodderken'. Hij maakte namelijk een zeer verwaarloosde indruk en leidde een slordig leven. In 1589 is hij samen met een andere Amersfoortse melaat, Jan Hermanszone Byman, een schouwbrief te Haarlem gaan halen. Zoiets was te voet uiteraard een uitputtende reis, zo niet een martelgang. Flodderken werd dan ook na terugkeer een tijdlang bedlegerig[266]. Voor hem moest moeder Neeltgen elke week twee roggebroden kopen. In 1592 hebben hij en Dirrick Lodewijcksz. zich bij de schouwmeesters buiten Haarlem opnieuw laten schouwen[267]. Jan Janszone Flodderken heeft na 1592 nog een jaar of vier geleefd. Dirrick Lodewijcksz. heeft alles bij elkaar meer dan dertien jaar in het huis gewoond. In 1600 is hij er overleden[268].
Uit het voorgaande is al gebleken, dat in de laatste decennia van de 16e eeuw ook steeds meer kinderen en jonge mensen als melaat in het lazarushuis moesten worden opgenomen. Van 1584 tot 1586 staat in de rekeningen bijvoorbeeld het jonge meisje Metgen Sticks als zodanig vermeld[269]. Zij heeft meer dan 15 jaar in het lazarushuis gewoond en is er tenslotte als jonge vrouw in 1599 overleden[270].
In de nabije omgeving van het melatenhuis, vrijwel naast het troosteloze paarde- of vilderskerkhof aan de Hogeweg, woonde Jan Bartszone, die huisvader was en eerst een tijdlang in het huis had gewoond. Ook zijn kind raakte door de melaatsheid aangetast. Bijna een jaar lang kreeg hij van de huismeesters daarom ondersteuning en materiaal om zijn huisje schoon te maken en te ontsmetten. In 1588 is het kind overleden[271].
In datzelfde jaar werd het melaatse meisje Anneke Hermens uit Weesp, kleindochter van een Amersfoorts burger[272], voorgoed opgenomen en geheel verzorgd, zodat het niet behoefde te bedelen. Hiertoe werd toestemming gegeven

[263] Rek. 1585-1586.
[264] Rek. 1582-1583.
[265] Rek. 1588-1589.
[266] Rek. 1588-1589.
[267] Rek. 1591-1592.
[268] Rek. 1599-1600.
[269] Rek. 1583-1584 tot en met 1585-1586.
[270] Rek. 1598-1599.
[271] Rek. 1587-1588.
[272] Rek. 1590-1591.

door de gasthuisbroeders. De onkosten werden gedeeltelijk betaald uit de jaarlijkse collecte of bede bij de inwoners van Weesp en Weesperkarspel[273]. Maar dan moest die collecte wel voldoende opbrengen. In 1588 bedroeg de opbrengst 26 gulden, maar in 1589 was dit bedrag gedaald tot 12 gulden. Daarom was de leproos Dirrick Lodewijcksz. dat jaar al twee maal te voet naar Weesp gezonden[274]. Dat hielp echter weinig. Derhalve vroeg de huismeester aan de stedelijke overheid van Weesp om een aanvulling van 8 gulden, die in maart 1590 werd toegestaan[275]. Totaal had in 1590 moeder Neeltgen ruim 50 gulden nodig voor het onderhoud van Anneke Hermens[276], onder meer voor kleding. In dat jaar heeft Dirrick Lodewijcksz. opnieuw te Weesp de opbrengst van de collecte of bede voor het melatenmeisje geïnd[277]. Het tekort werd door de huismeester bijgepast. Zij kreeg linnenkleding en schoeisel. In 1591 kwam de opbrengst van de vaste collecte uit Weesp en Weesperkarspel pas na herhaalde aandrang. De opbrengst was toen tot 25 gulden gestegen. In 1596 is Anneke Hermens overleden. Zij werd begraven op het melatenkerhof[278]. Zoals gebruikelijk bij elke begrafenisplechtigheid sedert de sluiting van de eigen kapel in 1580, werd ook voor haar door de kosters van de St. Joriskerk een klok geluid.
De sfeer in het lazarushuis was in die tijd bepaald somber en streng geworden. Jorden Peyt, melaatmeester van 1591 tot 1593, prentte de leprozen in: 'memorare novissima tua, et in aeternum non peccabis' (Denk aan Uw jongste dag, en in der eeuwigheid zult gij niet zondigen).
Het aantal melaten in het lazarushuis wisselde in deze tijd sterk. Tussen 1589 en 1591 woonden er vijf melaten, in 1592 waren het er slechts drie[279], maar in 1595 was het aantal weer gestegen tot tenminste zes[280]. Genoemd worden in 1594 een jongen, die een paar witte kousen kreeg en zich te Haarlem liet schouwen[281] en verder de melaat Brantgen[282].
Tegen het einde van de eeuw was ook de dochter van huismoeder Hendrickgen in ernstige mate melaats geworden. Voor haar werden specerijen uit een apotheek in de stad gehaald. Nachtenlang werd bij haar ziekbed gewaakt. Het hielp echter allemaal niets. In 1599 overleed zij. Tegelijkertijd lag ook een andere melaat, genaamd Aert, zwaar ziek. Voor hem moest een tijdelijke verzorgster worden aangetrokken. Het mocht niet baten. Ook Aert is in 1599 overleden[283].
Uit de voorgaande gegevens over individuele melaten blijkt duidelijk, dat er onder hen nogal wat zwervers waren, of dat velen onderweg van of naar Haarlem in al hun ellende waren gestrand. Het was voor de melaatmeester en de huisvader en huismoeder van belang uit te zoeken, waar de vreemde melaten eigenlijk thuis hoorden. Zo kwam eind juni 1589 Gerritgen, een arm vrouwtje uit Amsterdam, uitgeput bij het lazarushuis aan, waar zij drie dagen werd verzorgd. Omdat zij niet meer lopen kon, werd zij per kar naar haar eigenlijke bestemming, Utrecht, gebracht[284]. Dan was er nog de leproos Coert van Danswijck die in 1590 na twee dagen verzorging per schip via de Eem en de Zuiderzee naar Harderwijk werd gezonden. In 1596 is in het Amersfoortse lazarushuis Marie van de Wal overleden, die al zwervend, helemaal uit de stad Ieperen in

[273] Rek. 1587-1588.
[274] Rek. 1588-1589, 5 nov. en 29 dec. 1589.
[275] Rek. 1588-1589.
[276] Rek. 1589-1590.
[277] Rek. 1589-1590.
[278] Rek. 1595-1596.
[279] Rek. 1592-1593.
[280] Rek. 1594-1595.
[281] Rek. 1593-1594.
[282] Rek. 1594-1595, 1595-1596.
[283] Rek. 1598-1599.
[284] Rek. 1588-1589.

Vlaanderen kwam en zich wel erg ontheemd moet hebben gevoeld[285]. In 1602 leed een melaatse man uit Utrecht aan de pest. Hij werd naar het leprozenhuis bij zijn eigen stad teruggebracht[286]. Ruim een maand lang werden in 1607 een melaatse vrouw met vier kleine kinderen verzorgd, die naar eigen zeggen op weg waren naar Naarden[287]. Ook in 1608 werd een melaatse naar Utrecht overgebracht en twee jaar later werd na tijdelijk onderdak een melaats echtpaar per schip naar Amsterdam teruggezonden[288]. In juni 1614 verbleef tijdelijk een melaatse vreemdeling, van wie men zelfs de naam niet te weten kon komen, in het melatenhuis[289]. In 1615 werd een melaatse die bedlegerig was, naar Harderwijk overgebracht en in 1616 verbleef tijdelijk een jongen die Gijsbert heette, in het lazarushuis.

Over deze personen ontbreken verdere details. Zij werden beschouwd als passanten en konden niet worden opgenomen, omdat in de regeling van hun verzorging niet goed of helemaal niet was voorzien. De melaatmeester en de huismoeder hadden zich nu eenmaal te houden aan de richtlijnen van de stadsmagistraat. In 1600 had de stedelijke overheid nog eens de bepaling aangescherpt, dat de leprozen van buiten Amersfoort uit de stad moesten worden geweerd. Zij mochten zeker niet in de stad worden verzorgd of onderhouden[290]. Het lazarushuis mocht vreemde melaten slechts zeer korte tijd opnemen. Voor een langere periode mocht dit alleen gebeuren, als de verzorging zeer goed was geregeld en ook de stedelijke overheid en de gasthuisbroeders er in waren gekend.

Dat nu was sinds 1602 het geval met Lambert Joriszone, een melaatse man uit Ede. Voor zijn onderhoud in het melatenhuis werd betaald door inwoners uit Ede. Tot hen behoorden jonker Carel van Aernem en de schout van Ede, Erkelens genaamd. Jaarlijks betaalden zij ruim 3 gulden en bovendien 4 mud rogge en 5 schepel boekweit, landbouwprodukten uit Ede en omgeving, die dan door het melatenhuis werden verkocht[291]. Zo kon de melaatmeester vrijwel ieder jaar voor Lambert Joriszone nieuw schoeisel en kleding kopen[292]. In 1608 ontving de huismeester van Evert Joriszone, de broeder van Lambert, een erfenis van 40 gulden. Er werd afgesproken, dat het lazarushuis het bedrag aan Lambert Joriszone zou terugbetalen, indien deze genezen zou worden verklaard[293]. Dit bleek echter niet mogelijk. In juni 1612 liet Lambert Joriszone zich te Haarlem door de melaatmeesters bij de St. Jacobskapel schouwen[294]. Hij keerde terug met een nieuwe schouwbrief. Ondanks zijn verergerende ziekte raakte hij niet indolent of uitgeblust. Hij ging zelfs zijn eigen potje koken en zorgde volledig voor zichzelf. De gasthuisbroeders en de melaatmeester vonden het daarom goed, dat hij de opbrengst van de jaarlijkse collecte uit Ede zelf ontving en beheerde[295]. Ondanks zijn ziekte wist hij zich zelfbewust en tot op zekere hoogte zelfstandig te handhaven. Hij was zo'n krachtige persoonlijkheid, dat hij

[285] Rek. 1595-1596.
[286] Rek. 1601-1602, 19, 26, en 28 sept. 1602.
[287] Rek. 1606-1607, 24 juli en 28 aug. 1607.
[288] Rek. 1609-1610. De schipper heette Jacob Petersen.
[289] Rek. 1613-1614.
[290] GA A'foort nr. 35, resolutie van 14 juli 1600.
[291] Rek. 1601-1602. In 1602-1603 werd voor Lambert Joriszone ruim 15 gulden bijeengebracht. In 1605 was Teleman van Ommeren schout te Ede.
[292] Rek. 1604-1605.
[293] Rek. 1607-1608.
[294] Rek. 1611-1612.
[295] Rek. 1613-1614.

zich bijna twintig jaar in het lazarushuis staande hield in de strijd tegen zijn steeds dieper invretende melaatsheid en tegen zijn deprimerende en afhankelijk makende omgeving. Tijdens zijn verblijf overkwam hem een ongeval. Hij brak zijn arm. De medicus mr Ernest van de Wal behandelde hem[296]. In 1620 is Lambert Joriszone gestorven. Zijn erfgenamen kregen zijn bezit, dat behalve uit kleding, ook nog uit 6 gulden bestond[297]. Waar was de rest van zijn erfenis? Was deze ingeteerd door de kosten van zijn onderhoud, of werd deze gevoegd bij het vermogen van het lazarushuis? Dat is niet bekend.
Eenzelfde onafhankelijke figuur was Jan Joachymssen, die van 1608 tot Pasen 1610 in het huis verblijf heeft gehouden. In 1608 stemden de gasthuisbroeders er mee in, dat ook zijn vrouw ten dele door het lazarushuis werd onderhouden[298]. Zelf ontving Jan Joachymssen voor zijn onderhoud per half jaar 12 gulden van de melaatmeester. Het bijzondere daarbij was dat hij persoonlijk over dat bedrag kon beschikken. In de meeste gevallen deed namelijk de huismoeder voor elke leproos die alimentatie ontving, de uitgaven voor diens verzorging. Rond Pasen 1610 heeft hij, na een overeenkomst te hebben getekend die was opgesteld door de gasthuisbroeders, het melatenhuis verlaten. Genezen was hij echter niet. Het lazarushuis zag daarom af van alle aansprakelijkheid voor de gevolgen van zijn vertrek. Wel ontving Jan Joachymssen toen 25 gulden. In zijn plaats werd in 1610 het weeskind Hendrik Andrieszone opgenomen, dat al in mei 1611 overleed[299].
Omstreeks 1608 staat in de rekeningen vermeld, dat een van de melaten gebruik maakte van een 'ganghwaghe'. Dat was een soort houten rolstoel, die gemaakt was door een 'stoeldrayer', een stoelenmaker of meubelmaker[300].
Kort na Pasen 1608 werd Henrick Willemszone van Eda opgenomen. Hij moest door Geerte, de huismoeder, volledig worden verzorgd. Dit geschiedde gedeeltelijk op kosten van het melatenhuis en gedeeltelijk op eigen kosten. In april 1611 heeft hij zich bij de schouwplaats te Haarlem laten schouwen. Hij werd toen genezen verklaard[301].
In 1612 gingen drie niet nader genoemde leprozen een nieuwe schouwbrief bij de schouwmeesters halen[302]. Drie jaar later trokken Cornelis Reyerszone en Rijchert Henrickszone naar Haarlem. Bij hen voegde zich Gerritgen Lubberts met haar kind, dat verschijnselen van melaatsheid aan het hoofd had[303]. Een jaar later moest ook zijzelf zich met twee andere kinderen, bij wie vanwege de Amersfoortse overheid in een certificaatbrief vermoedelijke melaatsheid was geconstateerd, in opdracht van de melaatmeester, te Haarlem laten schouwen. Zij werd door haar man Gerrit Lubbertszone vergezeld[304].
Zoals blijkt woonden er in het Amersfoortse melatenhuis ook in de eerste decennia van de 17e eeuw nogal wat kinderen. Een van hen is in november 1612 het lazarushuis ontvlucht[305]. Sedert dat jaar verbleef een burgervrouw met haar kind in het huis. Het kind ontving te Haarlem in 1612 en 1616 een schouwbrief en werd met toestemming van de gasthuisbroeders door de vader van het

[296] Rek. 1602-1603, 8 dec. 1603.
[297] Rek. 1618-1619.
[298] Rek. 1607-1608.
[299] Rek. 1610-1611.
[300] Rek. 1607-1608.
[301] Rek. 1610-1611.
[302] Rek. 1612-1613. Daarenboven werd een zieke vrouw naar Harderwijk vervoerd.
[303] Rek. 1614-1615.
[304] Rek. 1615-1616.
[305] Rek. 1611-1612.

huis onderhouden. De moeder, die aanvankelijk alleen ter verzorging van het kind in het melatenhuis was getrokken, werd tenslotte zelf ook ziek.
Volgens eenzelfde soort regeling werd in 1612 Adriaentje Jochems met twee kinderen opgenomen. Haar derde en jongste dochtertje, dat niet melaats was, mocht echter, gezien de gezinsomstandigheden en de afhankelijkheid van haar moeder, verzorgd en wel ook in het melatenhuis wonen[306]. Meester Jan de barbier heeft in maart 1612 het zoontje van Adriaentgen Jochems voor een gezwel in de hals chirurgisch behandeld. In 1614 moest de moeder haar beide melaatse kinderen te Haarlem opnieuw laten schouwen. Er was de gebruikelijke reden: de schouwbrieven waren verlopen[307].
Soms troffen de gasthuisbroeders en de melaatmeesters ter wille van leproze kinderen bijzondere regelingen. Sinds 1612 ontving vrouw Willemtgen Huyberts voor haar melaatse dochtertje, dat zij bij zich thuis hield, voedsel en kleding, omdat zij zelf niet tot bedelen in staat was. Die hulp werd in 1615 beëindigd, omdat Willemtgen Huyberts ondanks het voortschrijden van de ziekte haar kind niet in het lazarushuis wilde laten opnemen[308]. Zij bleef in haar huis in de stad Achter Davidshof wonen, hoewel zij zelf ook ziek was geworden. In juli 1620 heeft zij zich te Haarlem laten schouwen. Zij werd toen genezen verklaard[309].
In 1615 en 1616 woonden tenminste acht personen in het lazarushuis, van wie één, Roelof Willemszone, bedlegerig was[310]. Hij stierf in 1617, waarna zijn kleding, ter waarde van 6 gulden, werd verkocht aan de vader van het huis[311].
Tot de nog niet genoemde melaten behoorde in die tijd Dirck Hendrickszone. Omstreeks 1619 moet hij zijn overleden of vertrokken. Dat is niet duidelijk. In ieder geval bleek hij in dat jaar aan de huisvader 20 gulden te hebben nagelaten[312]. Voorts woonden er na 1614 Bruenisgen Pouwels, de echtgenote van Pouwels de wagenvoerder, en hun dochtertje. Het kind kwam volledig ten laste van het melatenhuis, daar het niet in staat was om zelf in de stad op de voorgeschreven dagen te gaan bedelen[313]. In 1617 werd de jeugdige Jan Peters, na ontvangst van zijn schouwbrief te Haarlem, in het Amersfoortse melatenhuis opgenomen. Dat was in januari 1620 ook het geval met het dochtertje van Anna Francken en Franck Corneliszone, de laatste binnenmoeder en binnenvader. Naar Haarlem trokken Janneke Francken in september 1620, Jan Hendrickszone en een knecht uit de St. Andriesstraat in 1621, Fennitgen Egberts met haar dochter en de zoon van Teunis int Spoeltgen in 1622, Jan Peters en een kind van de arme vrouw Lyntgen Jans in 1623; voorts in 1624 Robbert Rickxen, Aeltgien Gerrits, Jan Hendricxsen en de dochter van Ariantgien Jochems[314], die evenals haar moeder al sedert 1612 in het lazarushuis woonde. In 1625 reisden Jan Anthoeniszone en Ariantgien Jochems zelf naar Haarlem. Het is overigens de vraag, of al deze mensen ook werkelijk in het melatenhuis zijn blijven wonen.
Ariantgien Jochems heeft in ieder geval het melatenhuis verlaten. Zij werd sinds 1627 in een woning aan de Hellestraat in de stad liefdevol verzorgd door twee vrouwen die daar samenleefden: Jannitghen Thonis en Henrickgen Ger-

[306] Rek. 1611-1612.
[307] Rek. 1613-1614.
[308] Rek. 1614-1615.
[309] Rek. 1619-1620.
[310] Rek. 1614-1615.
[311] Rek. 1616-1617.
[312] Rek. 1618-1619.
[313] Rek. 1615-1616.
[314] Rek. 1619-1620 tot en met 1623-1624.

rits. Voor hun verzorging van Ariantgien Jochems ontvingen zij wel financiële steun van de melaatmeester[315].
In 1621 is een van de leproze kinderen in het lazarushuis overleden en daar op het kerkhof begraven[316]. Er trokken ook melaten weg uit Amersfoort. In 1623 vertrokken drie melaten met hun kinderen naar Utrecht. Zij hadden niet kunnen bedelen en waren dus tijdelijk onderhouden[317]. Zij waren de laatsten die op hun rondzwervingen in het Amersfoortse melatenhuis zijn terechtgekomen. Sinds 1625 woonde het zoontje van de pistoolmaker in het huis. Hij ontving steeds voedsel en kleding, maar moest dat wel bij elkaar bedelen met de klep. Dat bracht echter vrijwel niets op, zodat zijn onderhoud vrijwel geheel ten laste ging komen van de melaatmeesters[318]. Voor hem werd tenslotte jaarlijks zo'n veertien dagen na Pasen een collecte in de stad gehouden. Omstreeks 1628 was het zoontje van de pistoolmaker de enige die zo werd onderhouden. In latere bescheiden komt hij niet meer voor.
Naast hem verbleven in die tijd in het melatenhuis twee vrouwen die ten dele steun ontvingen, en verder Aert van de Wal, die er sinds 1627 woonde[319]. Hij was tevoren in het melatenhuis van Harderwijk opgenomen geweest. Zijn vrouw Oeytgen betaalde voor zijn onderhoud. Hij is in 1633 aan de lepra overleden. Zijn nagelaten kleding werd verkocht aan de vader van het huis en aan de leprozen Jan Antoniszone en Willem Thomaszone[320]. Bovendien ontvingen toen Willem Thomaszone en de binnenvader van het melatenhuis te Harderwijk van de Amersfoortse melaatmeester vergoeding voor de uitgaven, die zij voor Aert van de Wal hadden gedaan.
In 1627 woonde genoemde Jan Anthoniszone al in het melatenhuis. Het jaar daarop kwam daar Willem Thomaszone uit Nijkerk bij. Deze onderbrak echter zijn verblijf in het huis door een tijdlang bij een vrouw in de stad in te trekken. Desondanks bleef hij tot het einde toe behoren tot de bewoners van het melatenhuis. Hij werd in mei 1630 door mr Peter de chirurgijn aan beenwonden behandeld[321]. Dat was echter geen succes. Door invaliditeit kon hij sindsdien niet meer bedelen, zodat hij door de melaatmeester werd onderhouden[322]. Het bleef sukkelen met hem. In 1632 heeft Peter de chirurgijn hem opnieuw twee keer behandeld aan zijn benen. Willem Thomaszone was in 1638 de laatste die zich bij de schouwmeesters buiten Haarlem heeft laten schouwen.
Omstreeks 1632 was het aantal leprozen gedaald tot vier[323]. Van 1634 tot 1636 woonden er vijf leprozen[324]. Sindsdien verminderde het aantal definitief tot drie. Het waren de reeds genoemde Willem Thomaszone en Jan Anthoniszone, die in 1638 door mr. Peter de chirurgijn aan verwondingen aan zijn handen werd behandeld[325], en de vrouw Adriaantje Roos. Zij zijn de drie laatste zieken in het melatenhuis geweest. Toen het huis in 1641 werd gesloten, kregen Willem Thomaszone en Jan Anthoniszone samen een huis aan de Hellestraat Achter Davidshof. Het huisje er naast werd sindsdien bewoond door Adriaantje Roos (of Roest). Hoe het hen verder verging zal hierna worden besproken bij de uiteenzetting over de opheffing van het melatenhuis.

315 Rek. 1627-1628.
316 Rek. 1619-1620.
317 Rek. 1622-1623.
318 Rek. 1627-1628.
319 Rek. 1626-1627.
320 Rek. 1632-1633.
321 Rek. 1629-1630.
322 Rek. 1630-1631.
323 Rek. 1631-1632.
324 Rek. 1633-1634.
325 Rek. 1637-1638.

De sluiting en de opheffing van het melatenhuis

In 1641 is het melatenhuis gesloten. De laatste drie bewoners werden ondergebracht in twee huisjes Achter Davidshof in de stad, vlakbij het St. Pieters Gasthuis.
De eerste veranderingen waren al merkbaar geworden in 1637. Hendrik van Dompseler, die in 1636 beherend regent was geweest, heeft in 1637 de zolders van het melatenhuis gehuurd voor eigen gebruik[326]. Vermoedelijk had hij deze nodig voor het drogen en opslaan van tabak, de nieuwe agrarische cultuur in deze streken. In 1638 verhuurde de melaatmeester aan Philips van Duverden een kamp land tegenover het melatenhuis, waarop vermoedelijk eveneens tabak werd verbouwd[327].
Daarna werd het financiële beheer in 1639 gewijzigd. Het geld werd niet meer voor het huis of als aanvulling op de verzorging van de bewoners gebruikt. Van de 1424 gulden inkomsten, hebben de gemene broeders, de regenten, 1.000 gulden aan de Staten van Utrecht geleend ten behoeve van het kantoor van de Generale Middelen, de gewestelijke belastingen van Utrecht[328]. Het jaar daarop werd 400 gulden geleend aan de geërfden van de landerijen in de Vlasakkers[329] bij de Amersfoortse hei. De inkomsten van het melatenhuis werden dus vooral als kapitaalbelegging beschouwd.
In 1640 eindigde tenslotte het zelfstandige financiële beheer van de regenten over het melatenhuis. Dit beheer was daarna rechtstreeks ondergebracht bij het St. Pieters Gasthuis, eerst als afzonderlijke rekening, daarna als zelfstandige rubriek in de rekeningen van dit gasthuis. Het initiatief hiertoe ging uit van Willem van Dam, die in 1640 schepen van de stad was, maar tevens melaatmeester en regent van het St. Pieters Gasthuis. De andere initiatiefnemer was jonkheer Johan van Wijnbergen, die in 1640 en 1641 deze functies vervulde. Op hun beider voorstel besloot de Amersfoortse stadsmagistraat op 19 juli 1641 de regenten van het St. Pieters Gasthuis te machtigen om het melatenhuis te ontruimen, het gebouw te verhuren en de laatste bewoners in de stad onder te brengen in de twee genoemde huisjes Achter Davidshof. Deze melaten behoefden geen huur te betalen en werden onderhouden uit de inkomsten van het St. Pieters Gasthuis, voor zover die een voortzetting vormden van het melatenhuis[330]. De drie melaten zouden in ieder geval buiten de bedelarij worden gehouden.
Zo was in feite het melatenhuis verplaatst naar de stad en was het als afzonderlijke instelling niet langer herkenbaar. De overgebleven melaten leefden niet meer zo angstvallig geïsoleerd, maar waren half geïntegreerd in de stedelijke samenleving. De overheid en de regenten hadden al tientallen jaren geconstateerd, dat het verschijnsel van de melaatsheid niet meer algemeen verbreid was, maar geleidelijk was teruggedrongen. Besmettingsgevaar op grote schaal bestond niet meer. De ziekte verbreidde zich alleen nog binnen afzonderlijke gezinnen, indien één persoon binnen de familie door melaatsheid was getrof-

[326] Rek. 1636-1637.
[327] Arch. St. Pieters Gasthuis, nr. 9, 2 febr. 1638.
[328] Rek. 1638-1639.
[329] Rek. 1639-1640.
[330] Arch. Lazarushuis nr. 318, 19 juli 1641, 10 febr. 1642; GA A'foort nr. 35, resolutie van 19 juli 1641.

fen. Algehele verwaarlozing, zoals die bijvoorbeeld werd aangetroffen bij zwervers, of het zeer intensief en innig contact met een leproos, waren vrijwel de enige infectiebron van de ziekte geworden.
In de zomer van 1641 kochten de regenten van het St. Pieters Gasthuis de genoemde twee huisjes Achter Davidshof voor de resterende melaten[331]. Eén huisje was er gelegen op de hoek van de Hellestraat vlakbij de stadswal. Daarin woonden sindsdien de melaten Willem Thomaszone (of Thoniszone) en Jan Anthoniszone. In het andere huisje woonde - al vóór de aankoop door het gasthuis - Adriaantje Roos (of Roest) met haar melaatse dochtertje. Zij bleven er uiteraard wonen. Ook toen in 1642 Willem Thomaszone genezen was verklaard, mocht hij in het huisje blijven wonen. Hij ontving tot zijn dood een jaarlijkse toelage van het St. Pieters Gasthuis[332]. De schepel erwten, die dit gasthuis traditioneel aan de melaten jaarlijks schonk, en de lakens die de melaten jaarlijks van Armen de Poth ontvingen, vervielen echter[333].
Voor de beide melaten herstelden de regenten van het St. Pieters Gasthuis in 1649 de jaarlijkse stedelijke collecte, de zogeheten 'melatenommeganck'. Sinds 1652 was een aanzienlijk deel van de opbrengst ervan bestemd voor Adriaantje Roos (Roest). In 1659, volgens andere gegevens ná 1665, is deze 'melatenommeganck' weer vervallen[334].
Inmiddels stierf in 1649 de melaat Jan Anthoniszone, tien jaar later overleed Willem Thomaszone[335]. Naast Adriaantje Roos (Roest) woonde sindsdien in het andere huisje de melaatse vrouw Geertgen Mauritsdochter. Tevoren had zij, ondanks stedelijk verbod, als leproos met de klep, de ratel, door de stad gelopen en aandacht getrokken[336]. Zij was de laatste die dit deed en men vond het toen hoogst uitzonderlijk en niet te dulden. Zij woonde aanvankelijk met haar moeder Achter Davidshof[337]. Na 1672 stond dit huisje op de hoek van de Hellestraat leeg. In het andere woonde nog Ariaantje Roos (Roest) tot haar dood in 1673. Tenslotte heeft als allerlaatste leproos van Amersfoort daar Jan Palingh gewoond. Deze is in 1675 in het St. Pieters Gasthuis opgenomen. Tot 1679 heeft de schoorsteenveger Robbert Met dit huisje nog bewoond. Daarna stond ook dit pand voorgoed leeg[338]. In 1697 heeft het gasthuis de beide huisjes verkocht.
Wat gebeurde er nu na 1641 met het melatenhuis? Er werden meubels verkocht. Met de opbrengst hebben de gasthuisbroeders de verhuizing van de melaten naar de huisjes Achter Davidshof betaald[339]. Het melatenhuis werd gerepa-

[331] Het eerste huisje werd gekocht van Dirck Petyt, die het zelf pas kort tevoren had gekocht. Tot 1555 was het eigendom geweest van het St. Aagtenconvent. Het lag op de hoek van de Hellestraat en Achter Davidshof. Het gehele terrein, waarop ook het vlakbij gelegen gasthuis stond, heette eertijds Merken-(of Marken)-hove. Het tweede huisje werd gekocht van Heyltgen Rutgers, weduwe van Hendrick Evertszone. Vgl. Arch. St. Pieters Gasthuis nr. 44, acten van 10 mei 1555 en 22 juli 1641; ibidem P. 9, Rek. 1640-1641, fol. 27v. De beide huisjes werden aangekocht voor 240 gulden.
[332] Van der Leeuw, *De gecombineerde St. Pieters en Bloklands gasthuizen,* 41.
[333] Arch. St. Pieters Gasthuis, P. 9, Rek. 1640-1641, fol. 21r, 23r; 1641-1642, fol. 22r.
[334] Ibidem, P. 10, Rek. 1659-1660, fol. 40r; nr. 18 en 19, Memoriën van de ordonnantiën.
[335] Ibidem, P. 10, Rek. 1648-1649, fol. 27r, 31v; 1651-1652, fol. 32r; 1659-1660, fol. 45r.
[336] GA A'foort, nr. 35, resolutie van 2 mei 1659.
[337] Arch. St. Pieters Gasthuis, P. 10, Rek. 1670-1671, fol. 58v; 1671-1672, fol. 54r.
[338] Arch. St. Pieters Gasthuis, P. 10, Rek. 1672-1673, fol. 54; 1673-1674, fol. 62v; 1674-1675, fol. 60v-61r.
[339] Ibidem, Rek. 1641-1642, fol. 22r, 28v (afd. Melatenrek. 1640-1641).

Het lazarushuis in 1839, door George Pieter Westenberg; pen en penseel in grijs-bruin. Museum Flehite Amersfoort, 594/23.

reerd[340] en in 1642 verhuurd aan Herman van Bombergen[341]. Daarbij werd ook de omliggende en aan de overzijde van de weg liggende grond verhuurd, evenals het land in de bocht van de Hogeweg in de richting van de stad. Die grond was in 1651 tabaksland geworden[342].
De latere geschiedenis van gebouw en gronden is uiteraard van minder betekenis voor ons onderwerp. Wel moet nog worden vermeld, dat een beknopte beschrijving van het huis in 1650 is af te leiden uit stukken betreffende onenigheid tussen de huurder en de gasthuisbroeders over herstelwerkzaamheden[343]. Er is dan sprake van een huisje langs de Hogeweg met een sloot en een bruggetje er voor. Daarnaast lag het 'Groote huis', dus het eigenlijke melatenhuis met toegangspoort, burgerkamer, grote kamer, achterhuis en met een toegangspoortje naar de kapel. Er stond een 'washuis' aangebouwd.

In 1651 hebben de gasthuisbroeders het melatenhuis verhuurd aan Jan Roelen, daarna in 1659 aan Volker van Westrenen en in 1664 aan diens weduwe. Van belang is nog te vermelden, dat daarna de nieuwe huurder, Peter Janszone Schœ, in 1668 een grote tabaksschuur van 100 voet lengte en 31 voet breedte heeft laten timmeren bij het achterhuis[344].

[340] Ibidem, fol. 40r.
[341] Ibidem, fol. 28r (afd. Melatenrek. 1640-1641). Verhuurd bij besluit van de gasthuisbroeders op 22 juli 1642, met terugwerkende kracht sedert 1 mei 1642, en voor de tijd van 9 jaar.
[342] Arch. St. Pieters Gasthuis, Kaartboeck, blad 24.
[343] Arch. Lazarushuis, nr. 318, 15 aug. 1650.
[344] Arch. St. Pieters Gasthuis, P. 10, Rek. 1668-1669, fol. 42r; 1669-1670, fol. 56v; ibidem, nr. 318, bestek van de tabaksschuur 29 dec. 1667.

In 1672, tijdens de Franse bezetting van Amersfoort[345], is het melatenhuis zwaar beschadigd en de tabaksschuur tot de grond toe afgebrand. Peter Janszone Schoe hoefde daarom geen huur meer te betalen[346]. Melatenhuis en kapel werden overigens weer wat hersteld en zijn door de gasthuismeesters in 1675 verhuurd aan Herman Corts[347]. Peter Janszone Schoe heeft een nieuwe tabaksschuur mogen timmeren en huren in 1676[348]. In de 18e eeuw bloeiden de tabaksplanterijen aan de Hogeweg en werd het melatenhuis met de kapel gebruikt voor het drogen en de opslag van tabak[349].
In 1804 is het lazarushuis met de kapel door de regenten van het St. Pieters en Bloklands Gasthuis na hun fusie verkocht[350]. Op de stadsplattegrond uit 1846 staan beide gebouwen nog als zodanig gemarkeerd. Het lazarushuis is tenslotte tot boerderij verbouwd en op 17 april 1858 afgebrand.
In tegenstelling tot zovele andere historische gebouwen en instellingen van Amersfoort is er van het lazarushuis dus geen spoor overgebleven. Ook de omgeving aan de Hogeweg is onherkenbaar veranderd. Het huis heeft niet bijgedragen tot de trots, de economische, culturele of kerkelijke bloei van de stad. Karakteristiek voor de stad als zodanig was het lazarushuis al evenmin. Ook namen van bekende Amersfoorters zijn onder de bewoners niet te vinden. Aan de leprozen bleven in de stad geen andere herinneringen bewaard dan de uitvoerige archiefbescheiden, waarop deze studie is gebaseerd.

BIJLAGE I

Regesten van de oorkonden in het cartularium van het lazarushuis.

N.B. Arch. Lazarushuis, nr. 317, aangevuld met de registeroorkonden uit Arch. Lazarushuis, nr. 27. Een cartularium is een register met afschriften van bewijsstukken van de rechten van een instelling.
Losse charters, beschreven in de archiefinventaris en buiten verband van dit cartularium, zijn niet opgenomen.

1 *1390, 11 december. Burgemeesters, schepenen en gemene raad van Amersfoort hebben met toestemming van de oude raad en de gemeenten van de stad verkocht aan de burger Pouwels van de Zande een hofstede bij het Spui, gelegen tussen de hofstede van Peter Pijl en Arnt Dirixsone, en in erfpacht uitgegeven aan Gode Bot voor 8 pond en 15 schellingen per jaar.*
Oorspronkelijk charter met aanhangend zegel, Arch. Lazarushuis, nr. 325. Afschrift in nr. 317, 2.

2 *1396, 13 december. Schout en schepenen van Amersfoort oorkonden, dat Byatrijs, weduwe van Pouwels van de Zande, met Zweder Heynricszone haar voogd, in eigendom heeft gegeven aan Henric Pouwelszone de helft van een hofstede bij het Spui, die Gode Bot in pacht heeft, en onder voorbehoud van het vruchtgebruik door Byatrijs.*
Oorspr. charter met 7 aanhangende zegels, Arch. Lazarushuis, nr. 325, transfix bij 1. Afschrift in nr. 317, 3.

[345] Zie Van Bemmel, *Beschrijving,* II, 953-976; Halbertsma, *Zeven eeuwen Amersfoort,* 109.
[346] Arch. St. Pieters Gasthuis, P. 10, Rek. 1674-1675, fol. 59.
[347] Ibidem, P. 10, Rek. 1675-1676, fol. 31r.
[348] Ibidem, fol. 31v.
[349] Men zie de afbeelding van P. van Liender in: Van Bemmel *Beschrijving,* II, tegenover 788.
[350] Van der Leeuw, *De gecombineerde St. Pieters en Bloklandsgasthuizen,* 42.

3 *1416, 3 juni. Amersfoortse gerechtsoorkonde, waarbij Andries Johanssoen heeft overgedragen aan Bertout Pouwelssoen van de Zande en zijn vrouw Johan al zijn rechten op een hof in de Kleine Meente, die van Geriit Nagel placht te zijn, gelegen tussen een hof van Andries Johanssoen en de stadsgracht.*
Afschrift in Arch. Lazarushuis, nr. 317, 8.

4 *1416, 23 september. Amersfoortse gerechtsoorkonde, waarbij Heynric Pouwelssoen en zijn vrouw Alijd aan Wouter Heynricssoen en diens vrouw Liisbeth in eigendom hebben gegeven de hofstede bij het Spui, waar Evert Lambertssoen op woont, gelegen tussen de hofsteden van Rutgher van den Doem en van de erfgenamen van Peter Pijl; onder voorwaarde, dat de hofstede na de dood van Wouter Heynricssoen en Liisbeth in eigendom zal worden geërfd door de melaten die op de stadsmeent wonen, en onder vruchtgebruik door de langstlevende.*
Oorspr. charter met 7 aanhangende zegels, Arch. Lazarushuis, nr. 325, transfix bij 1. Afschrift in nr. 317, 4.

5 *1430, 10 mei. Amersfoortse gerechtsoorkonde, waarbij Egbert de Beer aan Heynric Bot heeft gegeven en opgedragen een erfrente van 2 frankrijkse schilden per jaar uit het huis en de hofstede, gelegen in de Langestraat tussen de hofsteden van Egbert de Beer en Peter Vluggen, en ten behoeve van de zieken in het lazarushuis buiten de stad.*
Oorspr. charter met 4 aanhangende zegels, Arch. Lazarushuis, nr. 319. Afschrift in nr. 317, 11.

6 *1435, 21 maart. Gegeven te Amersfoort. Rudolf van Diepholt, bisschop van Utrecht, verleent ten behoeve van de nieuwe St. Andrieskapel van het lazarushuis een aflaat van 40 dagen op kerkelijke feestdagen, of voor degenen die schenkingen doen, 's avonds drie maal het 'Ave Maria' bidden bij het kleppen van de klok, of het kerkhof bezoeken.*
Afschrift in Arch. Lazarushuis, nr. 317, 1; nr. 27, fol. 2r.

7 *1438, 26 november. Amersfoortse gerechtsoorkonde, waarbij Franck en Johan Kürsgenssoenen van Lynne, met Diric van Lynne als hun voogd, en voorts Arnt van Lynne, Johan van der Ryt, Tyman Gerijtssoen en Hughe Gerytszone overdroegen aan Liisbeth, de vrouw van Ghijsbert van Lynne een erfelijke jaarrente van 3 Arnhemse gulden, 4½ pond en 7½ scillinghe uit hun huis en de erfpacht van de hofstede op de hoek in de Visscherie aan de Singel, gelegen tussen de hofstede van Jacob Stael en een straat.*
Afschrift in Arch. Lazarushuis, nr. 317, 5.

8 *1442, 2 april. Amersfoortse gerechtsoorkonde, waarbij Symon Johanszone en zijn vrouw Yde hebben overgedragen aan de Grote Kerk, de Onze Lieve Vrouwekerk, de St. Janskerk en het Nieuwe Gasthuis bij het Spui alle rechten op het huis en de cameren, en de erfpacht van de hofstede met bijbehorende rente, gelegen in de St. Andriesstraat, tussen de straat en het huis van Heynric Berntszone, en aan de achterzijde begrensd door het eigendom van Gijsbert van Crachwijx nazaten.*
Afschrift in Arch. Lazarushuis, nr. 317, 10.

9 *1444, 4 april. Schout, landgenoten en buren van Zeldert oorkonden dat:*
1. Mechtilt, weduwe van Herman Zwederssoen, met haar voogd Henric van Rijn, en haar zoon Gherit Herman Zwederssoen hebben gegeven en opgedragen aan Claes Janssoen ten behoeve van het lazarushuis op de Meente buiten Amersfoort, de eigendom van een dammaat land op Zeldert, gelegen tussen het land van Steven en Reynier van der Burch aan de westzijde ervan, en dat van Egbert Bierdrancker's nazaten aan de oostzijde;
2. Meynse, Evert en Deliane, kinderen van Evert Ricoutssoen, met Henric van Rijn als hun voogd, hebben aan Claes Janssoen ten behoeve van het lazarushuis in eigendom gegeven een vierdel van een dammaat land dat met het voornoemde dammaat gemeenschappelijk ligt.
Oorspr. charter met 7 aanhangende zegels, Arch. Lazarushuis, nr. 326. Afschrift in nr. 317, 7.

10 *1444, 27 mei. Amersfoortse gerechtsoorkonde, waarbij Geriit Aelbertssoen kerkmeester van de Grote Kerk, Peter Aeltszone kerkmeester van de Onze Lieve Vrouwekerk, heer Godert van Hemert priester en bewaarder van de St. Janskerk met Henric Bot als voogd en Gosen Wouterszone als gasthuismeester van het Nieuwe Gasthuis bij het Spui, hebben gegeven en opgedragen met toestemming van de stedelijke raad aan Reyner Johanszone ten behoeve van het lazarushuis om missen te laten lezen, een rente van 3 Arnhemse gulden uit het huis en de erfpacht van de hofstede op de hoek in de Visserij op de Singel, gelegen tussen een straat, Heynric Berntssoen, en bezit van de vier voornoemde godshuizen.*
Afschrift in Arch. Lazarushuis, nr. 317, 6. Zie regest 7.

11 *1450, 23 februari. Schout, landgenoten en buren van Zeldert oorkonden, dat Bertout Pouwelszone heeft gegeven en opgedragen aan Jacob Meysenszone, gasthuismeester van de melaten, de eigendom van het vierdel van 10 dammaten land op Zeldert tussen de Nieuwe wetering en de weg, dat Bertout Pouwelszone was toebedeeld door zijn zoon Jordaen.*
Oorspr. charter met 6 aanhangende zegels, Arch. Lazarushuis, nr. 327. Afschrift in nr. 317, 9.

12 *1451, 19 mei. Amersfoortse gerechtsoorkonde waarbij Bertout Pouwelssoen heeft gegeven en opgedragen aan Jacob Meynsensoen ten behoeve van de melaten buiten de Kamppoort de eigendom van twee hoven in de Pothof, gelegen tussen de hoven van Bertout Pouwelssoen en Goert Kae.*
Afschrift in Arch. Lazarushuis, nr. 317, 12.

13 *1453, 4 april. Jacob, heer van Gaesbeke, Abcoude, Putten en Strijen, geeft vanwege een schuld aan zijn dienaar en kok meester Evert van den Beke:*
1. De 5 arnoldus gulden per jaar, die Gerit Soes aan Jacob van Gaesbeke jaarlijks schuldig is uit de erfpacht van Gaesbeeks tienden op Coelhorst.
2. Een hoeve land, zonder tijns en tiend, op Neder-Eeckriis in het gerecht van Woudenberg, gelegen tussen het land van Steven van Sulen van Nijevelt en het Zuderbroeck.
3. Het land 'Den Schilt', zonder tijns, in het gerecht van Woudenberg, gelegen tussen het bos van Jacob van Gaesbeke aan de oostzijde, aan de zuidzijde het land van Jacop van Scerpenseel, en het land van Jan Spronx weduwe, met aan de noordzijde de gracht te Woudenberg en aan de westzijde de dijk die naar de meente leidt; tegen een erfpacht van 1 oude Vlaamse grote.
Oorspr. charter, Arch. St. Pieters Gasthuis, nr. 101 en Arch. Lazarushuis, nr. 321. Afschrift in Arch. Lazarushuis, nr. 317, 25, opgenomen in een vidimus van het gerecht van Zeldert en Coelhorst van 6 juli 1535. Zie regest 28.

14 *1458, 6 september. Amersfoortse gerechtsoorkonde, waarbij Aernt van Uutwyck en zijn vrouw Beerte verklaren aan Aert Noot ten behoeve van het lazarushuis te hebben geschonken een rente van 1 rijnse gulden uit een derde deel van een huis en hofstede buiten de Rode Toren.*
Oorspr. charter met 3 aanhangende zegels, Arch. lazarushuis, nr. 320.

15 *1458, 27 september. Amersfoortse gerechtsoorkonde, waarbij Peter Jan Jordenszone heeft toegekend aan Aernt Noot ten behoeve van het lazarushuis buiten de stad, een erfelijke jaarrente van 20 vlaamse groten uit een hof op 'de cleyn meent' gelegen tussen de beek en de hof van de erfgenamen van Adriaen Willemszone.*
Oorspr. charter met 4 aanhangende zegels, Arch. lazarushuis, nr. 319. Afschrift in nr. 317, 14. Bij de intitulatio van de oorkonde staat Jacob van Bylair vermeld als 'borgermeyster ende richter'.

16 *1467, 19 augustus. Amersfoortse gerechtsoorkonde, waarbij Wouter Pot aan het Nieuwe Gasthuis, het lazarushuis en de Poth elk een erfelijke jaarrente van een halve beierse gulden heeft vermaakt uit het huis en de hofstede, gelegen buiten de Rode Torenpoort, tussen de hofstede van Wouter Pot en die van Koman Claes.*
Oorspr. charter met 3 aanhangende zegels, Arch. St. Pieters Gasthuis, nr. 289. Afschrift in Arch. Lazarushuis, nr. 317, 15.

17 *1472, 16 maart. Amersfoortse gerechtsoorkonde, waarbij Geryt Aertszone, Geryt van Crachwyc en diens vrouw Goubuer in eigendom hebben overgedragen aan Heynric Goesenszone ten behoeve van de melaten een hof, gelegen op Blomendael, en grenzende aan het goed van Wyllam van Lyelar, van de broeders van St. Jan en van heer Peter Pyl.*
Oorspr. charter met 3 aanhangende zegels, Arch. Lazarushuis, nr. 328. Afschrift in nr. 317, 18.

18 *1472, 25 april. Amersfoortse gerechtsoorkonde, waarbij Aert Noet en zijn vrouw Fye aan het lazarushuis op de Meent na hun overlijden hebben vermaakt een hof op Blomendaelre eynge, grenzende aan de hof van Heynric Vlog, van Gerrit van Crachwyck, en aan Blomendaelre eynge, behoudens vruchtgebruik voor de langstlevende.*
Oorspr. charter met 3 aanhangende zegels, Arch. Lazarushuis, nr. 328. Afschrift in nr. 317, 19.

19 *1487, 31 januari. Amersfoortse gerechtsoorkonde, waarbij overste burgemeester Claes Jacopszone namens Egbert de Beren heeft gegeven en opgedragen aan Henrick van Byler ten behoeve van de arme melaten, de eigendom van het huis en de hofstede achter de school, die daarna met alle verbouwingen ten behoeve van de armen is verkocht en waarop een rente is gevestigd.*
Oorspr. charter met 5 aanhangende zegels, Arch. Lazarushuis, nr. 329; in dorso: '1686, erfgenamen van Gerbrecht Jans Cruijff achter Appelmerckt 1-18. nr. 86'. Afschrift in nr. 317, 16.

20 *1488, 11 november. Schout, landgenoten en buren van Zeldert en Coelhorst oorkonden, dat Evert van der Beke heeft opgedragen aan Jan Brant, ten behoeve van Der Weduwenaltaar in de St. Joriskerk, en aan Gijsbert van Camp, ten behoeve van de arme melaten, jaarlijks 5 arnoldus gulden uit Everts tiende te Coelhorst, die oude Geriit Zaes voor 5 gulden in erfpacht houdt van de heer Van Gaesbeke, en Evert van der Beke heeft ontvangen.*
Oorspr. charter in Arch. Lazarushuis, nr. 321. Afschrift in nr. 317, 23.

21 *1490, 24 januari. Burgemeesters, schepenen en raad van Amersfoort oorkonden met toestemming van de oud-raad en de gemeenten, dat zij aan de melaten, vanwege een lening aan de stad, een jaarrente van 20 rijnse gulden betalen, met sanctiebepalingen en mogelijkheid van aflossing.*
Afschrift in Arch. Lazarushuis, nr. 317, 22.

22 *1508, 21 februari. Schout en schepenen van Duyst en De Hair oorkonden, dat Dirck Brantsen en zijn vrouw Weytgen, Willam Tymenszone en zijn vrouw Touwe, en Dirck, Tyman en Jan Willemszone, gebroeders, hebben gegeven en opgedragen aan Henrick Duwer en Henrick Bot Geritszone als procuratores van de arme melaten buiten Amersfoort, de vrije eigendom van 4 dammaten land in De Hair, gemeenschappelijk met Thonis Lampherszone, strekkende van de Loedijck tot aan de Haersche wetering, en gelegen tussen het land van Steff Menssone met zijn landgenoten, en van Celye Jacob Janszone met diens landgenoten, middels een procedure voor schout en schepenen van Duyst en De Hair.*
Oorspr. charter met 4 aanhangende zegels, Arch. Lazarushuis, nr. 330. Afschrift in nr. 317, 20.

23 *1508, 8 augustus. Schout en schepenen van Duyst en De Hair oorkonden, dat Geriit Willemszone en zijn vrouw Alijt aan Henric Duwer en Henrick Bot Gerijtszone als procuratores en ten behoeve van de melaten hebben overgedragen hun rechten op de in regest 21 genoemde 4 dammaten land in De Hair, onder handhaving van de scot-belasting van De Hair.*
Oorspr. charter met 2 aanhangende zegels, Arch. Lazarushuis, nr. 330. Afschrift in nr. 317, 21.

24 *1522, 1 maart. Amersfoortse gerechtsoorkonde, waarbij Jacob Geritszone van Scayck aan Evert Evertszone van Scayck en Herman Berenszone ten behoeve van het lazarushuis buiten de Kamppoort een erfelijke losrente toekent van 4 rijnse gulden.*
Afschrift (doorgehaald) in Arch. Lazarushuis, nr. 317, 13.

25 *1523, 22 juni. Amersfoortse gerechtsoorkonde, waarbij heer Aert van Achtevelt met zijn voogd Goirdt van Huyckenhorst aan Meus de Wildt, huismeester, ten behoeve van het lazarushuis 100 rijnse gulden heeft toegekend uit het huis en de hofstede in de Langestraat achter de school aan de Verckenmerckt, gelegen tussen twee percelen van Egbert de Beer, onder voorwaarde, dat Aert van Achtevelt het geld onder zich houdt en het lazarushuis een jaarrente van 2½ gulden geeft.*
Oorspr. charter met 4 aanhangende zegels, Arch. Lazarushuis, nr. 320. Afschrift in nr. 317, 17.

26 *1535, 28 januari. Amersfoortse gerechtsoorkonde, waarbij Mechtelt Albert Vogels dochter heeft overgedragen aan Rijckt van de Bijler ten behoeve van de arme melaten buiten Amersfoort een jaarrente van 11 stuiver uit een hof buiten het Spui op de Koppel, die in gebruik is bij Bartelmeeus Meeus en gelegen tussen de hof van Evert Albert Evertss en die van Peter Bot Wouters erfgenamen.*
Oorspr. charter met 4 aanhangende zegels, Arch. Lazarushuis, nr. 321. Afschrift in nr. 317, 24.

27 *1535, 27 juni. Amersfoortse gerechtsoorkonde, waarbij Evert Henricks Koeck en zijn vrouw Willentgen erkennen schuldig te zijn aan Evert van Zurckensteyn ten behoeve van de arme melaten buiten de Kamppoort 30 hollandse gulden uit het huis, de hof en de hofstede in de Vyepoert, grenzende aan de stadsgracht, aan het bezit van Gerit Zweertwegers erfgenamen, aan dat van Airt Janszone, en aan een straat; onder voorwaarde van een jaarrente van 1½ hollandse gulden aan het melatenhuis.*
Oorspr. charter met 3 aanhangende zegels, Arch. Lazarushuis 321. Afschrift in nr. 317, 26.

28 *1535, 6 juli. Schout en landgenoten van Zeldert bovenweges en van Coelhorst, geven een vidimus van de acte van Jacob van Gaesbeke aan Evert van den Beke van 4 april 1453.*
Oorspr. charter met 6 aanhangende zegels, Arch. Lazarushuis, nr. 321. Afschrift in nr. 317, 25. Zie voor de acte van 4 april 1453, regest 13.

29 *1538, 23 augustus. Amersfoortse gerechtsoorkonde, waarbij Willem Gysbert Ammelszone en zijn vrouw Jannitgen verklaren aan Thonis Willamszone als huismeester van het lazarushuis buiten de Kamppoort ten behoeve van de arme melaten een jaarrente van 1 hollandse gulden schuldig te zijn uit hun goederen in het gerecht van Amersfoort.*
Afschrift in Arch. Lazarushuis, nr. 317, 27.

30 *1539, 15 oktober. Amersfoortse gerechtsoorkonde, waarbij Steven Ryckszone en zijn vrouw Nell verklaren schuldig te zijn aan Geryt van Scaick en zijn vrouw Laen een jaarrente van 5 hollandse gulden uit hun goederen in het gerecht van Amersfoort.*
Afschrift in Arch. Lazarushuis, nr. 317, 28. Zie ook regest 32.

31 *1541, 8 februari. Amersfoortse gerechtsoorkonde, waarbij Dirck Wynensone en Gryet zijn vrouw verklaren een jaarrente van 2 philippus gulden schuldig te zijn aan Gysbert Thomassen uit hun goederen in het gerecht van Amersfoort.*
Afschrift in Arch. Lazarushuis, nr. 27, fol. 335v. Vgl. regest 36, 15 mei 1551, en 39, 13 juni 1561.

32 *1544, 23 juni. Amersfoortse gerechtsoorkonde, waarbij Geryt van Scaick en zijn vrouw Laen verklaren aan Thonis Janszone ten behoeve van de arme melaten en het melatenhuis buiten de Kamppoort te hebben geschonken een jaarrente van 5 hollandse gulden uit het goed van Steven Ryckszone en diens vrouw Nell.*
Afschrift in Arch. Lazarushuis, nr. 317, 29.

33 *1545, 5 mei. Burgemeesters, schepenen, raden en zestienen, vertegenwoordigende het gehele corpus van de stad Amersfoort, oorkonden, dat zij aan de medeburger Johan van Doirnick een erfelijke losrente van 1 hollandse gulden hebben verkocht, op grond van de keizerlijke machtiging van 3 maart 1544, vanwege de schulden door de oorlog en de overval in 1543, en de achteruitgang van de accijnsopbrengsten.*
Afschrift in Arch. Lazarushuis, nr. 27, fol. 334v.

34 *1546, 30 juni. Amersfoortse gerechtsoorkonde, waarbij Wyllem Henricks de Snijer en zijn vrouw Marie verklaren aan Jan Ceelen en diens vrouw Haes een rente van 5½ carolus gulden schuldig te zijn uit het huis, de hof en de hofstede in de Bruelstraat, gelegen tussen de percelen van Lysgen Cornelis Venendochter, en Lysgen Philips Jacops weduwe met haar kinderen, af te lossen met 100 carolus gulden.*
Afschrift in Arch. Lazarushuis, nr. 27, fol. 330r. Vgl. regest 44, 18 september 1568.

35 *1550, 20 december. Amersfoortse gerechtsoorkonde, waarbij Frans Hoffelaer en zijn vrouw Agnyese verklaren aan Steven van Syel ten behoeve van het melatenhuis een rente van 3 keizerlijke gulden uit hun woonhuis en hof op het Bloemendal te hebben toegekend, onder mogelijkheid van aflossing tegen betaling van 60 gulden.*
Oorspr. charter met 3 aanhangende zegels, Arch. Lazarushuis, nr. 322. Afschrift in nr. 317, 30.

36 *1551, 15 mei. Amersfoortse gerechtsoorkonde, waarbij Gijsbert Thomaszone en zijn vrouw Appellonia verklaren aan Mary Geryt Ysermans weduwe een jaarrente van 2 philippus gulden te hebben overgedragen.*
Afschrift in Arch. Lazarushuis, nr. 27, fol. 335v. Vgl. regest 31, 8 februari 1541, 39, 13 juni 1561, en 40, 13 juni 1561.

37 *1554, 3 februari. Meyns Stevenszone oorkondt, dat hij heeft ontvangen van Jan Brandt, huismeester van de melaten, 50 keizerlijke gulden tegen een jaarrente van 3 keizerlijke gulden uit zijn goederen, en onder mogelijkheid van aflossing.*
Afschrift in Arch. Lazarushuis, nr. 317, 31. Deze rentebrief is in 1561 afgelost.

38 *1554, 15 september. Peter Foeyt en zijn vrouw Wendelmoet oorkonden, dat zij na het overlijden van hun tante Weym Roelofs weduwe, schuldig zijn aan de huismeester van het melatenhuis 100 philips gulden, ten gevolge van de aankoop van een half huis met hofstede op de Kamp met toestemming van de broeders van het St. Pieters Gasthuis.*
Afschrift in Arch. Lazarushuis, nr. 317, 32.

39 *1561, 13 juni. Amersfoortse gerechtsoorkonde, waarbij Dirck Gerytszone Yserman en zijn vrouw Huyschgen Peters, Joost Janszone en zijn vrouw Katharijne Gerytsdochter, en Gijsbert Gijsbertszone stoeldrayer en zijn vrouw Mary Dircxdochter verklaren te hebben overgedragen aan Gijsbert Cluetinck Henrickszone, huismeester van de melaten, een jaarrente van 2 philippus gulden, die in 1551 Gijsbert Thomaszone en zijn vrouw Appellonia hadden overgedragen aan Mary Geryt Ysermansweduwe.*
Afschrift in Arch. Lazarushuis, nr. 27, fol. 335r. Vgl. regest 31, 8 februari 1541, 36, 15 mei 1551, en 40, 13 juni 1561.

40 *1561, 13 juni. Amersfoortse gerechtsoorkonde, waarbij Ghijsbert Ghysbertszone stoeldrayer en zijn vrouw Mary Dirckxdochter verklaren aan Ghijsbert Cluetinck Henrickszone, de huismeester van de melaten, een losrente van 2 philips gulden schuldig te zijn uit het huis en de hofstede bij de Havikpoort.*
Afschrift in Arch. Lazarushuis, nr. 27, fol. 335r. Vgl. regest 31, 8 februari 1541, 36, 15 mei 1551, en 39, 13 juni 1561.

41 *1563, 1 februari. Amersfoortse gerechtsoorkonde, waarbij Gerrith Both en Deliana van Dolre verklaren aan Jacob Henrickszone, huismeester van de melaten, schuldig te zijn 150 carolus gulden, tegen een jaarrente van 8 gulden en 5 stuiver uit hun hof en hofstede, en af te lossen met 150 carolus gulden.*
Afschrift in Arch. Lazarushuis, nr. 317, 33.

42 *1564, 19 maart. Johan van Westrhenen Jacobszone en zijn vrouw Gerritgen Willem van Hardevelt oorkonden, dat zij aan Thomas Janszone snijder en zijn vrouw Aeltghen Thonisdochter hebben verkocht een erfelijke losrente van 6 carolus gulden, met als onderpand een half erf in de Nederbirkt binnen de stadsvrijheid, en af te lossen met 100 carolus gulden.*
Afschrift in Arch. Lazarushuis, nr. 27, fol. 334.

43 *1567, 10 februari. Amersfoortse gerechtsoorkonde, waarbij Sweer van Daetselaer en*

zijn vrouw Catharyna verklaren schuldig te zijn aan Henrick Both, huismeester van de melaten, een erfelijke jaarrente van 3 keizerlijke gulden uit een hof en hofstede in de Nieuwstraat, af te lossen met 50 keizerlijke gulden.
Afschrift in Arch. Lazarushuis, nr. 27, fol. 333. Vgl. regest 47, 16 oktober 1568.

44 *1568, 18 september. Amersfoortse gerechtsoorkonde, waarbij Thomas Janszone en zijn vrouw Fenysgen Henrick Pottendochter, en Jan Pott en zijn vrouw Antonia Jan Celendochter verklaren namens de overige erfgenamen van Jan Celen en diens vrouw Haesgen, dat zij aan Cornelis Thoniszone ten behoeve van het melatenhuis een rentebrief van 5½ carolus gulden hebben overgedragen, met als onderpand een perceel op de Hof en aan de Langestraat.*
Afschrift in Arch. Lazarushuis, nr. 27, fol. 330. Vgl. regest 34, 30 juni 1546.

45 *1568, 6 oktober. Amersfoortse gerechtsoorkonde, waarbij Jacob van Dolre Evertszone en zijn vrouw Maria Willem van Burchsdochter verklaren sinds 1559 schuldig te zijn aan het melatenhuis een erfelijke losrente van 5 carolus gulden uit 9 dammaten land te Bunschoten in het veen, met als onderpand een huis, hof en hofstede van Jacob van Dolre Evertszone aan de Langestraat naast het huis van Wouter van Blocklant, en af te lossen met 100 carolus gulden.*
Afschrift in Arch. Lazarushuis, nr. 27, fol. 332.

46 *1568, 16 oktober. Amersfoortse gerechtsoorkonde, waarbij Steven van Zijel als voogd over de kinderen van Thonis van Apeldoren en met toestemming van de weesmeesters verklaart aan het melatenhuis schuldig te zijn een jaarrente van 3 gulden uit een huis en hofstede met drie cameren tussen de Utrechtse straat en de stadsmuur, en af te lossen met 60 gulden.*
Afschrift (doorgehaald) in Arch. Lazarushuis, nr. 27, fol. 331v-332r.

47 *1568, 16 oktober. Amersfoortse gerechtsoorkonde, waarbij Steven van Zijel en zijn vrouw Geertruyt verklaren, dat hun woonhuis en hofstede op het Onze Lieve Vrouwekerkhof als onderpand kan dienen voor de lening van 50 keizerlijke gulden en de rentebetalingen, indien de waarde van het huis in de Nieuwstraat hiervoor niet voldoende mocht blijken te zijn.*
Afschrift in Arch. Lazarushuis, nr. 27, fol. 333. Vgl. regest 43, 10 februari 1567.

48 *1568, 21 oktober. Burgemeesters, schepenen en raad van de stad Harderwijk oorkonden, dat mr. Nicolaus Edanus, rector van de school te Harderwijk, en zijn vrouw Geertruyt hebben gemachtigd mr. Reyner van Buesicum om hun huis op de Hof te Amersfoort als onderpand te stellen.*
Afschrift in Arch. Lazarushuis, nr. 27, fol. 331; ingevoegd in de Amersfoortse gerechtsoorkonde van 6 november 1568. Vgl. regest 49.

49 *1568, 6 november. Amersfoortse gerechtsoorkonde, waarbij mr. Reyner van Buesicum namens mr. Nicolaus Edanus en zijn vrouw Geertruyt verklaart aan het melatenhuis een erfelijke losrente van 2½ gulden schuldig te zijn uit het huis, de hof en de hofstede tussen de Hof en de Krommestraat, en af te lossen met 50 gulden.*
Afschrift in Arch. Lazarushuis, nr. 27, fol. 331. Vgl. regest 48.

50 *1568, 10 november. De schout van 't Hoogeland, Overzeldert, maalschap van Wede, en Emelaer verklaart, dat Henrick Both Janszone als voogd over zijn vrouw Elysabeth aan de melaatmeester Cornelis Anthoniszone een erfelijke losrente van 3 carolus gulden is verschuldigd, met als onderpand het derde deel van 8½ dammaten land te Nederzeldert, en af te lossen met 50 gulden.*
Afschrift in Arch. Lazarushuis, nr. 27, fol. 329.

51 *1569, 11 juli. Amersfoortse gerechtsoorkonde, waarbij Gerrit Both en zijn vrouw Deliana verklaren schuldig te zijn aan Evert van Zurkesteyn, huismeester van de melaten, een erfelijke losrente van 8 keizerlijke gulden uit een vierendeel land op de stadsmeent bij de Beek, en af te lossen met 100 keizerlijke guldens.*
Afschrift in Arch. Lazarushuis, nr. 27, fol. 329.

52 *1571, 2 april. Amersfoortse gerechtsoorkonde, waarbij Cornelis Francken en zijn vrouw Geertruyt verklaren schuldig te zijn aan Cornelis Lyster, huismeester van de*

melaten, een erfelijke losrente van 5 gulden uit hun huis 'die Croent' in de Krommestraat, en uit een hof buiten de St. Andriespoort, en af te lossen met 100 keizerlijke gulden.
Oorspr. charter met 3 aanhangende zegels, Arch. Lazarushuis. nr. 322. Afschrift in nr. 27, fol. 328r.

53 *1573, 11 november. Gerechtsoorkonde van Bunschoten, waarbij Meyns Steffenszone verklaart aan Gerrit van Rijn, huismeester van de melaten, 100 carolus gulden schuldig te zijn tegen een jaarlijkse rentebetaling van 5 gulden, en met 9 dammaten land in het gerecht van Bunschoten in het veen buiten de stadsgracht als onderpandstelling.*
Afschrift in Arch. Lazarushuis, nr. 27, fol. 328v-327r.

54 *1574, 28 augustus. Amersfoortse gerechtsoorkonde, waarbij Gerrit Both en zijn vrouw Deliana Aert Freys van Dolres dochter verklaren aan Gerry Gerrytszone en Steven van Ziel, huismeesters van het melatenhuis, schuldig te zijn een losrente van 6 carolus gulden uit twee vierendeel land buiten de Kamppoort naast het lazarushuis, en af te lossen met 100 carolus gulden.*
Afschrift in Arch. Lazarushuis, nr. 27, fol. 326.

BIJLAGE II

Lijst van huismeesters, beherend regenten

N.B. Tot 1531 ontleend aan vermeldingen in actes; ná 1531 ontleend aan Arch. Lazarushuis, nr. 27, fol. 7r; ná 1581 ontleend aan de nrs. 28, 29, 30 en 31 van dit Archief.

1430 Henric Bot
1444 Reyner Johanszone en Claes Janssoen
1450 Jacob Meysenszone
1451 idem
1458 Aernt Noot
1472 Heynric Goesenszone
1487 Henrick van Byler
1488 Gijsbert van Camp
1508 Henrick Duwer, Henric Bot Geritszone
1522 Evert Evertszone van Scayck, Herman Berenszone
1523 Meus de Wildt
1532-'33 Willem Rijckszone
1533-'34 Rijcolt van Byler
1534-'35 Rijcolt van Bijler, Evert van Zurckesteyn
1535-'36 Jacob Jacobszone van Scayck
1536-'37 Anthonis Wilhemszone
1537-'38 idem, Anthonis van Emelaer
1538-'39 Pouwels Gerritszone
1539-'40 Anthonis Wilhemszone
1540-'41 Wouter Lubbertszone
1541-'42 Gerrit Bot Henrickszone
1542-'43 Andrijes Pouwelszone
1543-'44 Anthonis Janszone
1544-'45 mr. Gerrit van Schayck
1545-'46 Herman Botter
1546-'47 Cornelis Volckenszone
1547-'48 Meyns Claeszone
1548-'49 Steven van Zijll
1549-'50 Johan Vlug
1550-'51 Steven van Zijll, Wilhem Evertszone
1551-'52 Meyns Stevenszone
1552-'53 Johan Brandt
1553-'54 idem, mr. Jan Vlug
1554-'55 Antonis Pouwelszone
1555-'56 Frans van Zijll
1556-'57 Cornelis Lijster
1557-'58 Gerrit Schaijck
1558-'59 Jacob Evertszone van Dolre
1559-'60 Gerrit de Wilt Rickszone
1560-'61 Ghijsbert Heynrickszone
1561-'62 Ghijsbert van Dompzeler
1562-'63 Heer Jacob Heynrickszone, Thonis Villemszone
1563-'64 Jan Brandt, Steven van Zijl
1564-'65 Wyllam Bosch
1565-'66 Steven van Zijl
1566-'67 Henrick Bot
1567-'68 Cornelis Anthoniszone
1568-'69 Evert van Zurckesteijn
1569-'70 Cornelis Lijster
1570-'71 Meijs Steffenszone
1571-'72 Gerrit van Rijn
1572-'73 Anthonis Pouwelszone
1573-'74 Gerrit Gerritszone

1574-'75 Steven Zijel
1575-'76 Cornelis Anthoniszone
1576-'77 Cornelis Lijster
1577-'78 Jan van Schadick
1578-'79 Steven van Zyll
1579-'80 Dirick Stevenszone
1580-'81 Hermen Botter
1581-'82 Bor Janszone
1582-'83 Cornelis Lijster
1583-'84 Jan van Vanevelt
1584-'85 Gysbert Henricxszone Cluetinck
1585-'86 Jacob van Westrenen
1586-'87 Cornelis Anthoniszone Ricksen, Cornelis Anthoniszone Willemszone
1587-'88 Herbert Anthoniszone
1588-'89 Gerrit van Rijn
1589-'90 Frans Andryeszone
1590-'91 Gheraert van Schadick
1591-'92 Jorden Peijt
1592-'93 Jan van Schaijck
1593-'94 Ghysbert van Lyelaer
1594-'95 Gerrit van Rijn
1595-'96 Peter Franszen
1596-'97 Dirck Stevenszone
1597-'98 Jacob Gerritszone van den Burch
1598-'99 Bor Janszone
1599-1600 Jan van Rijn Janszone
1600-'01 Ghysbert Henrickszone Cluetinck
1601-'02 niet bekend
1602-'03 Cornelis Anthoniszone
1603-'04 Frans Herbertszone
1604-'05 Gerrit van Rijn
1605-'07 Herman Rijcxszone
1607-'08 Jan Willemszone
1608-'09 Jan van Vanevelt, Joost van Vanevelt
1609-'10 Jacob van Schaijdyckt
1610-'11 Jacob van Dam
1611-'12 Jacob van Schadijck
1612-'13 Jacob Zoes Willemsen
1613-'14 Willem van Lielaer
1614-'15 Jan van Rijn Janszone
1615-'16 Jacob van Westrenen
1616-'17 Thomas Henrickszone
1617-'18 Rutger Poeyt
1618-'19 Elias van Weede
1619-'20 Gijsbert Bor
1620-'21 niet bekend
1621-'22 Frans Jacobsen
1622-'23 Jan van Rijn
1623-'24 Basilius van Wenckum, Rutger van Wenckum
1624-'25 Willem van Lielaer (brouwer)
1625-'26 Jacob van Westrhenen
1626-'27 Gijsbert Bor
1627-'28 Johan Uuten Engh
1628-'29 Jacob van Dam
1629-'30 Johan Stevenszone Boode
1630-'31 Frans van Vanevelt
1631-'32 Henrick Both
1632-'33 Willem van Lielaer
1633-'34 Henrick van Sevender
1634-'35 Jacob van Westrenen
1635-'36 Henrick van Dompselaer
1636-'37 mr. Joost van Vanevelt
1637-'38 Johan Bode
1638-'39 Willem van Lielaer
1639-'40 Willem van Dam
1641-'42 Willem van Lielaer

BIJLAGE III

Lijst van huisvaders en huismoeders van het lazarushuis

N.B. Ontleend aan verspreide gegevens uit het Archief.

Moeder Neel Tijman Loechrichsen, 1559-1563 (overl. 1568).
Vader Aert van der Elburch, 1562-1579.
Jonge moeder, 1563 (verder niet genoemd).
Moeder Neeltgen Aerts, 1579-1597.
Jan Bartszone, 1585- vermoedelijk 1597 (laatste vermelding in 1589).
Moeder Hendrickgen, 1597-1604.
Henrick Willemsen, vader, 1603-1613.
Moeder Geerte Herberts, 1604-1618.
Hubert van Breevoert, vader, 1613-1619.
Anna Henricx, 1619-1632.
Brantgen, huisvader, 1622-1625.
Franck Corneliszone, binnenvader, 1625-1633.
Anna Francken, binnenmoeder, sinds 1630.

Wijk bij Duurstede in de ban van haar regenten*

L. J. J. P. Cortenraede

Wijk bij Duurstede heeft onder historici nimmer die belangstelling genoten die haar vroeg-middeleeuwse voorloopster, de handelsnederzetting Dorestad, ten deel is gevallen. Voor zover Wijk[1] object van historisch onderzoek is geweest, bleef dit beperkt tot detailstudies. Deze concentreerden zich rond twee thema's: de hervorming en de daaropvolgende strijd tegen de 'Paapsche stoutigheden'[2] en, in de tweede plaats, de opvallende rol die Wijk in de patriottentijd heeft gespeeld[3]. Evenzeer vermeldenswaard is de kunsthistorische studie van W. van Iterson naar de zogenaamde molen van Ruisdael te Wijk[4]. Ook over de naam 'Wijk bij Duurstede', speciaal in verband met de ligging van de stad, is een aparte etymologische studie verschenen [5]. H. Hijmans heeft deze detailstudies pogen te integreren in een geschiedenis van Wijk vanaf de oudste tijden [6]. In een kleine 140 pagina's raasde hij door meer dan 1500 jaar geschiedenis heen en het behoeft weinig verbeeldingskracht dat ook hij verre van volledig was.

Dat de huidige stad aan de Lek zo weinig tot de verbeelding van historici heeft gesproken is verklaarbaar; Wijks rol in de geschiedenis is namelijk zeer bescheiden geweest. Slechts twee maal heeft Wijk van zich doen spreken. De eerste keer dat dit gebeurde was in de tweede helft van de vijftiende eeuw toen de Utrechtse bisschop David van Bourgondië, een bastaardzoon van Philips de

* Dit artikel is gebaseerd op mijn niet uitgegeven doctoraal-scriptie *De Wijkse regenten: van timmerman tot rentenier. Een prosopografisch onderzoek naar de regenten van Wijk bij Duurstede in het tweede stadhouderloze tijdperk* (RU Utrecht, 1983). Mijn begeleider daarbij, dr J. Aalbers, dank ik voor het kritisch doorlezen van dit artikel en voor zijn aanwijzingen.

[1] Conform het achttiende eeuwse spraakgebruik zal in het verdere verloop van dit artikel sprake zijn van Wijk.

[2] M. J. Gasman, 'Het Magdalenaklooster te Wijk bij Duurstede', *Archief voor het Aartsbisdom Utrecht,* XXXVIII (1912) 105-110. M. J. Gasman, 'Strijd tegen Paapsche stoutigheden te Wijk bij Duurstede', *Archief voor het Aartsbisdom Utrecht,* XXXVIII (1912) 111-131. M. J. Gasman, 'Uit den hervormingstijd te Wijk bij Duurstede', *Archief voor het Aartsbisdom Utrecht,* XXXIX (1913) 270-280.

[3] J. F. Croockewit, *De patriotten te Wijk bij Duurstede in de jaren 1783-1787* (Wijk bij Duurstede, 1889).

[4] W. van Iterson, 'De zogenaamde Molen van Ruisdael te Wijk bij Duurstede ', *Jaarboek Oud-Utrecht,* (1967) 53-73.

[5] D. P. Blok en A. C. F. Koch, 'De naam Wijk bij Duurstede in verband met de ligging der stad', *Mededelingen van de Vereniging voor Naamkunde,* XL (1964) 38-51.

[6] H. Hijmans, *Wijk bij Duurstede (de geschiedenis van de stad vanaf de oudste tijden)* ('s Gravenhage, 1951). Hijmans heeft in dit overzicht verder gebruik gemaakt van: J. F. Croockewit, 'Wijk bij Duurstede onder Fransche Sauvegarde in 1672 en 1673', *Bijdragen voor Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde,* 3e reeks II (1885) 207-213; B. J. L. de Geer, 'Fundatiebrief van

Goede, met heel zijn gevolg zijn intrek nam in het kasteel van Wijk. De tweede maal dat Wijk meer dan gewestelijke belangstelling wekte, was in de patriottentijd. Deze stad van nauwelijks 2000 inwoners stond tussen 1783 en 1787 in het middelpunt van de politieke belangstelling in de Republiek. Te Leiden, Amsterdam en Rotterdam werden collectes gehouden; uit heel het land stroomden patriotten te Wijk samen om het opstandige stadje te hulp te schieten bij het verwachte beleg door Staatse troepen. Toen echter de Staten van Utrecht na lang aarzelen daartoe hadden besloten, was het snel gedaan met de eigengereidheid van Wijk. De gemoederen bedaarden en de stad, zo leek het althans, sliep opnieuw vredig in.
De eerste helft van de achttiende eeuw is er te Wijk niets voorgevallen dat de wereld buiten het gewest Utrecht diep heeft geschokt. Niettemin meen ik dat juist deze ogenschijnlijk vredige doezel onze interesse moet opwekken. Het is eeuwenlang gebruik onder historici geweest hun aandacht te beperken tot het sensationele en uitzonderlijke in de geschiedenis. Daar is deze eeuw verandering in gekomen door de beoefening van de locale en sociale geschiedenis. Het leven van alledag krijgt nu de aandacht die het verdient. Hoewel mijn onderzoek zich in eerste instantie heeft beperkt tot de Wijkse regenten, heb ik in de loop van mijn speurtocht door de bronnen steeds meer zicht gekregen op het alledaagse leven in deze kleine gemeenschap. Dat beeld wil ik in dit artikel schetsen aan de hand van de vraag in hoeverre de regenten in dat leven van alledag hebben ingegrepen. Hierbij zullen tevens enige opmerkingen over de regerende elite zelf worden gemaakt.

Wijk een stad?

Alvorens op deze materie in te gaan, wil ik een ander probleem aansnijden: verdiende Wijk met haar 1500 tot 2000 inwoners[7] in de eerste helft van de achttiende eeuw de titel stad?
In juridische en stedebouwkundige zin was die titel zeker gerechtvaardigd. In 1300 of 1301 had zijn toenmalige heer, Gijsbrecht II van Abcoude, het dorp Wijk tot stad verheven. In 1449 had de bisschop van Utrecht, Rudolph van Diepholt, dit stadsrecht bevestigd en Wijk toegelaten tot de Staten van Utrecht. En ofschoon de stadsmuren plaatselijk in een vergevorderde staat van verval verkeerden, was de stad nog steeds ommuurd.
Maar was Wijk ook in economisch opzicht een stad? Het feit dat bijna alle bur-

het Ewoutsgasthuis', *Kronijk van het Historisch Genootschap,* XIII (1857) 116-129. Na 1951 is nog verschenen: A. J. Maris, 'Het Wijkse of Rijswijkse veer over de Lek', *Jaarboek Oud-Utrecht,* (1963) 27-48. Tot slot van dit literatuuroverzicht zij opgemerkt dat ik geen volledigheid pretendeer.

[7] Over het precieze aantal lopen de meningen uiteen. Wagenaar meent in de Tegenwoordige Staat dat er in 1748 266 huisgezinnen zijn geteld; zijns inziens werd het getal der ingezetenen toen op 2200 geschat. Zie: *Nederland in vroeger tijd. Achttiende eeuwse beschrijving van steden en dorpen in Nederland,* X *Geïllustreerde beschrijving van Amersfoort, Rhenen, Wijk bij Duurstede, Montfoort en het Nederkwartier (Zaltbommel, 1965) 92. De Booy meent dat er in stad en vrijheid samen in 1749 niet meer dan 1375 personen woonden, verdeeld over 376 gezinnen. Daarvan woonden er 1043 binnen de stadsmuren. Zie: E. P. de Booy, Kweekhoven der wijsheid; basis- en vervolgonderwijs in de steden van de provincie Utrecht van 1580 tot in het begin van de 19de eeuw.* Stichtse Historische Reeks, V (Utrecht, 1980) 175 en 181. Zelf heb ik in het cohier van het hoofdgeld uit hetzelfde jaar 366 gezinnen geteld in stad en stadsvrijheid. GAW (Gemeente Archief Wijk bij Duurstede), nr. 322.

gers een lapje grond of hoveniersland bewerkten, en dat een groot percentage van de Wijkenaren zelfs geheel afhankelijk was van de landbouw, zegt daarover niets. In de achttiende eeuw was namelijk nog ruwweg de helft van de totale beroepsbevolking in de landbouw werkzaam. Het is in dit opzicht veel belangrijker te weten hoe gespecialiseerd de plaatselijke beroepsstructuur was. Roessingh onderscheidde voor zijn Veluwse dorpen een aantal basisambachten die in vrijwel alle dorpen voorkwamen en zich richtten op de dagelijkse behoeften van de bevolking, en daarnaast allerlei andere beroepen waarvoor op het platteland geen bestaansmogelijkheid was of die samenhingen met de andere levensstijl en levensomstandigheden in de stad[8]. Voorbeelden van dergelijke stedelijke beroepen zijn: barbier, loodgieter, schilder, glazenmaker, suikerbakker, horlogemaker, zilversmid, apotheker, hoedenmaker, handschoenmaker en pruikenmaker.
Natuurlijk waren alle dorpsambachten in Wijk vertegenwoordigd. Men kon er een of meerdere kleermakers, timmerlieden, winkeliers, schoenmakers, molenaars, smeden, rademakers, huiswevers, dekkers, brouwers, metselaars, chirurgijns, klompenmakers en kuipers aantreffen. In 1749 telde het tappers- of lichtmissegilde zelfs dertien leden[9]. Wijk kende in deze periode maar liefst zeven herbergen, namelijk de Roode Leeuw in de Peperstraat, de Snoeck even buiten de stad aan de Veltpoort, de Witte Swaen, de Roscam en de Keizerscroon, alle op de Markt en verder nog het Roode Hert en het schippershuis. Het aantal tappers en herbergiers was dus enorm. Waarschijnlijk hebben zij zich vooral bezig gehouden met het slijten van bier voor dagelijks gebruik. Bier was de dagelijkse drank van ieder en gezonder dan het vrijwel altijd met ziektekiemen verontreinigde drinkwater[10]. Hetzelfde gilde telde in 1749 trouwens vijf brouwers. Naast het tappers- of lichtmissegilde kende Wijk een smids-, kleermakers-, linnenwevers-, timmermans-, kramers-, schippers-, knoopmakers-, en bakkersgilde. Deze waren allerminst een kwijnend restant uit vorige eeuwen. De vroedschap bewaakte de rechten en monopoliepositie van de gilden streng. Zo bepaalde zij in 1716 dat ieder Wijkenaar die timmerlieden van buiten wilde employeren, daarvoor een geldelijke bijdrage aan het timmermansgilde moest betalen[11].
In Wijk kwamen echter ook een aantal stadsambachten voor. Er was minstens een glazenmaker, mandenmaker, apotheker, horlogemaker, koperslager, leerlooier, boekdrukker en -verkoper, hoedenmaker, vroedvrouw, beenhakker of vleeshouwer, pruikenmaker, koekbakker, slotenmaker, tinnegieter, verver, bakker en bovendien bevonden zich in Wijk enkele wijnkopers. Deze kleine zelfstandigen hadden een of twee knechten in dienst. Verder beschikte Wijk over twee of drie notarissen, twee predikanten en een schoolmeester. Gezien deze gedifferentieerde beroepsstructuur zouden we Wijk tekort doen als we haar een dorp zouden noemen. Bovendien vervulde het stadje met haar gasthuis, school en periodieke markten voor de omliggende regio een centrumfunctie.

[8] H. K. Roessingh, 'Hoe functioneerde een dorp in het midden van de 18de eeuw?', *Spiegel Historiael,* II (1967) 42-53.
[9] GAW, nr. 322.
[10] Roessingh, 'Hoe functioneerde een dorp', 47.
[11] GAW, nr. 51.

De magistraatsbestelling

De dood van Willem III en de daaropvolgende wetsverzetting van 1702 hadden Wijk niet, zoals dat met Amersfoort en Rhenen het geval was, in beroering gebracht. Het bleef rustig onder de burgerij. Niettemin hadden er ook te Wijk belangrijke veranderingen plaats gegrepen. De magistraat had namelijk in navolging van de Staten van Utrecht het uit 1674 stammende regeringsreglement afgezworen en het stedelijke reglement van 1651 opnieuw van kracht verklaard. Door middel van het oude, nu afgeschafte reglement had de stadhouder alle benoemingen in het gewest en de steden aan zich getrokken. Hem was de benoeming van burgemeesters, schepenen, raden en andere officianten in de steden toegevallen. Acht dagen voor de verkiezing van deze functionarissen moesten de respectieve vroedschappen een nominatie aan de stadhouder sturen waarin ze deze de keuze van burgemeesters en schepenen uit een dubbel getal lieten[12]. Bovendien zaten de gewone leden van de vroedschap, de raden, onder dat reglement niet voor hun leven in het college van vroede vaderen; zij konden ieder jaar daaruit worden verwijderd en vervangen door burgers, die de stadhouder op eigen initiatief zonder voorafgaande nominatie tot regent kon verheffen[13].

In 1702 herkregen de regerende burgemeesters en schepenen hun oude recht de nieuwe burgemeesters, schepenen, raden en andere officianten aan te stellen. Zij kwamen daartoe op Victorisdag, 20 oktober, in het stadhuis bijeen en brachten vervolgens via 'toegebonden brieffgens' hun stem uit. Ieder jaar kozen zij een nieuwe burgemeester en afwisselend drie of vier nieuwe schepenen. De magistraat bestond namelijk uit twee burgemeesters en zeven schepenen, die ieder na twee jaar moesten aftreden. De omvang van de magistraat bleef in 1702 onveranderd. Het aantal leden van de vroedschap daalde daarentegen in de eerste helft van de achttiende eeuw continu. Waren er in 1702 nog achttien raden, in dat jaar besloot de raad zichzelf te laten uitsterven tot vijftien omdat dit aantal enerzijds ruim voldoende was om de stad te besturen en anderzijds de vrijwel lege stadskas enigszins verlichtte[14]. In 1737 verminderde het aantal raden zelfs tot twaalf, waarschijnlijk vanwege de demografische problemen binnen het regentenpatriciaat.

Victorisdag werden ook de andere roulerende, subalterne ambten voor twee jaar onder de regenten verdeeld. Benoemd werden dan de cameraar, de binnen heemraad en de twee kerk- en potmeesters[15]. Voor het te zelfder tijd en plekke te vergeven buiten heemraadschap[16] en molenmeesterschap kwamen de regenten evenwel niet in aanmerking. De vroede vaderen waren namelijk verplicht binnen de stadsmuren te resideren, en deze beide functies mochten slechts worden uitgeoefend door buiten de stad woonachtige ingelanden. Twee andere posten die wel voor de regenten waren gereserveerd, maar die niet op Victoris-

[12] Vanaf 1679 verzorgden in Wijk burgemeesters en schepenen de nominatie zonder de gewone raden daar in te kennen. GAW, nr. 51.

[13] RAU, Staten, nr. 232.

[14] GAW, nr. 51.

[15] In de jaren 1740 waren er nog één kerk- en één potmeester. In 1751 gingen beide functies zelfs samen.

[16] De beide heemraden vormden samen met de schout en de molenmeester het bestuur van het waterschap Gemeneland.

dag werden vergeven, waren die van thesaurier en rentmeester van de gebeneficieerde goederen.
Alle andere, 'ministeriële' ambten werden door de gehele raad toebedeeld, meestal aan gewone burgers en voor onbepaalde tijd. Van dat soort veelal parttime baantjes waren er heel wat: doodgraver, stadijker, deurwaarder, diender van de politie, vroedvrouw, klerk van de secretaris, steller van het horologie, klopper, cipier, controlleur of schrijver op de afslag van de vis, ophaler van het vuil, opzichter van de stadsplantage, lantaarnaansteker etcetera.
In 1702 vond er nog een belangrijke verandering plaats in de magistraatsbestelling. Niet alleen werd het oude coöptatiesysteem opnieuw ingevoerd, de magistraat zorgde er nog op een andere wijze voor dat zij ongestoord haar werkzaamheden kon verrichten. Het is namelijk heel merkwaardig dat de nieuwe burgemeesters, schepenen en andere officianten, ondanks de geheime stemming, vrijwel altijd eenparig werden gekozen. Deze toevalligheid wekt de indruk dat de heren van te voren al iets hadden bedisseld[17]. Daartoe hadden zij vanaf 1702 inderdaad alle gelegenheid. Op 19 oktober had de vroedschap namelijk aan de schout het recht ontzegd voortaan nog de magistraat op Victorisdag bijeen te roepen en bij de stemming aanwezig te zijn. Met hetzelfde argument waarmee zij deze maatregel verdedigde, namelijk dat de schout alleen juridische en geen politieke bevoegdheden bezat, ontzegde zij hem in 1705 ook het recht deel te nemen aan de normale vroedschapsbijeenkomsten[18]. Tijdens het stadhouderlijk tijdperk had deze plaatsvervanger van de stadhouder wel toegang tot de vroedschapsvergaderingen gehad. Kennelijk wilde de raad zich nu van een lastige pottenkijker ontdoen[19].
Ook na de wetsverzetting van 1747, waarmee een einde kwam aan wat wel het hoogtepunt van de regentenheerschappij is genoemd, bleef het rustig in Wijk. Het regeringsreglement van Willem III werd uit de kast gehaald en de schout bracht weer ieder jaar de nominatie aan de stadhouder over. In de jaren 1748-1750 werd die rust toch tijdelijk verstoord. In de magistraatsresoluties is sprake van 'groote oneenigheid en dissentie' binnen de raad. Op eigen initiatief bracht de vaandrig Jan du Bois in 1750 zelfs de burgerwacht onder de wapenen. Dat het niet tot een uitbarsting is gekomen, was te danken aan het ingrijpen van de stadhouder die, naar aanleiding van 'verscheyde abuizen, zo in de policie als financie ingeslopen' en het daaruit voortvloeiende 'misnoegen van de borgerije tegens de magistraat', de Wijkse vroedschap door een speciale onderzoekscommissie liet doorlichten. Het resultaat hiervan was dat een aantal regenten van het kussen werd gestoten en de gemoederen weer bedaarden[20].

De economische situatie

Voor informatie over het dagelijks leven in Wijk in de eerste helft van de acht-

[17] In de bronnen is overigens niets te vinden van tourbeurtkalenders of iets dergelijks.
[18] GAW, nr. 51.
[19] De raad heeft niet altijd de hand gehouden aan deze maatregel. Na 1730 kwam het regelmatig voor dat de toenmalige hoofdofficier Abraham van Senden wel bij de magistraatsbestelling aanwezig was. Tussen 1740 en 1747 werd hij zelfs vijfmaal tot burgemeester gekozen, waarschijnlijk vanwege de reeds eerder genoemde demografische crisis binnen het regentenpatriciaat.
[20] GAW, nr. 51.

tiende eeuw kunnen we het beste te rade gaan bij de magistraatsresoluties[21]. Veel, zo niet alles wat in Wijk gebeurde, kwam op de twee-wekelijkse bijeenkomsten van de vroedschap op maandag ter sprake. Vaak beperkten die vergaderingen zich tot één thema: de economische malaise waarin de stad verkeerde en daarmee samenhangend de onwil of het onvermogen van de Wijkenaren om de talloze stedelijke en Statenbelastingen op te brengen. Vanwege dit laatste lag de stad vaak ten achter met het afdragen van haar quote in de Statenbelastingen. Dat gold met name voor het familiegeld en het huis- en haardstedegeld. De raad beklaagde zich herhaaldelijk bij de Staten over haar onvermogen en niet zonder succes. Wijks aanslag in diverse provinciale belastingen werd continu verlaagd[22]. Desalniettemin moesten de Staten de vroedschap geregeld manen. In 1729, toen de raad het al te bont maakte met de schoorsteengelden, kwam het zelfs zover dat de Staten hun meerdere malen geuite dreigement ten uitvoer brachten: een regent werd in afwachting van betaling in gijzeling genomen.

Hoe is deze miserabele economische toestand te verklaren? Het getuigt van godvruchtigheid dat de Wijkenaren 'Gods slaende hand' als voornaamste oorzaak aanwezen voor alle rampspoed. Maar, om wat concretere oorzaken aan te wijzen, ook Wijk viel in deze periode meerdere malen ten prooi aan de veepest die grote schade aanrichtte onder de veestapel. Alsof dit nog niet genoeg was, werden de boeren ook nog getroffen door dijkdoorbraken, waardoor de landerijen onbruikbaar waren, en stormwinden, tengevolge waarvan de tabak bijna geheel was bedorven en het fruit was afgewaaid. Handel en nering leden zwaar onder de vele imposten. Het gevolg was een verval van 'de gansche schipvaart in meer als dertich kagen en schuyten bestaen hebbende' tot drie à vier[23]. Uit 1719 dateert een request van een aantal winkeliers en tappers waarin zij om vermindering van de impost op de knollen verzochten[24]. Zij begonnen hun relaas met de constatering dat sedert enige jaren op iedere zak knollen die van buiten ter markt werd gebracht, een belasting van twee stuivers werd geheven. Deze impost droeg volgens hen sterk bij aan het verval van de handel en benadeelde daardoor ook hen als winkeliers en tappers. Wat was namelijk het geval? De 'huysluyden' die de knollen ter markt brachten, waren vroeger niet alleen gewoon ook nog andere handelswaar mee te brengen en te verkopen, maar tevens om zelf allerlei winkelwaar in te kopen; na afloop van de markt plachten zij dan een bezoek te brengen aan een van de vele herbergen die de stad rijk was. De verscheping van de verhandelde knollen was bovendien een belangrijke inkomstenbron voor de leden van het schippersgilde. Door de bewuste impost meden echter steeds meer kooplieden de wekelijkse markt, met alle gevolgen van dien. Daarom stelden de requestranten de raad voor de impost te halveren, en wie weet, zouden handel en nering daardoor zo aantrekken dat ook de stad er wel bij zou varen.

Tegelijk met de economie bevond ook het bevolkingsaantal zich in een neerwaartse trend. De geboortecijfers, zoals die staan opgetekend in de doopregisters van de Hervormde Gemeente, getuigen daarvan. Werden er tussen 1670

[21] Niet nader verantwoorde citaten zijn daaruit afkomstig. Ibidem.

[22] Zo daalde Wijks bijdrage in het familiegeld, een soort inkomstenbelasting die tussen 1675 en 1724 werd geheven, in die periode van 2000 tot 1160 gulden.

[23] RAU, Staten, nr. 232.

[24] GAW, nr. 155.

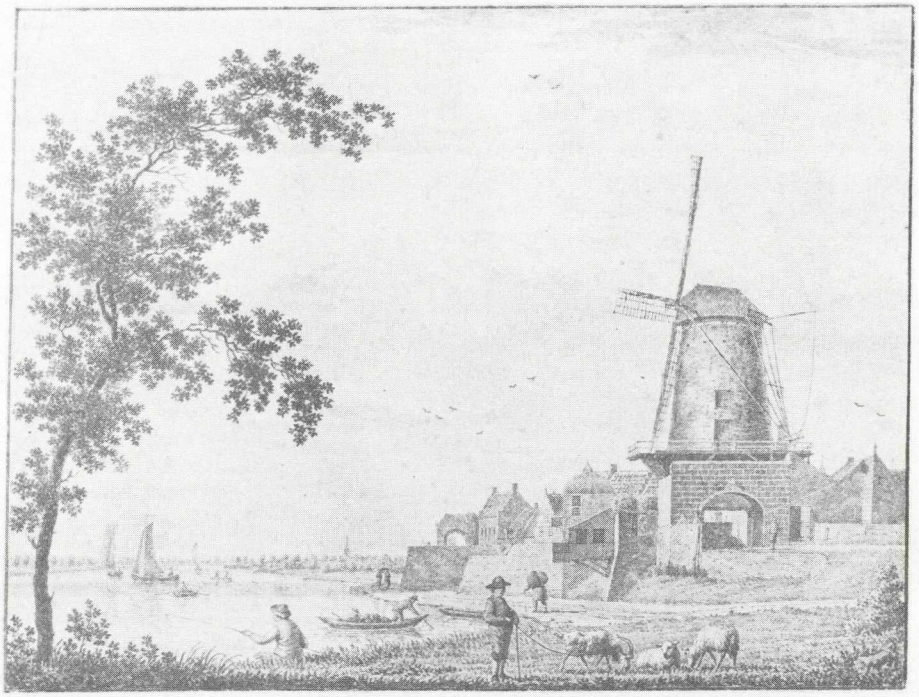

De Lek met de uit 1659 daterende runmolen op de Leuterpoort, die nu nog bestaat. In de eerste helft van de achttiende eeuw bezat Wijk nog een tweede molen buiten de Veltpoort. Het is deze windkoren- annex rosmolen die door Jacob Ruisdael is vereeuwigd. Pen en aquarel door Jordanus Hoorn, 1785. Top. Atlas RAU 514. *Foto RAU.*

en 1680 nog 446 kinderen in de Hervormde Kerk gedoopt, tussen 1700 en 1710 waren er het nog maar 314 en in het decennium 1730-1740 daalde het aantal dopelingen zelfs tot 293. Nog duidelijker wordt de achteruitgang van het inwonertal uit de volgende vergelijking: in de periode 20 oktober 1735-16 oktober 1736 werden 77 personen (44 kinderen en 33 volwassenen) begraven, terwijl in dezelfde periode slechts 61 kinderen werden gedoopt[25].

Deze val werd niet opgevangen door een toename van de immigratie. Integendeel, vele huizen stonden leeg en de stad raakte ontbloot van mensen. De vroedschap trachtte vreemdelingen te verleiden zich in Wijk te vestigen door hen gedurende 25 jaar vrijheid van het familiegeld en van alle stadsimposten in het vooruitzicht te stellen.

Welke maatregelen nam de vroedschap nog meer om de neerwaartse trend van de economie tot stilstand te brengen? Voorzover Gods straffende hand werkzaam was in al deze rampen, meende zij er goed aan te doen 'de predicanten deser stadt te belasten dat sij wel ernstich in haer gebed van den Almachtigen God vurrichlick bidden en smeecken dat het sijn wel behagen mochte sijn van dese en andere oordelen te doen cesseren en ophouden'. Daarnaast was haar crisisbeleid er met name op gericht in eigen huis orde op zaken te stellen. Vanwege de 'beswaerde comtoiren' werd niet alleen het aantal regenten verlaagd,

[25] In deze laatste cijfers zijn ook de sterfgevallen en geboorten onder het katholieke deel van de bevolking meegerekend.

maar werd ook in 1714 het aantal leden van de financiële commissie binnen de vroedschap tot vijf teruggebracht. In dezelfde jaren zag de raad herhaaldelijk af van de maaltijd op Victorisdag ter gelegenheid van de verandering van de regering. Al eerder, in 1706, was besloten dat de ontvangers van de verschillende imposten voortaan geen arbeiders die voor de stad werkten of winkeliers die aan de stad leverden mochten uitbetalen zonder de onbetaalde belastingen daarop in te houden. En wie, ook na de deurwaarder meerdere malen over de vloer te hebben gehad, nog niet betaalde, kon erop rekenen dat hij uit zijn huis werd gezet en dat al zijn bezittingen publiekelijk werden verkocht.
We hebben al gezien dat de vroedschap mensen van buiten Wijk met allerlei belastingvoordelen trachtte over te halen zich in Wijk te vestigen. Immigranten behoefden slechts aan een, voor het Ancien Régime typerende, voorwaarde te voldoen: zij mochten geen 'mechanique neringe off hantwercken'uitoefenen. Dit verbod, dat de levenskracht van de gilden bewijst, gold niet alleen voor katholieke nieuwkomers. Het waren zeker ook vroegere ervaringen die de vroedschap tot deze clausule hadden gebracht. Op 23 januari 1699 was namelijk de latere regent Philibert Vernatti een octrooi verleend, waarbij hij, zijn gezin en werkbazen bovendien voor zes jaar vrijheid van het familiegeld kregen, mits hij zes jaar lang zijn beroep te Wijk zou uitoefenen. Daartoe was hem op eigen verzoek 'den Reventer tot sijne fabrijcque toegestaen en geappropieert', dat wil zeggen de magistraat had tegen excessieve kosten de Reventer laten verbouwen. Maar reeds in 1703 had Vernatti zijn activiteiten te Wijk gestaakt en de magistraat heeft vervolgens lang moeten wachten totdat Vernatti de stad de verbouwingskosten had terugbetaald.
De Wijkse overheid greep nog op andere manieren in het economisch leven in. Ter bestrijding van de veepest stelde zij bijvoorbeeld een verbod op de import van vee in. Ook stelde zij eisen aan allerlei voor de dagelijkse behoeftenvoorziening belangrijke producten. Deze regulering sproot onmiskenbaar voort uit het verlangen de Wijkenaren te beschermen tegen malversaties. Zo vervaardigde de vroedschap in 1709 'tot soulaas van onse goede borgers' een publicatie uit waarin de bakkers werd aangezegd hun broden niet langer vol te stoppen met zemelen in verband met de sterk gestegen graanprijzen. Of dit laatste ook een verklaring vormt voor het feit dat de vroedschap in 1732 klachten ter ore kwamen dat de 'gedistilleerde wateren van de monopolisten alhier al wat eenigen tijt seer flou' waren, is mij niet bekend. In ieder geval was het voor de raad aanleiding genoeg een aantal proefmeesters van de gedistilleerde wateren aan te stellen, die met name het alcoholgehalte van de jenever in de gaten moesten houden. Zo ver ging de bemoeienis van de regenten met het economisch leven.

De openbare orde

De vroedschap was natuurlijk ook verantwoordelijk voor de openbare orde. Daartoe vaardigde zij frequent, soms jaarlijks, publicaties en waarschuwingen uit. De raad stelde boetes en straffen in het vooruitzicht van allen die zondigden tegen de publicaties aangaande het stelen van hout, het werpen van vuil, dode katten en andere beesten in de stadsgracht, het afbreken van stenen van de stadsmuren en van het kasteel, aangaande 'vloecken, sweren, kaert spelen, pasdits, pasquillen liedjes', en het doen van zijn of haar gevoeg op straat, op het

kerkhof en in de kerk[26]. Daarbij stelde de magistraat de ouders verantwoordelijk voor het gedrag van hun kinderen en loofde zij een premie en eventuele kwijtschelding van straf uit aan de aanbrenger van een delict. De schepenbank liet zich bij de bestraffing ludieke maatregelen invallen. Bijvoorbeeld in 1702 toen Maria Theunis, die de al uit de vijftiende eeuw daterende keur tegen het stelen van fruit had overtreden, op een verhoging voor het stadhuis werd geplaatst met een kroon van appelen op haar hoofd en een krans van appelen om haar hals om daar een half uur ten toon te staan.
Ook de goede zeden gingen de magistraat ter harte. Ongehuwde moeders werden doorgaans verbannen. Ter bescherming van de jeugd riep de raad in 1728 Cornelis van Vogelpoel ter verantwoording omdat hij 'sijn hengst publijck op de straet met een merrie laet springen, 'tgeene streckt tot ergernisse en onkuysheyt van de Jeucht'. De raad bepaalde dat de hengst en de merrie zich alleen op het erf of op een besloten plaats mochten uitleven. Hard trad de overheid ook op tegen bedelaars en zwervers. De meeste vonnissen van de schepenbank hadden betrekking op dit soort 'schooiers'. Strenge straffen stonden hen te wachten die deze 'vagebunden' in hun huis opnamen; de kans was namelijk groot dat zich onder dit volk veel 'goudieven en dieffeggen' bevonden. Ook het bijgeloof vond in de raad een harde bestrijder, getuige de veroordeling die Catrijn Elders in 1721 ten deel viel. Deze dienstmaagd had zich eerst 'buyten egt' door een knecht laten 'beswangeren, sonder eenige trouwbeloften, en aldus als een hoere laten gebruycken'. Later had zij voorgegeven betoverd te zijn. Uiteindelijk had zij haar toevlucht genomen tot de drank; zij hoopte door veelvuldig braken haar vrucht af te drijven. Verschillende keren heeft Catrijn veren, haar, een muis, een kikker of stukken van slangen aan haar braaksel toegevoegd 'omme was 't mogelick de geheele stad met overgelovigheyd te vervullen'[27].
Met pasen, pinksteren, kermis (eind juli), Victoris en kerstmis stuurde de raad commissies uit om te controleren of huizen, schuren, goten, wegen, bruggen, grachten en bomen in een redelijke staat verkeerden. Zo niet, dan werd de eigenaars of de belendenden aangezegd de nodige herstelwerkzaamheden te verrichten. Bij het onderhoud van wegen, bruggen en grachten, maar ook bij begrafenissen en de organisatie van de brandweer speelden de buurtmeesters een belangrijke rol[28]. Deze stonden aan het hoofd van de twaalf buurten waarin de stad was verdeeld; deze buurten vielen vrijwel samen met de straten in Wijk. Tot bevordering van een goede verstandhouding moest iedere buurt tweemaal per jaar samen komen om haar kas te verdrinken. De magistraat zag nauwlettend toe op de brandpreventie. Daartoe visiteerde zij geregeld de brandemmers waarover iedere buurt beschikte en verbood zij iedereen met een brandende tabakspijp in de mond over straat te lopen, op wagens gezeten door de stad te rijden of al rokend te dorsen. De bemoeizucht van de regenten kon, ook al was het uit veiligheidsoverwegingen, zeer diep ingrijpen in de individuele vrijheid van burgers. Hendrick van Herpen bijvoorbeeld werd in 1725 verboden zijn

[26] In 1716 had de substituut-schout Bastiaan van Schalkwijk de euvele moed gehad 'op de begrafenisse van mevrou de Ruyter publijcq in de kerck te pissen'.
[27] RAU, Recht. Arch., nr. 561.
[28] Bij een begrafenis moesten de buurtlieden de klokken luiden en de overledene dragen en begraven. GAW, nr. 624.

oude moeder alleen in huis te laten, omdat deze zeer onvoorzichtig met vuur was. Ter bestrijding van brand kon de stad niet alleen gebruik maken van brandemmers, maar ook van een grote en een kleine spuit.

De religieuze situatie

Wilde men tot het college der vroede vaderen worden toegelaten, dan moest men aan een aantal criteria voldoen. Aan enkele van deze werd in lang niet alle gevallen de hand gehouden[29]. Twee andere waren echter een conditio sine qua non. De ene was zo vanzelfsprekend dat zij in geen enkele magistraatsresolutie hieromtrent specifiek werd genoemd: voor het regentschap kwamen namelijk alleen mannen in aanmerking. De tweede voorwaarde betrof het verplichte lidmaatschap van de publieke gereformeerde religie. Men kon, althans in Wijk, nog zo rijk zijn, nog zoveel aanzien genieten, indien men niet tot de vaste bezoekers van de St. Jan Baptistkerk behoorde, kon men een regentencarrière wel vergeten. Zelfs de vaste, 'ministeriële' ambten waren slechts weggelegd voor aanhangers van de publieke kerk[30].
Waren de regenten werkelijk die godvruchtige, bezielde 'voedsterheren' van de publieke kerk die overal en altijd voor haar belangen in de bres sprongen, of waren ook de Wijkse regenten het toonbeeld van de door buitenlanders toentertijd zo hoog geprezen tolerantie? Waren de regenten hun onder ede gedane belofte onder alle omstandigheden de ware christelijke gereformeerde religie te handhaven trouw[31]?
Voor degenen die daar niet mee bekend zijn, is het niet onbelangrijk te weten dat de gereformeerden in Wijk, ook in de eerste helft van de achttiende eeuw, een minderheid vormden. Uit het jaar 1809 dateert een volkstelling naar gezindten[32]. Toen waren er van de 1838 Wijkenaren 1043 katholiek, 749 hervormd en 46 jood. In het tweede stadhouderloze tijdperk lagen de verhoudingen waarschijnlijk niet veel anders. Het bestaande katholieken-overschot werd bovendien nog vergroot door toestroom van buitenaf. We lezen in een magistraatsresolutie uit 1735: 'vermits dat de meeste familie die van buyten hier komen wonen bijna alle rooms gesinden sijn en meer ende meer aangroeyen en de gereformeerde ingetaale verre te boven gaan'. De magistraat trachtte, zoals we reeds zagen, hier paal en perk aan te stellen door katholieke immigranten te verbieden enige 'mechanique neringe off hantwercken' te verrichten.
Het was onder 'paep in Wijk' Theodorus Adolf Reede van Amerongen dat de katholieken in 1664 weer een eigen kerk hadden gekregen, hoewel dat waarschijnlijk niet meer dan een woonhuis of een deel daarvan was[33]. De roomsen

[29] In 1644 was vastgesteld dat iemand die van buiten de provincie Utrecht in Wijk was komen wonen, daar eerst tien jaar woonachtig moest zijn alvorens voor een magistraatsplaats in aanmerking te kunnen komen. Voor iemand die binnen het gewest was geboren, bedroeg deze termijn vijf jaar. Tegen deze magistraatsresolutie werd herhaaldelijk gezondigd. Of alle regenten aan de vage eis dat zij tot 'de bequaemste ende gequalificeerste persoonen' moesten behoren voldeden, is mij onduidelijk gebleven.

[30] In 1702 werd de papist Jan Hendrixe tot gezworen drager benoemd 'onder belofte van in de publieke gereformeerde kerke te gaan'.

[31] GAW, nr. 49.

[32] J. A. de Kok, *Nederland op de breuklijn Rome-Reformatie. Numerieke aspecten van protestantisering en katholieke herleving in de Noordelijke Nederlanden* (Assen, 1969).

[33] Hijmans, *Wijk bij Duurstede,* 72.

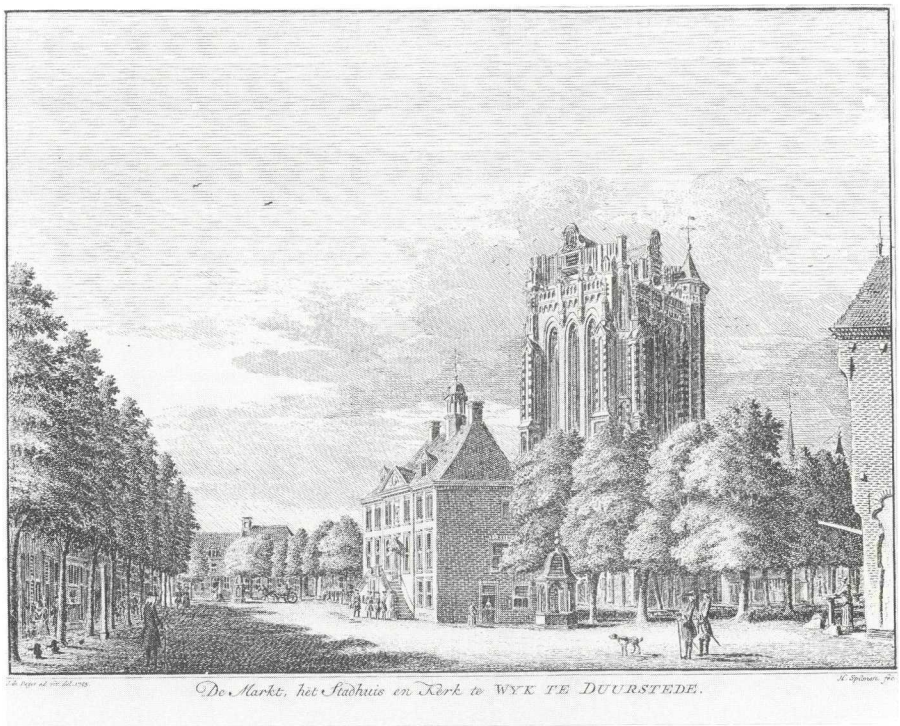

Het in 1662 herbouwde raad- of stadhuis en de St. Jan Baptistkerk aan de Markt. Bisschop David van Bourgondië heeft opdracht gegeven om de uit de eerste helft van de veertiende eeuw stammende kerk van een nieuwe toren te voorzien; door geldgebrek heeft deze evenwel nimmer zijn volle hoogte bereikt. Ets door Hendrik Spilman naar Jan de Beijer, 1745, uit 'Tegenwoordige Staat', XXII. *Foto RAU.*

hadden in de eerste helft van de achttiende eeuw bovendien een eigen armenzorg.

Om de eerder gestelde vraag over de persoonlijke vroomheid van de regenten te beantwoorden, is het wellicht het meest informatief te letten op de reacties van de vroedschap op klachten over 'paapsche stoutigheden'. In individuele gevallen, met name bij gemengde huwelijken, was de vroedschap nog wel bereid daar gehoor aan te geven. Bijvoorbeeld in het geval van Cornelis de Wael, de zoon van ex-schepen Johan de Wael. Zoonlief deelde het huwelijksbed met Jacoba Vernoy, een dochter van de rijke maar katholieke brouwer Johan Vernoy. Het jonge stel woonde bij de brouwer in. De magistraat had reeds vermoedens dat de op handen zijnde gezinsuitbreiding de hervormde gemeente van Wijk in beroering zou kunnen brengen. Zij riep namelijk de aanstaande vader bij zich en stelde hem de pijnlijke vraag of hij er voor kon instaan dat zijn afstammeling, die weldra dit aards rijk zou betreden, in de publieke kerk zou worden gedoopt. Cornelis kon daarop niets anders antwoorden dan dat hij niet in staat was de magistraat die garantie te geven. De regenten achtten dit in strijd met 'de martialen macht die een man over sijn vrouw en kinderen volgens de goddelicke en wereltlicke wetten van den lande' toekwam en besloot de brouwer, die zij merkwaardigerwijs als de vader van het gezin beschouwden, de wacht aan te zeggen. Het van niets wetende kind had het levenslicht nog maar nauwelijks

gezien of de strijd om de doop barstte in alle hevigheid los. Cornelis kwam tenslotte zijn beklag doen bij de magistraat: hij kon niet over zijn kind beschikken, het werd angstvallig van hem weggehouden. Daarop stuurde de magistraat een deurwaarder en vroedvrouw Valck[34] op de onwillige brouwer en diens dochter af. Daar aangekomen bleek echter dat het gezien de 'teerheit' van de zuigeling onverantwoord was de doop te voltrekken. Om de situatie geheel meester te blijven kwartierde de magistraat twee deurwaarders en een gezworene van de gereformeerde religie bij Vernoy in, om de pastoor buiten de deur te houden. Het kind werd uiteindelijk in de publieke kerk gedoopt. Maar de regenten hadden nog een rekening te vereffenen met de grootvader. Deze kreeg wegens belediging van de magistraat een reprimande en 50 gulden boete.
Dit voorval uit 1702, dat nogmaals aantoont hoe diep de regenten bereid waren in de persoonlijke levenssfeer van de burgers in te grijpen, was echter niet typerend voor het optreden van de vroedschap tegen de 'paapsche stoutigheden'. Het beleid in deze bleef in de meeste gevallen beperkt tot woorden; de spreekwoordelijke daden bleven veelal achterwege. Hoewel de magistraat bijvoorbeeld allerlei maatregelen tegen paapse bijscholen[35] in het vooruitzicht stelde, is er waarschijnlijk enige gelegenheid in de stad gebleven tot het volgen van rooms-katholiek onderwijs[36].
In het algemeen konden de katholieken ongestoord hun gang gaan, mits zij maar niet al te openlijk van hun geloof getuigden. Zo werd het katholieke kerkgangers verboden hun kerkboeken 'onder den arm ofte in de hand' te dragen. Ook de lieden die in de stad huis aan huis collecteerden voor de roomse armen, mochten dit slechts doen op voorwaarde dat zij het collectezakje niet 'bloot' droegen. De regenten huldigden blijkbaar het standpunt: zolang we niets zien, weten we van niets. Deze stellingname getuigt niet van steile principes, maar wel van realiteitszin. Ook de paar Joden die in deze tijd naar Wijk kwamen, werd geen strobreed in de weg gelegd[37]. Zij kregen onder meer het recht om op Joodse wijze te trouwen en volgens eigen ceremoniën op een eigen kerkhof te worden begraven. Dat de regenten afzagen van een fanatieke ketterjacht in deze multi-religieuze samenleving, getuigt van een door pragmatisme ingegeven tolerantie.
In hun houding tot de publieke kerk echter wilden de regenten er geen twijfel over laten bestaan wie de baas was in Wijk. De raad had haar eigen verantwoordelijkheid en verdedigde haar rechten tegenover de classis Rhenen - Wijk en tegenover de kerkeraad vastberaden. Zo kon het in 1717 gebeuren dat de classis op het matje werd geroepen. De burgemeesters was namelijk ter ore gekomen dat de classis, in strijd met het oude gebruik, had besloten de gemeente niet toe te staan de ter ere van haar aanwezigheid in Wijk te houden dienst bij te wonen. De burgemeesters waren hierover behoorlijk in hun wiek geschoten. Dit betekende namelijk dat de gemeente 'sonder eenige redenen van het hooren verclaeren van Gods woordt en synen publijcquen dienst soude worden geweert' en dat de armen en behoeftigen de gebruikelijke aalmoezen aan hun neus voorbij zagen gaan. Het strekt de libertijnse regenten natuurlijk tot eer dat zij

[34] De echtgenote van schepen Peter Valck.
[35] In 1734 bijvoorbeeld was er sprake van een door een Jezuïet geleide bijschool.
[36] De Booy, *Kweekhoven der wijsheid,* 176.
[37] In 1707 bijvoorbeeld begon Seligman Levi een bank van lening in Wijk.

zich zo bekommerden om het zieleheil van de burgers. Maar wanneer we verder lezen in de magistraatsresoluties, komt de ware aap uit de mouw. Daar heet het dat 'het selve oock soude tenderen tot vilipendie [minachting] en indracht in het recht van de magistraet deser stad wien het sluyten en ontsluyten deser kercke incontestabel en alleen competeert'. Hieruit wordt duidelijk dat het de raad voornamelijk te doen was om 'het maintien van het recht der regeringe'.
In het algemeen had de vroedschap daar niet al te veel moeite mee; frontale aanvaringen tussen kerk en stadhuis zijn in de eerste helft van de achttiende eeuw uitgebleven. Dat is allerminst verwonderlijk gezien de samenstelling van de kerkeraad. Sedert Groenhuis' dissertatie over de predikanten[38] zijn de stutten onder het beeld dat lang de historiografie heeft beheerst, namelijk dat van een 'plebejische, democratische' kerkeraad tegenover het 'aristocratische' stadhuis, weggevaagd. Hij stelde namelijk vast dat de kerkelijke besturen geen kleinburgerlijke colleges waren waarin de regenten zich niet lieten zien, maar dat het burgerlijk patriciaat steeds vertegenwoordigd is geweest in de kerkeraad[39]. De Wijkse kerkeraad bestond uit twee predikanten, zes ouderlingen en twee diakenen. Ieder jaar gingen er in mei drie ouderlingen en een diaken af en werden hun plaatsvervangers gekozen; hun zittingstermijn was dus twee jaar. Ook in Wijk domineerden de regenten de kerkeraad. Van de 51 personen die in deze periode een of meerdere malen tot ouderling zijn gekozen, waren er 41 regent (of zouden binnen afzienbare tijd op het kussen komen). Van de 30 diakenen uit de jaren 1702-1747 zouden er 20 tot de vroedschap worden toegelaten. De (toekomstige) regenten hebben altijd een meerderheid gehad in de kerkeraad[40]. Bovendien hield het stadhuis de kerkeraad in toom via haar permanente vertegenwoordiger, de commissaris-politicq.
De beide predikanten zullen zich er ook uit eigen belang voor hebben gehoed de magistraat voor het hoofd te stoten. In de eerste plaats hadden zij hun beroeping naar Wijk aan dat college te danken, en in de tweede plaats waren zij financieel geheel afhankelijk van het stadhuis. Zij werden namelijk betaald uit de inkomsten van de gebeneficieerde goederen[41], zij genoten vrijheid van stadsimposten en bovendien zorgde de magistraat voor hun behuizing. Deze afhankelijkheid ging zelfs zover dat de magistraat niet alleen bij tijd en wijle de inhoud van de zondagse preek voorschreef, maar dat zij ook bepaalde wanneer er in de kerk mocht worden gezongen. In 1713 bepaalde zij namelijk dat 'so haest den predicant op den predicstoel sal sijn gecomen, dat de voorsanger en organist sullen hebben op te houden', weliswaar niet direct, maar 'als dat vers

[38] G. Groenhuis, *De Predikanten. De sociale positie van de Gereformeerde predikanten in de Republiek der Verenigde Nederlanden voor ± 1700.* Historische Studies XXIII (Groningen, 1978).

[39] De tegenstellingen betroffen zeker niet altijd de plebejische kerkeraad tegenover het aristocratische stadhuis. De tegenstellingen, met name de factietegenstellingen, binnen het college der vroede vaderen speelden zich ook af binnen de vergaderingen van de kerkeraad. Groenhuis, *De Predikanten,* 25.

[40] Enige uitzondering daarop vormden de jaren 1718 en 1719 toen slechts vier ouderlingen regent waren en ook de twee diakenen niet tot het regentencorps behoorden.

[41] In 1581 waren alle katholieke instellingen in Wijk, waaronder de kerk van St. Jan Baptist, het Maria Magdalena Convent, het kapittel van het gasthuis van hun oorspronkelijk karakter beroofd en aan de protestanten overgedragen. Over de bezittingen van de kerk voerde(n) de kerkmeester(s) het beheer; de rentmeester van de gebeneficieerde goederen ging over de bezittingen van de andere instellingen. Beide functies waren een regentenmonopolie.

ten eynde sal sijn waerinne de predicant op den predicstoel sal wesen verschenen'. Van souvereiniteit in eigen kring was hier dus geen sprake.
Dit alles wil echter niet zeggen dat de regenten zo souverein waren dat zij in hun persoonlijk leven alle ge- en verboden van de publieke kerk zonder meer aan hun laars konden lappen. Over de persoonlijke vroomheid van de regenten is mij niets bekend. Maar dat een al te overdadige levensstijl, met name op zinnelijk gebied, niet aan de aandacht van de kerkeraad ontsnapte en het voortijdig einde van een regentencarrière kon betekenen, bewijst het geval van Hendrik de Graeff. Deze notaris, een getrouwd man nota bene, had ondanks herhaaldelijke waarschuwingen van de kerkeraad, zich niet ontzien tot twee maal toe Aaltje Kloot, de enige dochter van schepen Abraham Kloot, te 'impregneren'. De kerkeraad meende dat dit schaamteloos gedrag alle perken te buiten ging en censureerde in 1746 de overspelige. Dat de publieke verontwaardiging over het onstuimige leven van deze ouderling mede debet is geweest aan het plotselinge vertrek van de Graeff (in 1747 verliet hij Wijk zonder ooit terug te keren) lijkt waarschijnlijk. Niettemin blijft onze conclusie dat de regenten ook op het religieus leven hun stempel drukten overeind.

Burgerwacht

De burgerwacht, die later in de patriottentijd het roer in handen zou nemen, was in het tweede stadhouderloze tijdperk zeer zeker niet een draagster van oude, levenskrachtige burgertradities. Zij stond geheel onder controle van de regenten. Dat blijkt vooral uit de samenstelling van de burgerkrijgsraad. Aan het hoofd stond de kolonel, een rang die altijd was weggelegd voor de hoofdofficier. De twee kapiteins[42] daaronder moesten volgens de reglementen lid van de magistraat zijn. Benoemingen voor de lagere rangen van vaandrig, luitenant en sergeant behoefden de goedkeuring van de raad. Ook deze lagere rangen vormden veelal een prooi voor de regenten. In het reglement op de burgerwacht of schutterij van de stad Wijk uit 1684 waren nog enkele bepalingen opgenomen die moesten voorkomen dat de magistraat haar greep op de schutterij zou verliezen. Zo bepaalde artikel vier dat de burgerwacht alleen tot actie mocht overgaan nadat de magistraat daartoe via de kolonel of een der kapiteins bevel had gegeven. Doorgaans waren zulke bepalingen en met name het overwicht van de regenten binnen de schutterij voldoende waarborg voor een volgzame burgerwacht. Alleen in tijden van crisis (voor Wijk de jaren na 1747) konden de oude burgertradities vat krijgen op de lusteloze schutters en dan vormde de burgerwacht wel degelijk een bedreiging voor de regenten (of voor een aantal regenten). Hun controle was dus niet absoluut.

Onderwijs

De zorg van de regenten strekte zich ook uit over het onderwijs. Tot het begin van de achttiende eeuw was de grote of latijnse school de belangrijkste onderwijsinstelling in Wijk. De reeds wat oudere jongens leerden er van de rector de beginselen van het latijn; de meisjes en jongere jongens werden onder de hoede

[42] De burgerwacht was verdeeld in twee compagnieën, een voor de oude en een voor de nieuwe stad.

van een ondermeester geplaatst. Volgens mevrouw de Booy ging de stad er in de loop van de achttiende eeuw toe over van de stadsschool een nederduitse en franse school te maken[43]. Zij denkt daarbij aan het jaar 1711 als de, volgens haar laatste, rector Christiaan Keldermans sterft. Ik ben echter in de magistraatsresoluties nog in 1715 een rector tegengekomen. In dat jaar werd namelijk François Routier in die hoedanigheid aangesteld met als opdracht de jeugd in de latijnse en franse talen te instrueren. Ook de ondeugende Hendrik de Graeff heeft zich volgens mij in 1731 in die functie te Wijk neergelaten. Wie ook de laatste rector geweest moge zijn, ook de rectoren en schoolmeesters waren financieel afhankelijk van de magistraat. Deze bepaalde de hoogte van het schoolgeld; de inning daarvan liet zij aan de schoolhouders over. Verder zagen de regenten erop toe dat het monopolie van de stadsschool niet door te veel (paapse) bijscholen werd ondermijnd. En, hoe kon het anders, de drie mij uit 1685 bekende schoolbestuurders, scholarchen genaamd, waren allen regenten[44].

Armenzorg

Gezien deze vergaande bemoeienis van de vroedschap met het economisch leven, met de openbare orde, met het kerkelijk leven, met de burgerwacht en het onderwijs, gezien ook het feit dat de regenten deel uitmaakten van het bestuur van het Ewoud- en Elisabethgasthuis of dat bestuur zelfs helemaal vulden[45], kunnen wij met een gerust hart stellen dat deze samenleving geheel in de ban van haar regenten verkeerde. Niets ontging de vroedschap, die er niet voor terugdeinsde inbreuk te maken op de vrijheid van haar burgers. Het achttiende eeuwse Wijk kende zelfs sociale voorzieningen. Het ontbrak toen weliswaar aan een uitgebreid stelsel van sociale voorzieningen, ouden van dagen en nooddruftige burgers werden echter allerminst aan hun lot overgelaten. De schoolmeester en voorlezer Matthijs van Eijck bijvoorbeeld kreeg in 1726 de toezegging van de magistraat dat hij, nu zijn zwakke gezondheid en hoge leeftijd hem beletten zijn werkzaamheden nog langer te vervolgen, op een jaarlijks pensioen van 130 gulden en een vrije woning kon rekenen.
De armenzorg[46] werd in Wijk uitgeoefend door drie instellingen: de armenpot, het gasthuis en de gereformeerde diakonie, waarboven de door de magistraat aangestelde hoofdaalmoezeniers als een overkoepelend lichaam stonden. Deze verdeelden de te bedelen armen over de drie instellingen en bepaalden welke bijdrage iedere instantie aan diverse voorzieningen (bijvoorbeeld aan de stadsschoolmeester voor het onderwijs aan bedeelde kinderen) moest leveren. Om de 'drie arme beursen' wat te spekken nam de raad in 1685 een aantal maatregelen. Vanaf dat moment gingen de hoofdaalmoezeniers iedere veertien dagen na de zondagse dienst met een collectebus door de stad; de opbrengsten van deze collecte waren voor de bedeelden bestemd[47]. Grootschaliger poging om het lot van de armen wat te verzachten was de op het einde van de zeventiende eeuw

[43] De Booy, *Kweekhoven der wijsheid,* 178.
[44] GAW, nr. 168.
[45] De precieze samenstelling van dat bestuur is mij niet bekend.
[46] De Booy, *Kweekhoven der wijsheid,* 176-177.
[47] GAW, nr. 108.

in het leven geroepen loterij 'op seer favorabele en avantagieuse conditien'[48]. Intekenen op deze loterij met 20.000 loten van 25 gulden was onder meer mogelijk in Wijk, Rotterdam, Den Haag, Utrecht en Amersfoort. De trekking van de prijzen, de hoofdprijs bedroeg 40.000 gulden, zou publiekelijk geschieden door twee bedeelde kinderen; de ene zou de namen en de andere zou de loten uit twee blikken dozen trekken. Deze loterij was echter geen lang leven beschoren. Geregeld werden de armen van brood en allerhande kleren voorzien. Kinderen van bedeelde ouders werden soms tegen betaling uitbesteed bij andere gezinnen, met de bedoeling daar een vak te leren.
Uit deze voorbeelden mag echter niet worden afgeleid dat in Wijk reeds de rudimenten van onze verzorgingsstaat voorhanden waren. Onze sociale voorzieningen zijn immers gebaseerd op sociale rechten, terwijl de armenzorg in de achttiende eeuw niet meer was dan een op paternalisme en religieus plichtsbesef van de regenten en andere vermogende burgers gebaseerde sociale gunst.

De positie van Wijk binnen de Staten van Utrecht

Reikte de invloed van de regenten binnen de stadsmuren dus zeer ver, het extramuraal beleid was duidelijk geringer van omvang. Dit richtte zich hoofdzakelijk op de Staten van Utrecht. Wijk vormde samen met de andere kleine steden Amersfoort, Rhenen en Montfoort, en de stad Utrecht het derde lid van de Staten. In dat derde lid heerste een voortdurende competentiestrijd tussen Utrecht en de andere steden; de inzet daarbij was meestal de ambtenbegeving. Ook in het tweede stadhouderloze tijdperk heeft Utrecht herhaaldelijk het recht van de kleine steden om beschreven te worden, betwist. Deze laatste beantwoordden Utrechts pretentie met luide protesten. Om hun onderlinge eensgezindheid in de Staten veilig te stellen voerden de kleine steden geregeld overleg; dit vond onder andere plaats in de herberg 'Het Poortje' op de Ganzenmarkt in Utrecht. In 1702 hadden Wijk en de andere kleine steden met de reglementswijziging ingestemd op voorwaarde dat Utrecht hen zou betrekken bij benoemingen voor ambten die ter collatie van het derde lid stonden[49]. De Wijkse magistraat was dan ook des duivels toen de stad Utrecht in 1705 op eigen houtje, zonder Wijk daar in te kennen, Lodewijk van Ommeren tot schout van Wijk benoemde[50]. In 1726 besloten de vier kleine steden een uitgebreide verhandeling te schrijven tegen de pretentie van Utrecht alleen het derde lid te vormen. Zij brachten daar tegen in dat de kleine steden van oudsher niet alleen over een adviserende maar ook over een 'concluderende' stem in het derde lid hadden beschikt. Het zou 'eene belachelijke absurde en manifeste contradictie' zijn alleen maar ter Staten te worden beschreven om te horen, zien en zwijgen. Dat zou betekenen dat zij in ruil voor de grote sommen geld die zij tot onderhoud van de provincie opbrachten slechts het recht zouden krijgen Utrecht 'na te spreecken of anderssints stomme en onbequame personaadjen te representeren' die 'ten eenenmaal gesubordineerd zijn aan de ordres en het goetvinden van de stad van Utrecht'[51].

[48] In 1749 waren 30 van de 366 huisgezinnen bedeeld; daarvan woonden er veertien in de Strooystraatse buurt. GAW, nr. 323.
[49] RAU, Staten, nr. 232.
[50] Ibidem.
[51] GAW, nr. 488.

Waarschijnlijk is het 'vici' voor Wijk en de andere steden achterwege gebleven. Wel getuigt dit protest van eenzelfde resoluut optreden als de regenten ook in hun intramuraal beleid kenmerkte, zodra zij meenden dat hun rechten en privileges werden aangetast.

De regenten

Wie waren die regenten die Wijk zo in hun greep hadden? Voldeden zij aan het ideaalbeeld van de 'Hollandse regent', met andere woorden betrof het hier hooghartige, met pruiken getooide heren die rondreden in fraaie koetsen en woonden in luxueuze buitens, renteniers die elkaar lucratieve sinecures betwistten[52]?
Waarschijnlijk konden slechts enkele Wijkse regenten zich meten met hun Hollandse collegae. De meesten onder hen behoorden duidelijk tot de hardwerkende 'middenstand'. Enkele van de Wijkse regenten oefenden het niet nader aangeduide beroep van kramer of winkelier uit, te weten Gijsbert Vermeulen, Jan Reyer de Wijs, Reyer de Wijs, Nicolaas van Wijck, Leendert Vollenhouw en Peter Valck. Anderen voorzagen de plaatselijke markt van schoenen (Hendrik Vermeulen) of manden (Jacob Jansz. van Loenen), van brood (Cornelis Jongbloet) of graan (Peter van Ham). Nicolaas van Bearne verdiende zijn brood onder meer als kroeghouder, Jan de Bruyn was meester timmerman en Jan Croonen meester metselaar; Abraham Kloot was niet alleen kruidenier van beroep, maar voer ook met zijn marktschip tussen Wijk en Rotterdam; Wouter van Soest runde een smederij en Abraham van Wijck oefende het beroep van rademaker uit. Al deze regenten waren kleine zelfstandige ambachtslieden die een of twee knechten in dienst hadden. Een der regenten, Berthram Willem de Fauchier, was kunstschilder. Deze telg uit een schildersfamilie onderwees kinderen in de tekenkunst. Minder verrassend is het feit dat een aantal regenten direct of indirect bij de landhouw was betrokken. Jan van Nijkerck bijvoorbeeld verbouwde onder andere tabak, die naar het tabakscentrum Amersfoort werd vervoerd. Maar de meeste regenten in deze categorie waren fruitteler of -handelaar. Uit 1834 stamt een beschrijving van het gebied tussen Wijk en Utrecht waarin sprake is van 'Boomgaard-lieden'. Deze kochten in het laatste gedeelte van juli of begin augustus het fruit 'publiek of uit de hand' van de eigenaars van de betreffende boomgaarden en verzorgden vervolgens zelf de pluk[53]. Waarschijnlijk was het in Wijk een eeuw eerder niet veel anders. In de notariële acten uit die tijd is er ieder jaar sprake van een grote publieke verkoop van appels, peren, kersen en pruimen. Tot de fruitopkopers behoorden de regenten Nicolaas van Bearne, Jurphaas van Sandick en Dirck van Wijck.
Al deze kleine zelfstandigen behoorden beslist niet tot de economische elite binnen Wijk[54]. Hoewel ik daar geen directe aanwijzingen voor heb, betekende het

[52] Ook het regentenonderzoek heeft lange tijd aan Hollandocentrisme blootgestaan. Vraag is of het daaraan ten grondslag liggend uitgangspunt, namelijk het bestaan van een zogenaamde 'Hollandse regent', voldoende recht doet aan de verscheidenheid die ook deze regentenstand heeft gekenmerkt.

[53] G. Wttewaal, 'Landbouwkundige Beschrijving van een gedeelte der Provincie Utrecht, tusschen de Steden Utrecht en Wijk bij Duurstede', *Tijdschrift ter bevordering van Nijverheid*, II (1834) 35.

[54] Zie daarvoor met name GAW, nr. 322 en 419.

Abraham van Son maakte van 1685 tot 1728 deel uit van het college der vroede vaderen van Wijk. Deze molenaar, schipper en wijnkoper was geboren te 's-Gravenhage. Het burgemeesterschap van Wijk was voor hem onbereikbaar. Schilderij door J. F. Bodecker, 1700, particulier bezit.
Foto Iconografisch Bureau

lidmaatschap van de vroedschap met de daaraan verbonden emolumenten voor de kleintjes onder de regenten waarschijnlijk een welkome aanvulling op hun inkomsten[55]. Het waren ook niet deze regenten die de belangen van Wijk in Utrecht moesten verdedigen. De meer remuneratieve buitencommissies waren slechts weggelegd voor de burgemeesters[56]. De hoogste post binnen de magistraat was evenwel voor de meeste ambachtslieden en landbouwers onbereikbaar; alleen Gijsbert Mom (landbouwer), Jan van Nijkerck en Nicolaas van Wijck en Hendrik de Ridder (controlleur van de tol en fruitteler) hebben dit genoegen voor korte tijd (twee tot vier jaar) mogen smaken. Wanneer we de andere zestien regenten die in het tweede stadhouderloze tijdperk burgemeester zijn geweest, vergelijken met deze minder aanzienlijke regenten, dan vallen ons direct een aantal belangrijke verschillen op. Zeven van die burgemeesters hadden gestudeerd, te Utrecht, Leiden of Harderwijk. Johan Bitter, Johan Looten, Mattheus Luls, Gerbrand Schaghen, Abraham van Senden en Balthasar

[55] Mij is slechts bekend dat het presentiegeld voor aanwezigheid bij de vroedschapsvergaderingen in de eerste helft van de achttiende eeuw van 10 via 15 tot 25 gulden is verhoogd; de leden van de commissie die was belast met de financiële zaken, ontvingen voor dat werk twee gulden en tien stuivers per vergadering.

[56] Deze betroffen hoofdzakelijk de beschrijvingen voor de vergaderingen van de Staten en Gedeputeerde Staten van Utrecht. In 1741 werd bepaald dat 'den oudsten borgemeester in der tijd voor waarnemen van de vergadering van Staten eens geld jaerlix sal trecken de somme van zestig gulden'.

Meester Johan Looten, zoon van een Amsterdams koopman. Hij was tussen 1697 en 1724 een der machtigste regenten binnen de Wijkse vroedschap. Voor zover bekend was deze rentenier de enige der Wijkse regenten, die door de Staten 's Lands van Utrecht ter Staten-Generaal werd gecommitteerd. Schilderij door R. de la Haye, particulier bezit.
Foto Iconografisch Bureau.

Anthoni Vosch van Roelinxweert ontleenden aan die studie een meestertitel in de rechten[57]. Peter Benier had medicijnen gestudeerd.
De meesten onder deze aanzienlijke regenten waren niet meer zelf actief in het economisch leven, als ze dat überhaupt al ooit waren geweest. Zij rentenierden. Zij hadden hun geld geïnvesteerd in huizen, grond en hofsteden, welke zij verpachtten. Voor Wijkse begrippen was hun obligatie- en aandelenbezit uitgebreid. De 3600 gulden die Mattheus Luls bij de Staten van Gelderland had uitstaan, de 2000 gulden die Johan Willem Bruyns aan de cameraar van Wijk had geleend[58], de 500 ponden oostindische actien die Johan Looten bij de kamer Delft bezat, waren weliswaar in vergelijking tot het obligatie- en aandelenbezit van menig Hollands regent slechts luttele bedragen, maar lagen ver boven het Wijkse gemiddelde. Hetzelfde gold voor het vermogen dat Abraham van Senden in 1763 aan zijn erfgenamen naliet[59]. Dit bedroeg in totaal 107.600 gulden, in Wijk een astronomisch bedrag. De kapitaalsaccumulatie van Abraham van Senden stak echter schril af tegen het vermogen van Anthony van Soest die de kinderen uit zijn eerste huwelijk voor in totaal 100 gulden uitkocht, toen hij op het punt stond voor de tweede maal te huwen.
Onder deze relatief vermogende regenten waren er heel wat die zich pas op late-

[57] Philibert Vernatti was de enige meester in de rechten die het (waarschijnlijk wegens factietegenstellingen) niet tot burgemeester heeft gebracht.
[58] GAW, nr. 278.
[59] RAU, Not. Arch., nr. WIJ 012a005.

re leeftijd te Wijk hadden gevestigd. Zij baarden blijkbaar zoveel opzien in deze kleine gemeenschap dat zij slechts zelden de verplichte vijf of tien jaren behoefden te wachten alvorens in de vroedschap te worden opgenomen. Om uiteenlopende redenen verwisselden zij hun oude residentie (in veel gevallen Utrecht, maar ook wel Amsterdam, Den Haag en Antwerpen) voor Wijk. Johan Bitter, wiens Indische carrière voortijdig was afgebroken vanwege een echtelijke ruzie, vestigde zich pas in Wijk toen hij de zestig al was gepasseerd; alles wijst erop dat hij daar een rustige, oude dag wilde slijten. Andere regenten begaven zich ambtshalve naar het stadje aan de Lek. Zo vormde voor Jacob Kohl en Johan Willem Bruyns het tollenaarsambt te Wijk een springplank voor een politieke carrière aldaar. Abraham van Senden kwam als hoofdofficier. Het is mij niet bekend of deze niet-Wijkenaren onder de regenten jongere zoons waren die in hun geboortestad niet voor een plaats op het kussen in aanmerking kwamen. We mogen echter wel aannemen dat deze factor het voor enkele onder hen heel wat gemakkelijker heeft gemaakt om onder de bekoring te geraken van een Wijkse regentendochter, zeker als de toekomstige schoonvader zelf niet voor een opvolger had kunnen zorgen. Een voorbeeld hiervan is Balthasar Anthoni Vosch van Roelinxweert, die in 1698 was getrouwd met Johanna Berendina Pater, een dochter van oud-burgemeester Nicolaas Pater. Waarschijnlijk werden zij in Wijk met open armen ontvangen vanwege de demografische crisis waarin het patriciaat verkeerde. Op het eind van de zeventiende en in de eerste helft van de achttiende eeuw stierven een aantal oude regentengeslachten uit en het verloop was zelfs zo groot dat slechts een familie (Mom) erin is geslaagd (met een tussenpoos van 23 jaar en dan ook nog niet in de directe lijn) in 1702 èn 1747 vertegenwoordigd te zijn in de vroedschap. Illustratief voor het wegvallen van oude regentenfamilies is het geslacht van Sandick[60]. Zij was in de zeventiende eeuw geparenteerd aan belangrijke regentenfamilies als Ploos van Amstel, Schaghen, Middelcoop en van Ommeren. Tussen 1706 en 1740 heeft zij nog vier regenten aan de vroedschap geleverd. Maar toen in 1740 secretaris Cornelis van Sandick stierf, was er niemand meer om hem op te volgen. Sterfgevallen (Johan van Sandick Jacobsz. bijvoorbeeld was in 1718 als burgemeester ongetrouwd van een chaisse gevallen en daarbij omgekomen) en het vertrek van een deel van de familie naar Suriname waren daar debet aan. Overigens had deze demografische crisis ook een gunstig gevolg: de sociale mobiliteit stokte allerminst.

Om het statusonderscheid tussen deze twee groepen binnen de vroedschap aan te geven, is het waarschijnlijk het meest informatief hun begrafenis onder de loep te nemen. Voor praktisch alle regenten gold dat zij met 'heel geluid' in een eiken kist werden begraven[61]. Uitzonderingen op die regel waren: Jacob Kohl en zijn vrouw Hildegonda van Gangel en hun zoon Johan Abraham (ook regent), Johan van Sandick Jacobsz., de gebroeders Egbert Godard en Berent Nicolaas Vosch van Roelinxweert en hun moeder Johanna Berendina Pater, Abraham van Senden en zijn vrouw Agneta Maria van Nellesteyn en Gerard Pauw. Bij hun begrafenis werden driemaal alle klokken met tussenpozen geluid. Het stoffelijk overschot van Jacob Kohl en zijn eerste vrouw Agneta Cen-

[60] J. C. van Sandick, *Het geslacht van Sandick* (Eindhoven, 1960).
[61] RAU, Hervormde Gemeente Wijk bij Duurstede, nr. 90.

tenier, van de beide zonen Vosch en van Helena Aerssen van Juchen (de vrouw van Cornelis van Sandick) werd zelfs in een koets naar de kerk vervoerd. Dit kostte de nabestaanden 30 gulden en tien stuivers extra. Als men een wapenbord in de kerk of voor het huis van de overledene wilde hangen, kwamen daar respectievelijk nog eens 24 en zes gulden bij. Zo kwam het wapenbord van de 'welgebore heer' Balthasar Anthoni Vosch en van zijn beide zonen, van Johan Bitter, van vader en zoon Kohl en van Helena Aerssen van Juchen in de kerk te hangen. Blijkbaar hadden Gerbrand Schaghen en Abraham van Senden tot de echte crème de la crème behoord. Op hun wapenbord was namelijk te lezen 'vir amplissimus Gerbrandus Schaghen' en 'nobilissimo, amplissimo, domino Abrahamo van Senden'[62]. Verschil moest er tenslotte wezen.
Naar ik hoop vindt ieders verbeeldingskracht in deze summiere gegevens[63] voldoende basis om zich een voorstelling te maken van de doorsnee Wijkse regent. In ieder geval is uit het voorgaande duidelijk geworden dat 'de regent' niet bestond. In Wijk was het bijvoorbeeld mogelijk dat de ex-cipier en conciërge Gijsbert Vermeulen zij aan zij zat met de zeer achtenswaardige heer Abraham van Senden. Iedere regent had zijn eigen sociaal-economische achtergrond. Dit verklaart ook het feit dat zij niet allen over een even grote portie macht konden beschikken, ondanks de omstandigheid dat de Wijkse vroedschap de samenleving in een stevige greep hield.

[62] 'De zeer aanzienlijke (man) Gerbrand Schaghen' en 'ter ere van de zeer edelachtbare en aanzienlijke (heer) Abraham van Senden'.
[63] Met name voor dit slotgedeelte van het artikel moet ik de geïnteresseerde lezer verwijzen naar mijn doctoraal-scriptie.

Zuivering, verkiezing en genoegdoening

Een onderzoek naar politiek gemotiveerd ontslag- en benoemingsbeleid ten aanzien van Utrechtse ambtenaren tijdens de Bataafse revolutie

R. E. de Bruin

De bezetting van Nederland door Franse troepen gedurende de periode 1795-1813 heeft een groot aantal maatschappelijke veranderingen met zich meegebracht. Een deel hiervan is van blijvende aard gebleken. Men denke bijvoorbeeld aan de militaire dienstplicht, de burgerlijke stand en een uniform belastingsysteem. Deze blijvende veranderingen stammen hoofdzakelijk uit de tweede helft van de Bataafs-Franse tijd. Het besef in een nieuwe tijd te leven en de wens tot verandering van de samenleving waren echter vooral in het begin van de periode erg sterk. Na de omverwerping van het stadhouderlijk bewind door de Franse legers begon de Bataafse revolutie. Het volk danste al dan niet spontaan rond de in de hard bevroren grond geplante vrijheidsbomen en in gezwollen taal werd de komst van een nieuwe maatschappij aangekondigd.
De oude bestuurders werden afgezet en vervangen door burgers die de revolutie waren toegedaan. Voor een deel waren dit uit ballingschap teruggekeerde patriotten. De nieuwe bestuurders zetten zich aan de taak om op de puinhopen van het oude bestel een nieuw staatsgebouw op te trekken. De bestuurshervormingen, die een sterk experimenteel karakter droegen, verliepen trager naarmate de bestuurslaag hoger was[1]. Zo kreeg de stad Utrecht haar eerste bestuursreglement na de revolutie al in maart 1795, de provincie Utrecht volgde in augustus 1796, terwijl de eerste nationale grondwet pas in april 1798 werd aangenomen, nadat een eerder ontwerp in augustus 1797 door de stemgerechtigden was afgekeurd. Uit de experimenten op bestuurlijk gebied is tenslotte de eenheidsstaat voortgekomen.
Vóór de totstandkoming van formele reglementen werd gewerkt met voorlopige bestuursregelingen, waarbij veelal een belangrijk stuk van de oude toestand werd gehandhaafd[2]. Uiteraard werden deze organen bemand door aanhangers van de revolutie. Naast een vervanging van de leden van bestuurlijke organen die onmiddellijk na de val van het stadhouderlijk bewind had plaatsgevonden, werd ook de verwijdering van onvaderlandslievende figuren (dat wil zeggen tegenstanders van de revolutie) onder de ambtenaren geëist. In dit artikel zal wor-

[1] C. W. van der Pot, *Eerste pogingen tot staatsrechtvorming in de onderdeelen der Bataafsche Republiek* (Amsterdam, 1947); idem, *Bestuurs- en rechtsinstellingen der Nederlandsche Provincieën* (Zwolle, 1949) 119-146; idem en A. M. Donner, *Handboek van het Nederlandse staatsrecht* (Zwolle, 1977[10]) 100-101; B. C. de Savornin Lohman, *De bestuursinrichting van gewest, stad en platteland van Utrecht gedurende de Bataafsche Republiek* (Utrecht, 1910) 17-24, 161-166.
[2] Van der Pot, *Provinciën, 119-146;* De Savornin Lohman, *Bestuursinrichting Utrecht,* 24-31, 34-42.

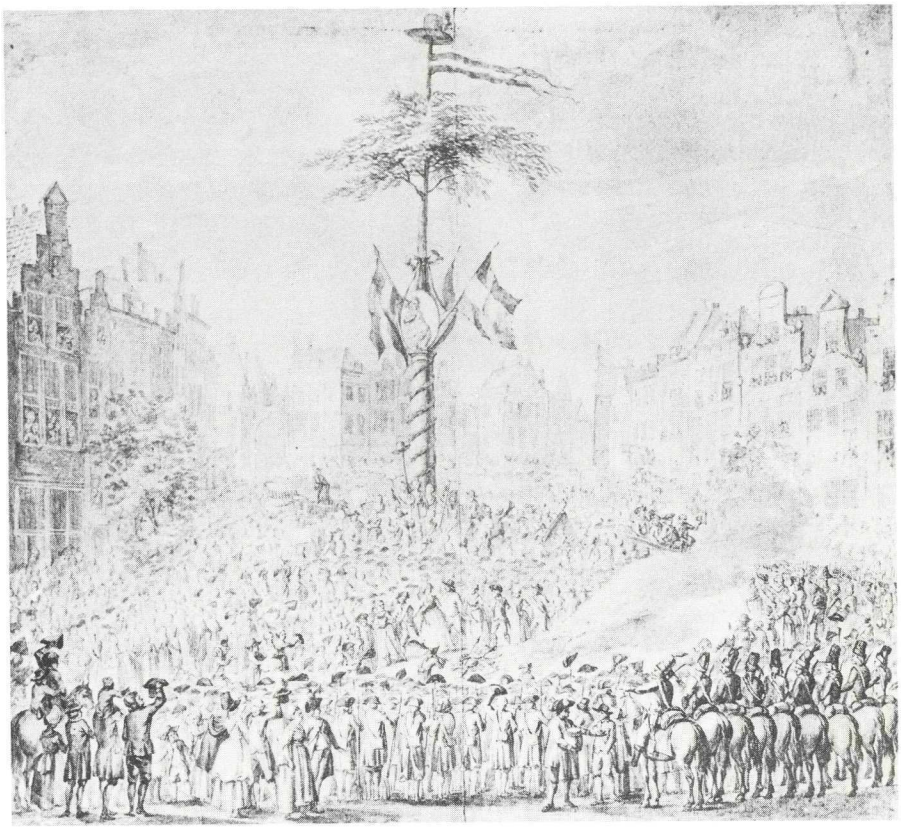

Gezicht op de Neude tijdens het feest ter gelegenheid van de alliantie met Frankrijk op 15 juni 1795. Midden op het plein is de vrijheidsboom opgericht met bovenin de vrijheidshoed. Aan de voet van de boom is een zinnebeeldige groep opgesteld. Anonieme tekening Koninklijk Huisarchief.

den nagegaan hoe de politiek gemotiveerde wijzigingen onder de ambtenaren van de stad Utrecht zich hebben voltrokken. Na een korte uiteenzetting over het aantal stadsambtenaren aan het begin van de Bataafse tijd zal het beleid in de verschillende fasen van deze periode worden gevolgd.

Het aantal Utrechtse ambtenaren aan het begin van de Bataafse tijd

Het begrip ambtenaar was rond 1800 ruimer dan tegenwoordig[3]. Naast personeel in overheidsdienst omvatte dit begrip ook beoefenaars van ambten waar-

[3] Voor omschrijvingen van het begrip ambtenaar, zie: A. van Braam, *Ambtenaren en bureaukratie in Nederland* ('s-Gravenhage, 1957); O. Vries, 'Geschapen tot ieders nut. Een verkennend onderzoek naar de Noordnederlandse ambtenaar in de tijd van het Ancien Régime', *Tijdschrift voor Geschiedenis (TvG),* XC (1977) 328-349. Vries komt in navolging van A. F. de Savornin Lohman tot de volgende omschrijving: 'een ambtenaar is iemand die in dienst staat tot de overheid welker funkties hij uitoefent'. Vries, 'Geschapen tot ieders nut', 328; A. F. de Savornin Lohman, *Onze Constitutie* (Utrecht, 1920³) 184. Vries scherpt de definitie zelfs nog aan, maar hanteert in zijn artikel toch veelal het ruimerer begrip van vóór het begin van de negentiende eeuw.

voor een eed of verklaring was vereist, terwijl voor verkrijging ervan veelal een bepaalde som moest worden betaald[4]. Hun inkomen betrokken zij niet van de overheid, maar van degenen die van hun diensten gebruik maakten, waarbij ze gebonden waren aan door de overheid vastgestelde tarieven[5]. Tot deze categorie behoorden bijvoorbeeld voerlieden en schippers[6]. In de stedelijke ambtenarenregisters zijn deze mensen opgenomen. Soms werden ook advocaten en notarissen als ambtenaar beschouwd[7]. Aangezien dezen onder het provinciale hof ressorteerden vallen die ambten buiten dit bestek[8]. De regeerders zelf werden eveneens als ambtenaren beschouwd. In een rapport uit 1796 worden zij 'active amptenaeren' genoemd[9]. Ook de Utrechtse bestuurders worden in ambtenarenregisters vermeld. Dit is bijvoorbeeld het geval in de meest complete lijst uit de onderzochte periode, het in 1796 opgestelde 'Generaal alphabeth van de namen der stedelijke ambtenaren'[10]. Dit register bevat 1017 namen. Ongeveer 200 van hen zijn te beschouwen als ambtenaar in de strikte zin van overheidspersoneel. Het is echter moeilijk om precies de grens te trekken tussen overheidspersoneel en beoefenaars van de zojuist genoemde ambten.

Op de lijst uit 1796 staan ook mensen vermeld die hun werkzaamheden voor de stad als bijverdienste verrichten zoals lantaarnopstekers[11]. Mede hierdoor komen op de lijst soms dezelfde mensen bij verschillende functies voor. Ook de vervanging door substituten speelt een rol. Het verschijnsel dat bekleders van een bepaald ambt de daaraan verbonden werkzaamheden tegen een betrekkelijk kleine vergoeding door een ander lieten verrichten en zelf de inkomsten opstreken, bereikte omstreeks het midden van de achttiende eeuw een hoogtepunt[12]. Daarna probeerde men dit terug te dringen en vooral in de Bataafse tijd werd het als zeer ongewenst gezien. Deze pogingen hadden echter geen volledig succes en zelfs in de periode 1795-1806 heb ik het verschijnsel in Utrecht gesignaleerd, onder meer bij het ambt van schipper op de Amsterdamse volksschuit.

Aangezien alle beoefenaars van ambten te maken kregen met de politieke zuiveringen die hier aan de orde komen, ben ik in dit artikel uitgegaan van het toenmalige begrip ambtenaar. Het werkelijke aantal van deze ambtenaren kan voor Utrecht in 1796 hoger gelegen hebben dan het zojuist genoemde register aangeeft. Deze lijst is namelijk een index op het register waarin de ambtenaren

4 De zogeheten recognitie- of ambtgelden. Zie o.m. H. Diederiks, *Een stad in verval. Amsterdam omstreeks 1800, demografisch, economisch, ruimtelijk* (Amsterdam, 1982) 232.

5 Het gaat daarbij voornamelijk om stedelijke overheden. Vries, 'Geschapen tot ieders nut', 334-335.

6 Voor de schippers, zie: J. de Vries, *Barges and Capitalism. Passenger transportation in the Dutch economy 1623-1839* (Utrecht, 1981) 121-125.

7 Vries, 'Geschapen tot ieders nut', 336-337.

8 In de meest complete lijst van stedelijke ambtenaren uit de onderzochte periode staan twee van de 58 notarissen en geen enkele advocaat genoteerd. GAU, (Gemeente Archief Utrecht), Stad, III, nr. 46, 'Generaal alphabeth der stedelijke ambtenaren' (1796) 1 deel; *Stichtse Almanach* (Utrecht, 1796) 105-107. Voor de Utrechtse notarissen, zie: W. B. Heins, 'Het Utrechtse notariaat in de zeventiende eeuw', *Jaarboek Oud-Utrecht,* (1981) 224-243.

9 Dit bij de Nationale Vergadering ingediende rapport is van de hand van de gebroeders Philips Frederik en Johan Abraham Tinne, voormalig expediërende klerken van de Staten Generaal en in 1796 werkzaam bij de Nationale Kanselarij. ARA (Algemeen Rijksachief), Collectie S. Dassevael, lijst I, 9. Vries, 'Geschapen tot ieders nut', 332-333.

10 GAU, Stad, III, nr. 46.

11 Ibidem. Voor lantaarnopstekers, zie: Diederiks, *Amsterdam,* 245-246.

12 Vries, 'Geschapen tot ieders nut', 334-335, 339-340.

die daarop voorkomen verklaren dat zij zich onderwerpen aan de bestaande regeringsvorm en beloven niet mee te werken aan het herstel van het stadhouderschap. Alleen zeer overtuigde orangisten zullen deze betrekkelijk ruime verklaring hebben geweigerd. Dat er ondanks de uitgebreide zuiveringen in het eerste revolutiejaar nog orangisten waren die stedelijke ambten bekleedden, blijkt uit bij het Utrechtse gemeentebestuur binnenkomende klachten. Hun precieze aantal is moeilijk vast te stellen, maar waarschijnlijk gaat het om enkele tientallen[13]. Men moet hier vooral denken aan mensen die niet direct in overheidsdienst stonden. Aan de andere kant wordt het aantal ambtenaren weer verminderd als gevolg van de genoemde dubbeltellingen.
Door hun grote aantal vormden de ambtenaren een belangrijke factor in de Utrechtse economie. De post traktementen maakte in 1796 met *f* 92.436,- 40% uit van de stedelijke uitgaven[14]. Aan de andere kant leverde verpachting van ambten geld op. Uit de 'verhuur van ambten' betrok de thesaurier *f* 11.290,- op een inkomstentotaal van *f* 197.730,-.
De door de uitoefenaars van deze ambten en de door degenen in directe overheidsdienst verrichte werkzaamheden besloegen een groot aantal economische activiteiten. In totaal staan op het 'generaal alphabeth' 161 functies omschreven. In de volgende tabel zijn deze in een aantal categorieën ondergebracht.

bestuur/rechtspraak	94
belastingen/warencontrole	71
openbare dienstverlening[15]	117
publieke werken (stadsfabriek)	67
onderwijs/kerken	80
armenzorg	15
medische hulpverlening	21
begrafeniswezen	25
vervoer	201
sjouwers	290
overig	36
totaal	1017

Deze veelheid van ambten bracht met zich mee dat in verschillende sectoren van de stedelijke economie de afhankelijkheid van ambten belangrijk was. Niet alleen deze spreiding, maar ook het aantal mensen dat van een ambt afhankelijk was, geeft het gewicht van ambtenbegeving in de Utrechtse samenleving aan. Aangezien de gemiddelde omvang van de Nederlandse huishoudens omstreeks 1800 rond de vier te schatten is[16], kan men stellen dat circa 4.000 Utrechters

[13] Een in maart 1798 aan het gewestelijk bestuur gezonden lijst met onwaardige ambtenaren bevat 101 namen, vier wegens dronkenschap of slecht gedrag, de rest vanwege oranjegezindheid. Van deze 97 zijn er echter 66 ook te vinden in het register van 1796. De zorg voor het levensonderhoud zal velen er toe hebben gebracht om de betrekkelijk ruim geformuleerde verklaring te ondertekenen. Zie hieronder p. 92. De lijst is te vinden in RAU (Rijksarchief Utrecht), Staten, nr. 1197, Lappen der notulen van het Provisioneel Intermediair Administratief Bestuur (1798-1799), 21 dln.

[14] GAU, Stad, III, nr. 284, Rekeningen van den thesaurier (1795-1808). 9 dln.

[15] Hieronder vallen functies als kleppers, noodwakers, lantaarnopstekers, brandspuitpersoneel, vuilophalers enz.

[16] A. M. van der Woude, 'De omvang en samenstelling van de huishouding in Nederland in het verleden', *AAG (Afdeling Agrarische Geschiedenis van de Landbouwhogeschool te Wageningen), Bijdragen,* XV (1970) 202-241; idem, 'Demografische ontwikkeling van de Noordelijke Nederlanden 1500-1800', in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden,* V (Haarlem, 1980) 102-168.

voor hun levensonderhoud geheel of gedeeltelijk afhankelijk waren van een door de overheid te begeven ambt. Dat wil zeggen ongeveer een achtste deel van de totale bevolking[17]. Deze cijfers geven aan hoe ingrijpend de politieke zuiveringen onder de ambtenaren konden zijn; politieke zuiveringen die het gevolg waren van de Bataafse revolutie.

Het begin van de revolutie

De Bataafse revolutie nam een aanvang met de binnenkomst van de Fransen in januari 1795. Aan het begin van die maand trokken de Franse legers over de bevroren rivieren, waarmee de bijna twee jaar oude oorlog tussen Frankrijk en de Republiek beslecht was. Stad na stad capituleerde en de Staatse en Engelse legers vluchtten in paniek. Na het wegtrekken van de Engelse troepen naar het oosten van het land gaf de stad Utrecht zich 16 januari over aan generaal Charles Pichegru. De capitulatie-overeenkomst met de Fransen werd nog gesloten door de oude vroedschap. Iedereen werd gevraagd om op zijn post te blijven.
Berichten over de revolutie in Hollandse steden als Amsterdam en Leiden, die nog niet door de Fransen waren ingenomen, brachten ook Utrechtse revolutionairen in beweging, maar op bevel van Pichegru moesten zij zich rustig houden. Deze revolutionairen waren georganiseerd in zogeheten leesgezelschappen. Deze leesgezelschappen waren opgericht om onder de dekmantel van culturele bezigheden politieke activiteiten te ontplooien nadat in 1787 de patriotse sociëteiten waren gesloten. Vooral na het uitbreken van de oorlog met Frankrijk, toen de hoop op de val van het stadhouderschap weer begon te gloren, beleefden de leesgezelschappen een grote groei in de Republiek en Utrecht vormde daarbij geen uitzondering[18]. Op 24 januari kregen de wegbereiders van de revolutie eindelijk het groene licht van de Franse autoriteiten. Dit betekende koortsachtige activiteit voor de sociëteitsleden. Volgens de orangistische apotheker Hendrik Keetell, die gedurende de jaren 1793-1816 een dagboek over de gebeurtenissen in Utrecht heeft bijgehouden, liepen zij 'met het grootste vergenoegen op hun aangezicht' door de stad[19]. De verschillende leesgezelschappen kwamen afzonderlijk bij elkaar en wezen gecommitteerden aan die op hun beurt een vijf man sterk Comité Revolutionair en een Provisionele Municipaliteit van 40 leden kozen. Nadat de vroedschap de volgende dag door het Comité Revolutionair was afgezet, stelde dit quintet de leden van de Provisionele Municipaliteit op het bordes van het stadhuis voor als de nieuwe stedelijke regering die de zaken zou waarnemen tot er een definitieve regeling zou zijn getroffen. Het toegestroomde volk keurde de keuze bij acclamatie goed[20].

[17] De stad Utrecht telde volgens de volkstelling van 1795 32.294 inwoners. C. W. Morrees en P. J. Vermeulen, ed., *Vervolg van Mr. Johan van de Waters Groot Plakkaatboek 's Lands van Utrecht van de vroegsten tijd tot het jaar 1810,* I (Utrecht, 1856) 82. Verder aan te duiden als *VUP (Vervolg Utrechts Plakkaatboek).*

[18] S. Schama, *Patriots and Liberators. Revolution in the Netherlands 1780-1813* (New York, 1977) 170-173; J. E. A. L. Struick, *Utrecht door de eeuwen heen* (Utrecht, 1968) 261-262.

[19] H. Keetell, 'Aanteekeningen over de Bataafsche omwenteling voornamelijk binnen Utrecht, door een ooggetuige', *De Navorscher*, XLIV (1894) 544.

[20] Ibidem. GAU, Stad, III, nr. 1, Notulen van het stedelijk bestuur (1795-1808), 28 dln. R. E. de Bruin, 'Democratie in Utrecht 1795-1798', *TvG,* XCII (1979) 377-378; De Savornin Lohman, *Bestuursinrichting Utrecht,* 168.

Met de installatie van het nieuwe stadsbestuur werd het bestaande bestuursreglement, het regeringsreglement van 1674, vernietigd. Dit reglement, dat grote invloed aan de stadhouder gaf[21], was reeds eerder in 1702 en 1786 afgeschaft, maar in 1747 en 1787 opnieuw bezworen. Met de vernietiging van het oude reglement was er echter nog geen nieuw. Maatregelen werden ad hoc genomen en veel bleef voorlopig bij het oude. Zo werden vrijwel alle ambtenaren in hun positie gehandhaafd. Reeds op 9 februari 1795 besloot de Provisionele Municipaliteit geen ambtenaren meer te removeren[22]. Alleen enkele topambtenaren zoals de twee stadssecretarissen waren ontslagen. Hun werk werd voorlopig overgenomen door leden van de Provisionele Municipaliteit. De nieuwe bestuurders legden een grote bekwaamheid aan de dag in het elkaar gunnen van allerlei voordeeltjes. Zo mocht de graankoper Th. Schuurman tijdens zijn kortstondig lidmaatschap van het stedelijk bestuur een leverantie aan de stad doen en werd de jonge arts G. J. Wolff door zijn medeleden van de Provisionele Municipaliteit in april 1795 tot stadsdoctor benoemd als opvolger van zijn overleden confrater dr. L. Kuiper[23].

De Provisionele Municipaliteit hield zich echter ook bezig met meer onbaatzuchtige beleidsactiviteiten. Tot haar taken behoorde het zorg dragen voor een nieuw stedelijk reglement op basis van de verworven revolutionaire vrijheden. Dit geschiedde op zeer democratische wijze. De commissie die het reglement moest opstellen, werd op 19 februari rechtstreeks door het volk gekozen[24]. Deze commissie bracht 15 maart rapport uit. In dit rapport motiveerde zij de bepalingen in het bijgevoegde concept-reglement[25]. Het werkstuk lag acht dagen ter inzage en binnen die termijn konden vanuit de bevolking amendementen worden ingediend. Tot de ingediende amendementen behoorde een voorstel om aan studenten en bedeelden stemrecht te verlenen, wat ze volgens het concept-reglement niet zouden krijgen. De commissie bleef echter bij haar standpunt. Bedeelden werden te afhankelijk geacht en studenten hadden elders al stemrecht. Studenten die Utrechts burger waren kregen wel stemrecht. Het voorstel was ingediend door de advocaat mr. J. van Lidt de Jeude (1759-1807), die in de jaren tachtig één van de leiders van de patriottenbeweging was geweest. De commissie kwam na verwerking van de amendementen tot een nieuw concept-reglement dat op 30 en 31 maart aan de burgerij werd voorgelegd. Dit werd in de volksvergadering vrijwel zonder verdere wijzigingen bij meerderheid goedgekeurd[26]. Op 3 april 1795 werd het reglement officieel van kracht.

De sociëteitsleden hielden zich niet alleen bezig met het indienen van amende-

[21] Voor het reglement van 1674 zie: D. J. Roorda, 'Prins Willem III en het Utrechts regeringsreglement. Een schets van gebeurtenissen, achtergronden en problemen', in: H. L. Ph. van Leeuwenberg en L. van Tongerloo, ed., *Van Standen tot Staten. 600 jaar Staten van Utrecht*. Stichtse Historische Reeks,I (Utrecht, 1975) 91-133; (J. Wagenaar), *Tegenwoordige Staat der Vereenigde Nederlanden,* XI (Amsterdam, 1758) 171, 232, 236-238. Voor de tekst van het reglement, zie: J. van de Water, ed., *Groot Placaatboek vervattende alle de Placaten, Ordonnantien en Edicten der Edele Mogende Heeren Staten 's Lands van Utrecht, mitsgaders van de Ed. Grootachtb. Heeren Borgemeesteren en Vroedschap der Stad Utrecht tot het jaar 1728 ingesloten,* I (Utrecht, 1729) 169-174.

[22] GAU, Stad, III, nr. 1.

[23] Ibidem.

[24] De commissieleden werden per wijk gekozen, ibidem.

[25] GAU, Bibl., nr. 3388, *Rapport en concept-reglement voor een nieuw in te voeren wijze van bestuur voor de stad Utrecht* (Utrecht, 1795).

[26] Het aantal leden van de Raad van Rechtspleging werd van zeven op negen gebracht. GAU, Stad, III, nr. 1; Keetell, 'Aanteekeningen', *De Navorscher,* XLVI (1896) 278.

menten. Onder de bezielende leiding van Jan van Lidt de Jeude vormden zij een belangrijke macht in de stad. Van Lidt de Jeude bleek de kunst van het actievoeren, die hij zich als student had eigen gemaakt[27], nog niet verleerd te hebben. Onder zijn leiding fuseerden de verschillende leesgezelschappen op 9 maart 1795 tot de sociëteit 'Voor Eendracht en het Algemeen Welzijn', kortweg aangeduid als 'Concordia'. Deze organisatie telde volgens Keetell bij haar oprichting 600 leden, een aantal dat weldra tot 900 aangroeide[28]. In hun oppositie tegen de Provisionele Municipaliteit concentreerden de sociëteitsleden hun grieven op drie punten: ten eerste op de ondemocratische wijze waarop het voorlopige bestuur totstand was gekomen (iets waarvoor de leesgezelschappen waaruit 'Concordia' was voortgekomen zelf verantwoordelijk waren), ten tweede op de handhaving van de meeste orangistische ambtenaren op hun post en ten derde op het feit dat de afgezette regenten niet waren gearresteerd. Ten aanzien van het eerste punt deed de Provisionele Municipaliteit een concessie. Op 5 februari, dus nog vóór de fusie van de leesgezelschappen, werd het volk per wijk opgeroepen om een Comité van Waakzaamheid te kiezen[29]. Dit twintig leden tellende comité organiseerde de oproepingen van het volk, bracht wensen van de burgerij aan de Provisionele Municipaliteit over en deed ook zelf voorstellen. Wrijvingen tussen beide lichamen bleven niet uit.
De eisen van de sociëteitsleden met betrekking tot de arrestatie van de afgezette regenten en het ontslag van de oranjegezinde ambtenaren werden niet zo gemakkelijk ingewilligd, mede omdat de Franse autoriteiten dit blokkeerden. Hun eigen ervaringen uit het recente verleden speelden daarbij een belangrijke rol. Toen zij de bevroren rivieren overtrokken was het nog geen half jaar geleden dat er aan de terreur van Robespierre een einde was gemaakt. In hun ogen leken de sociëteitsleden die in verschillende Nederlandse steden actief waren, verdacht veel op jacobijnen. Namen als Comité Revolutionair en Comité van Waakzaamheid deden denken aan de tijden van de Terreur[30]. Tot degenen die zeer gebeten waren op alles wat in de richting van revolutionair radicalisme wees, behoorde zeker generaal Pichegru. Hij stond duidelijk aan de rechterzijde van de Franse politiek. Naast politieke hadden de Fransen ook materiële motieven om het revolutionaire proces af te remmen. Zij wensten hun niet altijd even goedverzorgde troepen in te kwartieren en te ravitailleren, waarbij de stad Utrecht een belangrijk centrum was. Een ontwrichting van het maatschappelijk bestel die het gevolg zou kunnen zijn van maatregelen als het massaal ontslaan van ambtenaren en grootscheepse arrestaties onder de elite, zou bepaald niet bevorderlijk zijn voor een adequate verzorging van de Franse troepen. Het zou ook nadelig kunnen zijn voor het Franse streven om flink aan de Nederlanders te verdienen. De machthebbers in Parijs wilden zich stevig laten betalen voor de broederlijke hulp die zij bij het verdrijven van de stadhouder hadden geboden. Voor een soepele betalingsregeling was het van groot belang

[27] Voor de rol van Van Lidt de Jeude in de jaren tachtig zie: A. van Hulzen, *Utrecht in de Patriottentijd* (Zaltbommel, 1966) passim.
[28] Keetell, 'Aanteekeningen', *De Navorscher,* XLVI (1896) 266.
[29] GAU, Stad, III, nr. 1; De Bruin, 'Democratie', 378; De Savornin Lohman, *Bestuursinrichting Utrecht,* 169.
[30] De 'comités révolutionairs' en de 'comités de surveillance' waren in de jaren 1793-1794 op plaatselijk niveau de instrumenten van de Terreur geweest. J. Godechot, *Les institutions de la France sous la Révolution et l'Empire* (Parijs, 1951) 261, 263, 267, 292-297.

dat de Nederlandse belastingopbrengst goed verliep. Een te harde aanpak van de meest draagkrachtigen, waartoe de afgezette regeerders veelal behoorden, zou in dit verband nadelig kunnen werken.
De houding van de Franse autoriteiten en van de eigen provisionele bestuurders ontmoedigde Van Lidt de Jeude en zijn medestanders geenszins in hun streven om de afgezette regenten te arresteren en de oranjegezinde ambtenaren te vervangen door goede vaderlanders. Bij goede vaderlanders dachten zij vooral aan actieve sociëteitsleden. Een tijdelijke afwezigheid van Pichegru, die de sociëteitsleden steeds met grote argwaan had bekeken, gaf Van Lidt de Jeude en de zijnen al kort na de oprichting van hun nieuwe club de gelegenheid om met harde acties hun doeleinden te verwezenlijken. Toen de Provisionele Municipaliteit op zaterdag 14 maart de eis van de sociëteit om de afgezette regenten te laten arresteren, niet inwilligde, namen de sociëteitsleden het recht in eigen hand. Nadat 50 à 60 leden zich in de geweerkamer van het stadhuis hadden bewapend, zetten zij de poorten af om te voorkomen dat de voormalige machthebbers een veilig heenkomen zouden zoeken. Midden in de nacht gingen de activisten vervolgens in groepjes de huizen van de leden van de Provisionele Municipaliteit en het Comité van Waakzaamheid langs om hen te dwingen onmiddellijk te gaan vergaderen. Toen om half drie 's nachts op de sociëteit het bericht binnenkwam dat beide lichamen in vergadering bijeen waren, probeerde Van Lidt de Jeude met zijn aanhang eerst het Comité van Waakzaamheid en vervolgens de Provisionele Municipaliteit te intimideren, maar de twee organen weigerden op de eisen in te gaan. Van Lidt de Jeude zette het stadsbestuur echter onder druk met een beproefde methode uit de jaren tachtig: omsingeling van het stadhuis door een oproerige menigte. De municipaliteit besloot daarop toe te zeggen dat aan de ex-regenten huisarrest zou worden opgelegd. Van Lidt de Jeude nam hiermee genoegen en 'als triumpheerend zijn hoofd telkens in zijn nek werpende' keerde hij naar het sociëteitsgebouw terug[31]. Op zondagmorgen om tien uur vergaderde de municipaliteit opnieuw en liet door deurwaarders aan de voormalige regeerders huisarrest aanzeggen. De volgende dag probeerde het stadsbestuur deze maatregel terug te draaien door middel van opgeroepen volksvergaderingen. Deze poging mislukte echter omdat sociëteitsleden de vergaderingen beheersten. De terugkeer van Pichegru die avond veranderde de hele zaak weer. Hij liet Van Lidt de Jeude voor korte tijd vastzetten, de uit het stadhuis gehaalde wapens door Franse militairen in beslag nemen en het huisarrest van de oud-regenten opheffen.
Eind juni - begin juli deed de sociëteit nogmaals een mislukte poging om de voormalige regenten te laten arresteren[32]. De gemeenteraad kwam de sociëteitsleden in zoverre tegemoet dat er een 'Comité van onderzoek naar de politique gedragingen en finantieele depenses der vorige regeeringsleden' werd ingesteld[33]. Van Lidt de Jeude gaf op dat moment geen directe leiding meer aan 'Concordia'. Hij bekleedde inmiddels een gevestigde positie binnen het bestel. Op 15 april 1795 was hij gekozen tot lid van de Raad van Rechtspleging, het negen leden tellende lichaam dat in de plaats van het schepencollege was gekomen.

[31] Keetell, 'Aanteekeningen', *De Navorscher,* XLVI (1896) 270.
[32] GAU, Stad, III, nr. 1; De Savornin Lohman, *Bestuursinrichting Utrecht,* 194.
[33] GAU, Stad, III, nr. 1; 467, 'Notulen van het Comité van onderzoek naar de politique gedragingen en finantieele depenses der vorige regeeringsleden' (1795), 1 deel.

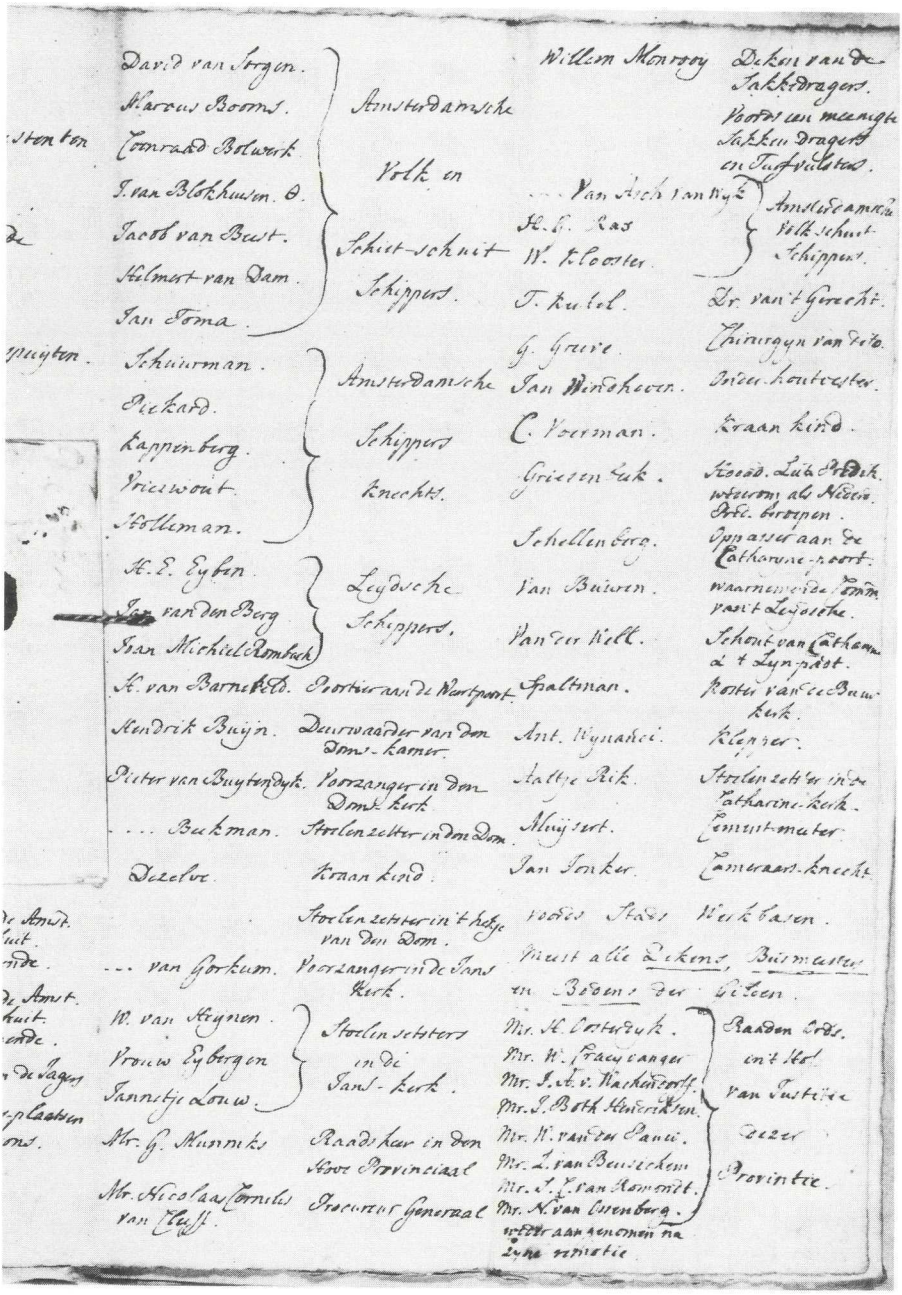

David van Jorgen. Amsterdamsche Volk en Schuit-schuit Schippers. Willem Monroy — Dekan van de Fakkeldragers.
Marcus Booms. — Voors en meenigte Fakkeldragers en Tuffvolaters.
Conraad Bolwerk.
J. van Blokhuizen. O.
Jacob van Beest.
Helmert van Dam.
Jan Toma.
... Van Aych van Wyk. H. L. Ras. W. Kloester. T. Kutel. — Amsterdamsche Volk schuit-Schippers.
Dr. van't Grecht.
G. Greve. — Chirurgyn van d'to.
Schuurman. Amsterdamsche Schippers knechts. Jan Wirdekeen. — Bier-kouwester.
Pickard. C. Voorman. — Kraan kind.
Kappenberg. Grieten Kuk. — Hoord. Luik Pikdek. wederom als Heer. Pik. broepen.
Vriewout.
Stollman. Schellenberg. — Oppasser aan de Catharine-poort.
H. E. Eyben. Leydsche Schippers. Van Buiren. — waarnemende Pomm van't Leydsche.
Jan van den Berg. Van der Kell. — Schout van Catharine & t Lyn-pad.
Jan Michiel Rombach.
H. van Barneveld. Portier aan de Wartpoort. Spaltman. — Portier van de Buurkerk.
Hendrik Buijn. Deurwaarder van den Dom-kamer. Ant. Wynakei. — Klepper.
Pieter van Buytendijk. Voorzanger in den Dom kerk. Aalbje Rik. — Stoelen zetter in de Catharine-kerk.
... Buikman. Stoelen zetter in den Dom. Alujsert. — Cement-meter.
Dezelve. Kraan kind. Jan Jonker. — Cameraers-knecht.
Stoelen zetter in't heiige van den Dom. Voors Stads Werkbaren.
... van Gorkum. Voorzanger in de Jans Kerk. Meest alle Dekens, Burmeesters en Bedens der Steden.
W. van Heynen. Stoelen setters in de Jans-kerk. Mr. H. Oosterdijk. Mr. W. Fraeyanger. Mr. J. A. v. Wachendorff. Mr. J. Both Henderikszn. — Raaden Ords. in't Hof van Justitie deezer Provintie.
Vrouw Eybergen.
Jannetje Louw.
Mr. G. Nunnikes. Raadsheer in den Hove Provinciaal. Mr. W. van der Lanie. Mr. L. van Beuzichem. Mr. J. F. van Romondt.
Mr. Nicolaas Cornelis van Cleff. Procureur Generaal. Mr. N. van Essenberg. wegens aan aanneemen na zyne remotie.

Gedeelte van een lijst der in 1795 geremoveerde ambtenaren. *GAU, Stad, III, 48.*

De sociëteit was behalve op het arresteren van de ex-regenten ook blijven aandringen op het ontslag van orangistische ambtenaren. Dit was geen specifiek Utrechts verschijnsel. Ook elders werd door revolutionaire clubs aangedrongen op het bestraffen van geremoveerde regenten en het ontslaan van oranjegezin-

de ambtenaren[34]. Dit was onder meer het geval in Rotterdam, waar de Sociëteit der Volksvrienden dergelijke maatregelen eiste. Het Rotterdamse gemeentebestuur, dat soms onder druk wilde toegeven, werd in een afwijzende houding gestimuleerd door de Franse autoriteiten[35]. Zowel in Utrecht als in Rotterdam deden de stedelijke bestuurders slechts enkele concessies aan de sociëteitsleden zoals het instellen van de zojuist genoemde onderzoekscommissie en het ontslaan van enkele lagere ambtenaren. In Utrecht werden in juli 1795 vier groefbidders en de stadsmetselaar uit hun ambt gezet en vervangen door sociëteitsleden[36]. De nieuwe stadsmetselaar Anthony Verburg had zich de maand daarvoor als revolutionair onsterfelijk gemaakt door tijdens het vrijheidsfeest op een platte wagen in ketenen geboeid het onderdrukte volk te symboliseren. Het verbrijzelen van zijn boeien door twee Franse militairen stelde de bevrijding van de Bataafse natie door het grote broedervolk voor. Verburg hield aan zijn rol als geketende zijn levenlang de bijnaam 'de slaaf' over[37].
Het beleid van de stedelijke overheid ten aanzien van het ontslaan van ambtenaren droeg een enigszins onzeker karakter. Daarmee kwam het overeen met hetgeen op landelijk niveau regel was[38]. Dezelfde argumenten speelden daarbij een rol. Voorstanders van afzetting brachten het ontslaan van patriotse ambtenaren bij de restauratie van 1787 in herinnering en wierpen de vraag op of tegenstanders van de revolutie wel in het nieuwe bestel konden functioneren. Tegenstanders van een al te voortvarend optreden tegen oranjegezinde ambtenaren vonden dat een dergelijke politiek wraakzucht zou oproepen en in strijd was met de beginselen van vrijheid, gelijkheid en broederschap. Er werd ook gewezen op de gezien de grote werkloosheid fatale gevolgen van ontslag voor de betrokkenen. Dit sociale argument werd in Utrecht veel gebruikt, waarbij de stedelijke overheid wees op de consequenties voor de toch al zwaar belaste armenkassen. In de discussies op nationaal niveau werd door meer gematigden voorgesteld het ontslag te beperken tot degenen die zich in 1787 schuldig hadden gemaakt aan vervolging van patriotten en verder alleen politiek onbetrouwbare ambtenaren op vitale punten te ontslaan. Bij de griffie van de Staten-Generaal bleef het inderdaad bij het ontslag van enkele topambtenaren[39].
In de stad Utrecht bleven de zuiveringen zoals we gezien hebben aanvankelijk eveneens beperkt tot enkele hoge functies. In de loop van 1795 bereikten deze zuiveringen echter ook de lagere regionen van het ambtenarencorps. De druk van de sociëteit was hierbij een belangrijke factor. In totaal werden er in 1795 vele tientallen ambtenaren ontslagen. Een 'lijst der in 1795 geremoveerde ambtenaren' bevat 149 namen en verder aanduidingen als 'een meenigte sakkendra-

[34] *Nieuwe Nederlandsche Jaarboeken,* XXX (1795) passim; J. van Vucht Tijssen, *De politieke partij. Een onderzoek naar haar functie en structuur sedert het midden van de zestiende eeuw* (Assen, 1941) 65.
[35] R. A. D. Renting, 'Orangisten en orangisme te Rotterdam na de Bataafse omwenteling (I)', *Rotterdams Jaarboekje,* (1964) 273-295.
[36] GAU, Stad, III, nr. 45, 'Generale ligger der stads-ambtenaren' (1795-1812), 1 deel; Keetell, 'Aanteekeningen', *De Navorscher,* XLVI (1896) 500.
[37] Ibidem, 496.
[38] W. R. Hugenholtz en H. Boels, 'De griffie van de Staten-Generaal en van de Nationale Vergadering 1780-1798', *TvG,* XC (1977) 407.
[39] Ibidem, 421.

gers en turfvulsters'[40]. Op deze lijst komen echter ook enkele provinciale ambtenaren voor. Met het ontslaan van stedelijke ambtenaren werd half december 1795 voorlopig gestopt[41].
Het voorlopige provinciebestuur, de Representanten 's Lands van Utrecht, wensten de zuivering van het ambtenarenwezen echter af te ronden met het laten afleggen van een politieke verklaring. Daartoe werd begin 1796 besloten[42]. In het declaratoir, dat de stedelijke en de provinciale ambtenaren moesten ondertekenen, werd onderwerping aan de bestaande regeringsvorm geformuleerd. Tevens dienden de ondertekenaars te verklaren dat zij nooit behulpzaam zouden zijn bij het herstel van de oude regeringsvorm. Hiermee handelden de Utrechtse Representanten in overeenstemming met de landelijke richtlijnen[43]. Het reeds genoemde 'generaal alphabeth der stedelijke ambtenaren' bevat de namen van de ondertekenaars van het declaratoir. Over weigering werd langdurig gediscussieerd. In een aantal gevallen werd vrijstelling verleend. Zo hoefden de predikanten van de hervormde kerk en de hoogleraren in de theologie het declaratoir niet te ondertekenen, omdat ze gezien de ingevoerde scheiding tussen kerk en staat niet meer als ambtenaar konden worden beschouwd[44]. Tegen de overige weigeraars van de verklaring lijkt niet te zijn opgetreden. Opmerkingen in de raadsnotulen wijzen in die richting en bij de heropening van de jacht op orangistische ambtenaren in 1798 bleken er nog vele prinsgezinden een overheidsambt te bekleden[45]. Tussen december 1795 en het voorjaar van 1798 werden de Utrechtse ambtenaren door de stedelijke overheid met rust gelaten. De politieke zuivering van het ambtenarencorps was in 1795 tamelijk grondig verricht en het gemeentebestuur wenste de nieuwe bestuurlijke situatie te consolideren.

Het kiezen van ambtenaren door het volk

De nieuwe bestuursinrichting was vastgelegd in het op 3 april 1795 afgekondigde stedelijk reglement. Dit reglement gaf aan de bevolking grote invloed. De 25 leden tellende Raad der Gemeente, die de stad moest besturen, werd rechtstreeks gekozen door de stemgerechtigden. De opgekomen stemgerechtigden werden beschouwd als één volksvergadering, die om praktische redenen - 'om derzelver uitgebreidheid' - over twaalf grondvergaderingen was verdeeld[46]. Deze grondvergaderingen waren geografisch identiek aan de twaalf wijken van de stad: de acht binnenstadswijken, die de namen van de oude schuttersvendels droegen[47], en de vier buitenwijken. De stemgerechtigden kwamen aanvankelijk bijeen op de loopplaatsen van de schutterij, later in daartoe

[40] GAU, Stad, III, nr. 48, Lijst der in 1795 geremoveerde ambtenaren (1795) 1 omslag.
[41] Ibidem, nr. 1.
[42] RAU, Staten, nr. 1056, Lappen der notulen van de Provisioneele Representanten en van de Representanten (1795-1796), 20 dln. en 1 omslag.
[43] Hugenholtz en Boels, 'Griffie', 412.
[44] P. Luteijn, *De scheiding van kerk en staat in de stad Utrecht ten tijde van de Bataafse Republiek.* (niet uitgegeven scriptie RU Utrecht, 1982) 45-47.
[45] RAU, Staten, nr. 1197; GAU, Stad, III, nr. 1. S. Muller Fzn. die zowel het Staten- als het Stadsarchief heeft geïnventariseerd gelooft ook dat er van optreden tegen weigeraars niets gekomen is. S. Muller Fzn., ed., *Catalogus van het Archief, derde afdeling 1795-1813* (Utrecht, 1884) 9.
[46] GAU, Bibl., nr. 3389, *Reglement van Bestuur voor de stad Utrecht* (Utrecht, 1795) I, 1, art. 1.
[47] De namen van de wijken Oranjestam en Papenvaandel werden echter in revolutionaire zin gewijzigd, namelijk in Eikestam en Vrijheidsvaandel.

aangewezen gebouwen. Bij de stemming waren ze niet gebonden aan een kandidatenlijst, maar konden de namen van degenen die ze geschikt achtten, op een stembriefje invullen met het aantal te vervullen vacatures als maximum. Bij de eerste verkiezing van de Raad der Gemeente lag dit maximum dus op 25. De uitslag werd per grondvergadering opgemaakt. De volgende dag werden de twaalf wijkuitslagen op het stadhuis in elkaar geschoven. De 25 hoogstgeplaatsten op de lijst met de einduitslag werden als gekozen beschouwd[48]. Bij bedanken daalde men op de lijst tot een minimum van 400 stemmen was bereikt. Na de verkiezingen voor de Raad der Gemeente op 21 april 1795 waren er niet genoeg gekozenen met meer dan 400 stemmen, omdat er veel bedankten. Daarom moesten een maand later aanvullende verkiezingen worden gehouden. In tussentijds optredende vacatures diende volgens dezelfde procedure door de stemgerechtigden te worden voorzien. De algemeen aanklager, de nieuwe naam voor de hoofdofficier of hoofdschout, en de negen leden van de Raad van Rechtspleging die de functies van het oude schepencollege overnamen, werden eveneens volgens dezelfde regels gekozen[49].

Naast een verregaande democratisering van het stedelijk bestuur en de rechtspraak bood het reglement ook mogelijkheden voor directe democratie. Aan de grondvergaderingen konden namelijk ook allerlei voorstellen worden voorgelegd. Dit referendumstelsel werkte tamelijk intensief. In de bijna drie jaar dat deze regeling van kracht was werden in totaal 60 voorstellen aan de grondvergaderingen voorgelegd. De voorstellen konden worden gedaan door de Raad der Gemeente, maar ook door stemgerechtigden zelf in de wijkvergaderingen[50].

Het stemrecht was betrekkelijk uitgebreid. Stemgerechtigd waren alle mannen van twintig jaar en ouder die minstens een jaar in het stedelijk gebied hadden gewoond en konden leven van bezit of arbeid. Bedeelden waren dus uitgesloten. Van de stemgerechtigden werd een verklaring verlangd waarin onder meer het principe van de volkssoevereiniteit en afkeer van de regeringsvormen van vóór 1795 werden geformuleerd[51]. Uitgesloten van het stemrecht waren, behalve weigeraars van deze verklaring en bedeelden, ook inwonend huispersoneel en studenten en militairen die elders burgerrecht bezaten. Uitsluiting gold ook voor degenen die door een eed of inkomen aan een buitenlandse mogendheid waren gebonden en voor gevangenen, bankroetiers en burgers die zich in staat van beschuldiging bevonden. In totaal stonden er in het eerste revolutiejaar 2314 Utrechters als stemgerechtigd te boek[52].

Het 3 april 1795 afgekondigde stedelijke reglement bracht ook een ingrijpende wijziging in de benoemingsprocedures van ambtenaren. Vóór de revolutie wer-

[48] GAU, Stad, III, nr. 1; 31. Lijst van de op 21 April 1795 verkozene leden der Municipaliteit met opgave van het door een ieder verkregene aantal stemmen, 1 stuk. De Bruin, 'Democratie' 379-380.

[49] *Reglement Utrecht* (1795) II art. 4.

[50] Voor de wijkvergaderingen, zie hieronder p. 99-100.

[51] Van de stemgerechtigde werd geëist dat hij zich 'nimmer zal inlaaten of op eeniger wyze werkzaam zyn tot invoering van eene zogenaamde Staats- Stadhouderlyke constitutie, maar in tegendeel die Regeeringsvorm alleen voor wettig erkenne, de welke uit den boezem des volks voortvloeid', *Reglement Utrecht* (1795) bijlage.

[52] GAU, Bibl., nr. 3427. *Generaale lijst van de namen der stemgerechtigden welke de belofte hebben gedaan, volgens het gearresteerde reglement van bestuur der stad Utrecht en vrijheid van dien* (Utrecht, 1795).

REGLEMENT

VAN BESTUUR VOOR DE STAD

UTRECHT,

By de Gemeente derzelver Stad goedgekeurd en vastgesteld

Op den 30 *en* 31 *Maart* 1795.

HET EERSTE JAAR DER BATAAFSCHE VRYHEID.

Te UTRECHT,

By L. DE VISSER, Boekdrukker en papierverkoper in de Romerburgerstraat, 1795. à 5 Stuivers.

Het eerste Jaar der Bataafsche Vryheid.

Titelblad van het stedelijk reglement van 1795. Foto GAU.

den de stedelijke ambtenaren in de regel benoemd door de vroedschap. Deze ambtenbegeving bood de leden van de vroedschap de mogelijkheid om de eigen clientèle van functies te voorzien. De opvatting dat de ambtenbegeving bij het soevereine volk moest liggen, werd voor een deel gerealiseerd in het Utrechtse reglement van 1795. Bij een aantal belangrijke functies maakten de stemgerechtigden uit wie het ambt zou gaan bekleden. Voor een deel waren de stemgerechtigden geheel vrij in hun keuze, bij een ander gedeelte moesten zij kiezen uit een nominatie van vier[53]. Deze nominatie werd door de Raad der Gemeente opgesteld. De nominatieregeling gold voor de verkiezing van de secretaris en de administrateur van de momboirkamer, de deurwaarder van de algemeen aanklager en de opzichter van de sluis bij Vreeswijk[54]. Ook de secretarissen van de Raad der Gemeente en de Raad van Rechtspleging werden op deze manier door de stemgerechtigden gekozen. Elk van beide lichamen had twee secretarissen. Verder vielen alle provinciale ambten, die door de stad begeven mochten worden onder deze regeling. Zolang er nog geen provinciaal reglement was, bleef een deel van de oude bestuursstructuur gehandhaafd en daaronder viel ook de ambtenbegeving.

De stemgerechtigden konden de door de Raad der Gemeente opgestelde nominaties in hun geheel verwerpen. Dit is tweemaal gebeurd. Op 1 december 1795 werd de nominatie voor de sluiswachter in Vreeswijk met 318 tegen 203 stemmen verworpen en 11 mei 1797 wezen de stemgerechtigden de nominatie voor

[53] *Reglement Utrecht* (1795) III, 3, art. 1-2.
[54] *Ibidem,* III, 3, art. 1.

de administrateur van de momboirkamer met 192 tegen 171 stemmen van de hand[55].
De ambtenaren die door de stemgerechtigden zonder nominatie werden gekozen waren de commissarissen van het wijn- en biercomptoir en de commissarissen van de posterijen en van het erfhuis. Samen met de erfhuismeester ging het hier om zeven ambtenaren. 'En met betrekking tot de overige Ampten', zo schreef het reglement voor, 'zal de Raad der Gemeente disponeeren zoals dezelve zal oordeelen te behooren, tot dat een nadere orde deswegen zal beraamd zijn'[56]. De benoemingen van de nieuwe ambtenaren door de stemgerechtigden werd in 1795 voor het grootste deel afgerond. De functie van sluiswachter in Vreeswijk waarvoor in december 1795 de nominatie was verworpen, werd pas in november van het volgende jaar vervuld. Over de heerlijke rechten die de stad Utrecht nog steeds over Vreeswijk uitoefende, waren in de stedelijke politiek ernstige problemen gerezen die in maart 1796 tot een hoogtepunt kwamen. De opvatting dat de uitoefening van heerlijke rechten in strijd was met de revolutionaire principes werd niet gedeeld door de meerderheid van de Raad der Gemeente. De raad legde het probleem voor aan de grondvergaderingen. De stemgerechtigden gaven de raad met een zeer grote meerderheid (509 tegen 8) gelijk in het standpunt dat de stad haar heerlijke rechten over Vreeswijk mocht blijven uitoefenen[57]. Met een iets kleinere meerderheid (410 tegen 115) besloten de stemgerechtigden een provisionele drossaard in het dorp aan te stellen. Het raadslid mr. S. Essenius, die zich fel had gekant tegen de uitoefening van de heerlijke rechten, trad na deze uitspraken van de stemgerechtigden af.
In de functie van drossaard van Vreeswijk, die voorlopig met het sluiswachtersambt werd verenigd, werd in december 1796 Philip Veltman gekozen. Deze Utrechtse kousenkoopman werd met deze benoeming uiteindelijk toch nog beloond voor zijn activiteiten in het Comité Revolutionair. Een ander lid van dit comité, de armlastige kruidenier Adam Bloedbergen, was al eerder door de Raad der Gemeente tot letterdienaar benoemd[58]. Maatschappelijk beter gesitueerde revolutionairen van het eerste uur werden door de stemgerechtigden bedeeld met aanzienlijker ambten. Vier voormalige leden van de Provisionele Municipaliteit werden tussen mei en juli 1795 verblijd met een belangrijke ambtelijke post. De notarissen E. van Goudoever en D. J. van Olst werden in mei respectievelijk tot eerste en tweede secretaris van de Raad der Gemeente gekozen. Een maand later wezen de stemgerechtigden mr. P. W. Bosch als secretaris van de Raad van Rechtspleging aan en op 23 juli volgde de verkiezing van G. Bentink tot administrateur van de momboirkamer[59]. Van Goudoever bedankte echter voor de eer en in zijn plaats kwam mr. M. Mulrooy, een teruggekeerde patriotse regent, die kort tevoren in de Raad der Gemeente was gekozen.
De ambten die door de stemgerechtigden werden begeven leverden naast het vertrouwen van het soevereine volk ook een behoorlijk traktement op. De on-

[55] GAU, Stad, III, nr. 1.
[56] *Reglement Utrecht,* (1795) III, 3, art. 1.
[57] GAU, Stad, III, nr. 1.
[58] Ibidem, nr. 45; Bloedbergen werd in 1796 voor een bezit van *f* 150,- aangeslagen. Ibidem nr. 274, Manuaal der gestorte gelden en afgegevene recipissen op de vier bureaux der stad tot ontvangst van den tweeden 50 n penning (1796/7), 1 pak.
[59] Ibidem, nr. 1.

derstaande tabel geeft een overzicht van de traktementen die aan een aantal belangrijke ambten waren verbonden[60].

FUNCTIE	JAARTRAKTEMENT
kameraar	*f* 1800
overige leden van de Raad der Gemeente	*f* 1000
secretarissen van de Raad der Gemeente, elk	*f* 1800
oudste klerk der Politie	*f* 800
jongste klerk	*f* 600
elk lid van de Raad van Rechtspleging	*f* 1000
elk van de secretarissen	*f* 1800
advocaat van de algemeen aanklager	*f* 1000
procureur van de algemeen aanklager	*f* 600
oudste klerk van de Raad van Rechtspleging	*f* 700
jongste klerk	*f* 500
algemeen aanklager (schout)	*f* 1500
secretaris van de momboirkamer	*f* 1000
administrateur van de momboirkamer	*f* 1500
commissaris tot de posterijen	*f* 1000
commissaris tot het erfhuis	*f* 1000

De leden van de Raad der Gemeente genoten behalve een traktement ook presentiegeld. Elke week werd *f* 25 onder de aanwezige leden verdeeld. De deurwaarder van de algemeen aanklager moest volgens het reglement 'bij getaxeerde specificatie betaald worden'[61]. Het reglement bepaalde verder dat de ambtenaren aan wie een traktement werd toegekend 'de Emolumenten, dewelke uit den aart der zaake voordvloeijen' niet zouden genieten[62]. Dergelijke voordelen waren onder de oude Republiek soms aanleiding geweest tot ambtsbejag en machtsmisbruik[63].

Naast een aantrekkelijk inkomen en sociaal aanzien kon verkiezing tot een ambt ook goede carrièrevooruitzichten bieden. Een fraai voorbeeld van een geslaagde loopbaan is de carrière van de zojuist genoemde advocaat Bosch. Paulus Wilhelmus Bosch werd in 1771 geboren als tweede zoon van de vermogende katholieke koopman Theodorus Gerardus Bosch. De familie Bosch was in de loop van de achttiende eeuw door een zeer voortvarende manier van zakendoen erg rijk geworden. In 1796 werd de inmiddels rentenierende Bosch sr. aangeslagen voor een vermogen van 410.000 gulden[64]. Hij kon zijn beide zoons laten studeren, de oudste medicijnen, de jongste rechten. Beide broers stortten zich in 1795 in de Utrechtse politiek. Paulus Wilhelmus werd in januari van dat jaar lid van de Provisionele Municipaliteit. Zijn ambt als secretaris van de Raad van Rechtspleging, waarvoor hij in mei 1795 werd gekozen, bekleedde hij tot 1803. Vervolgens was hij enkele jaren lid van de departementale rekenkamer. Naast zijn openbare functies exploiteerde hij een windmolen[65]. Deze molen behoorde tot de ondernemingen aan de Bemuurde Weerd waarmee de familie Bosch rijk was geworden[66]. Verder genoot P. W. Bosch inkomsten uit een uitgebreid bezit aan landbouwgrond. In 1808 werd hij lid van het stedelijk

[60] *Reglement Utrecht* (1795) III, 4, art. 1.
[61] *Ibidem.*
[62] *Ibidem.*
[63] Vries, 'Geschapen tot ieders nut', 343-344.
[64] GAU, Stad, III, nr. 274.
[65] Ibidem, nr. 36, Alphabetisch register van gepatenteerden der 1e-7e klasse (1806-1807), 2 dln.
[66] W. A. G. Perks, *Zes eeuwen molens in Utrecht* (Utrecht, 1974) 80-83, 178-183.

Anoniem schilderij van jhr. P. W. Bosch van Drakestein 1771-1834, maire van Utrecht. Part. coll. Foto GAU.

bestuur, dat weer met de oude naam vroedschap werd aangeduid. Hij noemde zich nu mr. P. W. Bosch van Drakestein. Het tweede deel van zijn achternaam ontleende hij aan het kasteeltje Drakesteijn dat hij enkele jaren daarvoor samen met de heerlijkheid De Vuursche had gekocht. Zijn nieuwverworven status als heer van stand accentueerde hij met het aankopen van uitgestrekte landgoederen waaronder Amelisweerd dat in 1811 in zijn bezit kwam[67]. In juni van datzelfde jaar werd hij bij de Franse bestuursreorganisatie benoemd tot adjunct-maire van de stad Utrecht. In februari 1812 stierf de maire, mr. A. J. W. van Dielen, en enkele maanden later werd Bosch van Drakestein tot zijn opvolger benoemd. Na het vertrek van de Fransen in november 1813 moest hij zijn positie als eerste burger opgeven, maar reeds het volgende jaar werd hij lid van de Provinciale Staten. In 1829 werd zijn sociale stijging bekroond door een verheffing in de adelstand[68]. Vijf jaar later stierf jhr. mr. P. W. Bosch van Drakestein. Aan zijn weduwe en zijn acht kinderen liet hij een vermogen van bijna anderhalf miljoen gulden na[69].

Wanneer een van de ambten, die dergelijke carrièrevooruitzichten konden bieden, openviel dienden de stemgerechtigden in de vacature te voorzien. Daarbij

[67] J. D. M. Bardet, *Kastelenboek Provincie Utrecht* (Bussum, 1975[5]) 13.
[68] *Nederlands Adelsboek,* XXXVIII (1940) 430.
[69] GAU, Not. Arch., nr. U 324 c028, Protocol notaris G. H. Stevens (1835).

golden dezelfde regels als voor een eerste benoeming. De belangrijkste post die openviel, was die van eerste stadssecretaris. In april 1797 overleed secretaris Mulrooy. Uit een nominatie van vier kozen de stemgerechtigden het gemeenteraadslid dr. W. Peiffers Scheidius. Behalve het recht van benoeming hadden de grondvergaderingen ook de bevoegdheid beoefenaars van de in het reglement genoemde ambten te ontslaan. De stemgerechtigden hebben in de tijd dat het reglement van 1795 van kracht was, eenmaal van dit recht gebruik gemaakt. Op 20 juni 1796 werd Hendrik Jansen, de deurwaarder van de algemeen aanklager, door de stemgerechtigden uit zijn ambt gezet. Jansen was bijna een jaar tevoren in deze functie gekozen. Begin juli werd een nieuwe deurwaarder gekozen. In de tussenliggende week hadden de grondvergaderingen een resolutie aanvaard waarin het principe dat het recht om gekozenen af te zetten aan de burgerij behoorde, nog eens werd verwoord[70].
Het stedelijk reglement van 1795, waarin de verkiezing van ambtenaren door de grondvergaderingen was geregeld, bleef tweeënhalf jaar van kracht. Al vanaf augustus 1795 was er geijverd om tot een herziening van het reglement te komen. In april 1796 leidde dit tot de instelling van een commissie die in januari van het volgende jaar met een rapport kwam. Dit lag een maand ter inzage. Voor het verwerken van het rapport en de daarop binnengekomen amendementen tot een concept-reglement werd een nieuwe commissie ingesteld. Het resultaat werd 22 juni 1797 aan de stemgerechtigden voorgelegd. Dit concept werd aangenomen met 192 stemmen voor en 103 tegen, terwijl 54 stemgerechtigden blanco stemden, omdat ze de nationale constitutie wilden afwachten[71].
Het nieuwe reglement werd 19 augustus gepubliceerd. Op 1 september werd het van kracht conform een besluit van de grondvergaderingen dat een week na de aanneming was genomen. Vergeleken met het vorige reglement werd het aantal gekozen ambtenaren nog uitgebreid. Aan de ambten waarvoor de stemgerechtigden zonder nominatie konden kiezen werden toegevoegd 'de Posten van Haafmeester, Groefbidders, Omroepers en Aanplakkers der publicatien en Billetten voor de Erfhuizen, Poortiers der Stads Poorten, en de Bediendens der Overhaal-Schuiten'[72]. Voor een verkiezing door middel van een nominatie van vier kwamen nu ook in aanmerking de ambten van schipper op het Haagse veer, schrijver van het erfhuis en marktmeester van de vleesmarkt. Een nieuwe vorm van nominatie, uit twee personen werd ingevoerd. Hieronder vielen twee ambten, namelijk dat van 'Stads Fabriecq' en 'Hortulanus van de Academie-Thuin'[73]. Met deze uitbreidingen vielen ook lagere ambten onder de regeling.
De verkiezingen voor de toegevoegde ambten zouden pas plaatsvinden wanneer er vacatures kwamen. Aangezien op deze posten in 1795 nieuwe mensen waren benoemd[74], was er geen snelle doorstroming te verwachten. Gedurende de korte tijd dat het reglement van 1797 van kracht was, is er dan ook geen enkele ambtenaar door de stemgerechtigden gekozen. Omdat er geen vacatures optraden heeft ook de bepaling in artikel 114 van het reglement niet gefunctioneerd. Dit artikel bepaalde dat de burgerij het recht had 'om bij openvalling van eeni-

[70] GAU, Stad, III, nr. 1.
[71] Ibidem.
[72] *Reglement van Bestuur voor de stad Utrecht* (Utrecht, 1797) art. 111. Bijlage bij GAU, Stad, III, nr. 1.
[73] Ibidem.
[74] GAU, Stad, III, nr. 48.

ge Ambten, de Tractementen daar aan verknogt, nader voor dat dezelven begeeven worden, naar derzelver werkzaamheden te bepaalen'[75].
Tot de verdere wijzigingen in het reglement van 1797 behoorde een verandering van het kiesstelsel, een vermindering van het aantal gemeenteraadsleden tot achttien en een nadere regeling van de bevoegdheden van de wijkvergaderingen. Deze door het reglement van 1795 in het leven geroepen wijkvergaderingen, die het tweede type volksvergaderingen vormden, waren geografisch identiek aan de grondvergaderingen - en bestonden dus ook uit dezelfde stemgerechtigden -, maar ze hadden andere bevoegdheden. De wijkvergaderingen werden niet zoals de grondvergaderingen samen als één volksvergadering beschouwd, maar als twaalf aparte organen die afzonderlijk voorstellen konden doen. Deze voorstellen konden evenals die van de Raad der Gemeente aan de grondvergaderingen worden voorgelegd. De wijkvergaderingen waren ook anders georganiseerd dan de grondvergaderingen. Werden de laatstgenoemde voorgezeten door een lid van de Raad der Gemeente met de wijkmeester als secretaris, de leiding van de wijkvergaderingen berustte bij de wijkmeester die werd bijgestaan door twee secretarissen die hij zelf aanwees[76]. Reeds in 1795 usurpeerden de wijkvergaderingen een aantal bevoegdheden. Ze gingen hun eigen bestuur kiezen, ze vormden via afgevaardigden een Centrale Wijkvergadering en ze eigenden zich het recht toe om regelmatig te vergaderen[77]. Het reglement van 1797 sanctioneerde deze zaken gedeeltelijk. Het recht om zelf het bestuur te kiezen werd erkend, evenals de regelmatige bijeenkomsten[78]. Dit gold echter niet voor de Centrale Wijkvergadering die waarschijnlijk ook verdwenen is.
Vanuit de wijkvergaderingen werden enkele malen voorstellen gedaan, die bedreigend konden zijn voor stedelijke ambtenaren. Om het inderdaad sterke teruglopen van de belangstelling in de grondvergaderingen tegen te gaan werd enkele keren voorgesteld om degenen die driemaal achtereen - later werd zelfs voorgesteld tweemaal - niet in de grondvergaderingen waren verschenen als ambtenaar te ontslaan[79]. Deze voorstellen, die overigens door de grondvergaderingen werden verworpen, waren vooral bedreigend voor de nog overgebleven orangistische ambtenaren en voor politiek weinig actieve beambten, terwijl activisten die de soms bijna wekelijkse gang naar de grondvergadering bleven maken, ervan konden profiteren.
Deze voorstellen doen enigszins denken aan de eisen van de sociëteit 'Concordia' uit de eerste helft van 1795. Nu lijkt er ook wel enig verband te bestaan. Keetell is zelfs van mening dat het formuleren van voorstellen door de wijkvergaderingen 'in plaats van dat dit door de Volkssociëteit geschiedde' een truc van Van Lidt de Jeude was 'om daardoor zijne geliefkoosde medeleden van alle verdere onaangenaamheden te bevijligen'[80]. Deze lezing van Keetell, die bijzonder gebeten is op de sociëteitsleden, is waarschijnlijk enigszins overdreven.

[75] *Reglement Utrecht* (1797) art. 114.
[76] *Reglement Utrecht* (1795) II, 2, art. 3.
[77] De Savornin Lohman, *Bestuursinrichting Utrecht,* 176.
[78] *Reglement Utrecht* (1797) art. 14. De wijkvergaderingen kregen het recht om maandelijks te vergaderen.
[79] GAU, Stad, III, nr. 1. Voor het teruglopen van de belangstelling in de grondvergaderingen, zie: De Bruin, 'Democratie', 384-385.
[80] Keetell, 'Aanteekeningen', *De Navorscher,* XLVI (1896) 504.

Het bestaan van de wijkvergaderingen en hun bevoegdheden om voorstellen te doen waren al vastgesteld door de reglementscommissie en gezien haar afwijzing van de door Van Lidt de Jeude gestelde eisen met betrekking tot het stemrecht voor bedeelden en studenten kan deze commissie toch bepaald geen werktuig van de sociëteitsvoorman worden genoemd. Actieve sociëteitsleden konden echter in de slecht bezochte wijkvergaderingen een belangrijke rol spelen. Bovendien is het opvallend dat vanaf het moment dat de wijkvergaderingen voorstellen gaan formuleren, in juli 1795, er onder de ingekomen stukken bij de Raad der Gemeente geen voorstellen van de sociëteit meer te vinden zijn[81]. De precieze gang van zaken in de wijkvergaderingen is moeilijk te volgen, omdat vrijwel alle wijkarchieven verloren zijn gegaan[82]. Uit de rapporten aan de Raad der Gemeente is echter wel een overzicht te krijgen van de voorstellen uit de verschillende wijken. De meest radicale voorstellen, waaronder die over de sancties tegen ambtenaren bij absentie in de grondvergaderingen, komen hoofdzakelijk uit de buitenwijken en uit de wijk Handvoetboog, de latere wijk C.

De stroom voorstellen vanuit de wijken was zeer onaangenaam voor de Raad der Gemeente. Vooral in de laatste maanden van 1797 werd besluitvorming over zaken van essentieel belang in hoge mate bemoeilijkt. Daarnaast werden er in verschillende wijkvergaderingen bijzonder onvriendelijke dingen over de raad gezegd. Het gemeentebestuur voelde zich in zijn positie bedreigd en klaagde zijn nood in verschillende missives aan de Raad van Rechtspleging[83]. Het ongenoegen van de gemeenteraad uitte zich op 8 januari 1798 in een uitvoerige publicatie waarin werd gesteld dat de voorstellen van sommige wijkvergaderingen zeer schadelijk waren voor het goed functioneren van de stad[84]. Vooral de wijk Handvoetboog werd hard aangepakt. In verschillende wijken viel de publicatie bijzonder slecht. Men achtte zich in zijn wettelijke bevoegdheden aangetast. Het gemeentebestuur besloot daarop om deze problemen aan de Raad van Rechtspleging voor te leggen[85].

De gebeurtenissen in 1798 en hun nasleep

De conflicten tussen de Raad der Gemeente en de Utrechtse wijkvergaderingen kwamen niet tot een uitbarsting. Op 22 januari 1798 trad er in de Nederlandse politieke constellatie een drastische wijziging op, omdat er die dag in Den Haag een staatsgreep werd gepleegd. Deze coup kwam voort uit de politieke impasse die gerezen was rond de totstandkoming van een constitutie. Zo'n grondwet moest ook op nationaal niveau de bestuursinrichting regelen. Gedurende het eerste jaar na de val van het stadhouderlijk bewind was de oude structuur van

[81] GAU, Stad, III, nr. 1; 10, Stukken, behoorende bij de notulen der Municipaliteit, doch niet daarbij geïnsereerd (1795-1799) 1 pak; ibidem, nr. 11, Ontvangene brieven door het stedelijk bestuur (1795-1806), 8 dln. en 1 pak.

[82] Alleen van wijk F (de wijk Vrijheidsvaandel) zijn archieven over. Ibidem, nr. 465, Notulen der wijkvergadering in de wijk Vrijheidsvaandel (1795-1797) 1 deel.

[83] Ibidem, nr. 1; 12, Minuten van verzondene brieven door het stedelijk bestuur (1795-1798), 2 dln.

[84] Publicatie 8-1-1798 in GAU, Bibl., nr. 3414, *Verzameling van publicatiën, instructiën , reglementen, ordonnantiën enz. van de stad Utrecht over de jaren 1795-1809,* IV (Utrecht, 1798-1803).

[85] GAU, Stad, III, nr. 1; De Savornin Lohman, *Bestuursinrichting Utrecht,* 181.

gewestelijke afvaardiging naar de Staten-Generaal blijven bestaan, waarbij de oude organen werden bezet door mensen die de revolutie waren toegedaan. Op 1 maart 1796 werden de Staten-Generaal vervangen door een gekozen parlement, de Nationale Vergadering. De verkiezing had plaatsgehad op basis van een op 30 december 1795 aangenomen reglement[86].

Tot de belangrijkste taken van dit 126 leden tellende vertegenwoordigende lichaam behoorde het tot stand brengen van een grondwet. Daartoe werd een speciale commissie ingesteld[87]. Deze commissie bracht regelmatig tussentijdse rapporten uit en kwam in december 1796 met een eindverslag, het Plan van Constitutie. Naar aanleiding van de rapporten die de grondwetscommissie produceerde, werden in de Nationale Vergadering heftige debatten gehouden. Vooral op basis van deze debatten over constitutionele aangelegenheden is een aantal politieke stromingen afgebakend. Ter rechterzijde bevond zich een groep die zo veel mogelijk van de oude structuur wenste te handhaven. Zij wordt veelal aangeduid met de naam federalisten. Hun tegenvoeters wensten een totaal nieuw staatsbestel en legden grote nadruk op de totstandkoming van de eenheidsstaat. Met de zelfstandigheid van de afzonderlijke provincies moest het volgens hen afgelopen zijn. Dit streven naar nationale eenheid heeft hen de benaming unitarissen opgeleverd. Ook de naam democraten wordt gebruikt voor deze groep waarvoor sommige historici de term radicalen bezigen[88]. Tussen de beide vleugels in bevond zich een middengroep die de benaming moderaten ten deel is gevallen.

Na maandenlange debatten werd in de zomer van 1797 een grondwetsvoorstel aan het volk voorgelegd. Dit voorstel, het Ontwerp van Constitutie, was een compromis waarin vooral federalisten en moderaten een belangrijk aandeel hadden gehad. Na een intensieve campagne tussen voor- en tegenstanders werd het ontwerp op 8 augustus 1797 in een volksstemming met 108.813 tegen 27.967 stemmen verworpen[89]. De tweede Nationale Vergadering, die een week eerder was gekozen, stond voor de taak om een grondwet te ontwerpen die wel voor

[86] Dit door de Staten-Generaal opgestelde reglement verdeelde het land op basis van inwonertal in 126 districten waarbij echter rekening was gehouden met de bestaande provinciegrenzen. Het reglement voorzag in een getrapt kiesstelsel. De vereisten voor het stemrecht weken betrekkelijk weinig af van die onder het eerste Utrechtse reglement. Voor dit kiesstelsel, zie: C. B. Wels, 'Stemmen en kiezen 1795-1922', *TvG,* XCII (1979) 314-319. Voor de tekst van het reglement: G. W. Bannier, ed., *Grondwetten van Nederland* (Zwolle, 1936) 17-35.

[87] Zie hiervoor: L. de Gou, ed., *Het Plan van Constitutie van 1796. Chronologische bewerking van het archief van de eerste constitutie-commissie ingesteld bij decreet van de Nationale Vergadering van 15 maart 1796.* Rijks Geschiedkundige Publicatiën. (R.G.P.), kleine serie XL ('s Gravenhage, 1975).

[88] De term democraten wordt o.m. gebezigd door C. H. E. de Wit, die de benaming radicalen denigrerend acht. Deze laatste benaming die in het verleden o.m. door Geyl veel is gebruikt, wordt door Schama naast de term democraten weer gehanteerd. G. D. Homan en E. H. Kossmann hebben in meer recente publicaties een voorkeur voor de naam radicalen. P. Geyl, *Geschiedenis van de Nederlandse Stam,* VI (Amsterdam, 1962³) passim; idem, 'De Bataafse Revolutie', in: G. A. M. Beekelaar e.a., ed., *Vaderlands verleden in veelvoud. 31 opstellen over de Nederlandse geschiedenis na 1500* ('s-Gravenhage, 1975) 428-429; G. D. Homan, *Nederland in de Napoleontische tijd 1795-1815* (Haarlem, 1978) 15; E. H. Kossmann, *De Lage Landen 1780-1940. Anderhalve eeuw Nederland en België* (Amsterdam-Brussel, 1976) 54-57; Schama, *Patriots and Liberators,* passim; C. H. E. de Wit, *De strijd tussen aristocratie en democratie in Nederland 1780-1848. Kritisch onderzoek van een historisch beeld en herwaardering van een periode* (Heerlen, 1965) passim.

[89] C. Rogge, *Geschiedenis der Staatsregeling voor het Bataafsche volk* (Amsterdam, 1799) 416.

een meerderheid van de stemgerechtigden aanvaardbaar was. Uit de verkiezingen van 1 augustus 1797 was de linkerzijde succesvol te voorschijn gekomen. Vooral de moderaten hadden verloren. Dit effect werd nog versterkt doordat verschillende moderaten, waaronder de Amsterdamse afgevaardigde Rutger Jan Schimmelpenninck, voor hun zetel bedankten.
Ook de tweede Nationale Vergadering stelde een grondwetscommissie in. Deze commissie was er aan het einde van het jaar nog niet uit. De situatie begon intussen te spannen. De Franse autoriteiten drongen op spoed aan en de meest radicale unitarissen ageerden onder de leus 'Voor Een- en Ondeelbaarheid' voor een sterk centralistische oplossing. Hun belangrijkste kanalen waren het blad 'De Democraten' en een netwerk van radicale sociëteiten met de Amsterdamse sociëteit 'De Uitwijk' als centrum[90]. Zij zochten contact met de Franse regering. De nieuwe machthebbers in Parijs, die in september 1797 via een staatsgreep aan de macht waren gekomen, waren minder benauwd voor radicale revolutionairen dan hun voorgangers die achter iedere boom een jacobijn zagen. De contacten die overigens niet geheel vrij van corruptie waren[91], resulteerden in Franse steun voor een couppoging die 22 januari 1798 werd ondernomen. De staatsgreep werd uitgevoerd door de Bataafse generaal H. W. Daendels onder dekking van de Franse troepen onder leiding van generaal B. Joubert. Na de bezetting van de vergaderzaal van de Nationale Vergadering werd een groot aantal tegenstanders gearresteerd; anderen weigerden om mee te doen en gaven hun zetel op. Niet alleen moderaten en federalisten waren tegen de staatsgreep, maar ook een aantal gematigde unitarissen. De radicalen die de coup wel steunden vormden een rompparlement, de Constituerende Vergadering. De dagelijkse leiding kwam in handen van een vijf leden tellend Uitvoerend Bewind met de Tilburgse textielfabrikant Pieter Vreede als belangrijkste man.
De nieuwe machthebbers ontmoetten weinig tegenstand in het land. Ook de Utrechtse gemeentebestuurders schikten zich in de nieuwe situatie en stuurden een brief met gelukwensen aan het Uitvoerend Bewind. Zij probeerden om met een aangepast reglement hun positie te handhaven. Op voorstel van een speciaal ingestelde commissie kwam de Raad der Gemeente met het plan om het reglement te ontdoen van de passsages die te maken hadden met de activiteiten van de stemgerechtigden. Het schrappen van deze bepalingen, die het stadsbestuur in de maanden daarvoor zo veel problemen hadden bezorgd, diende om het stedelijk reglement in overeenstemming te brengen met de schorsing van alle grondvergaderingen die van hogerhand was bevolen[92]. De pogingen van de gemeenteraad om in het zadel te blijven strandden echter op het streven van de centrale overheid de nieuwe ontwikkelingen op alle niveaus door te voeren. Evenals in andere gewesten werd in Utrecht het provinciaal bestuur vervangen door een voorlopig lichaam waarvan de leden het nieuwe bewind waren toegedaan. Op 23 februari 1798 werd dit Intermediair Administratief Bestuur van het voormalig gewest Utrecht geïnstalleerd[93]. In de instructie van dit bestuur

[90] De Savornin Lohman, *Bestuursinrichting Utrecht,* 55, 196-197; Schama, *Patriots and Liberators,* 267-268, 273.
[91] Schama, *Patriots and Liberators,* 296-308.
[92] *VUP,* I, 507-508.
[93] *Ibidem,* 509; RAU, Staten, nr. 1197.

stond dat 'nutteloze en onwaardige Amptenaars' moesten worden ontslagen[94]. Het gewestelijke interim-bestuur begon met het afzetten van het Utrechtse gemeentebestuur[95]. Van de achttien leden werd alleen de radicaal I. J. Visscher waardig genoeg geacht om aan te blijven, de rest werd naar huis gestuurd. Naast Visscher werden acht nieuwe leden benoemd. Op 5 maart 1798 werd dit Intermediair Gemeente Bestuur der stad Utrecht geïnstalleerd. De instructie die het nieuwe stedelijke bestuur van zijn gewestelijke lastgevers meekreeg, liet maar weinig ruimte voor eigen initiatieven. De centralisatietendens, die sinds de staatsgreep de toon aangaf, was duidelijk waarneembaar in de instructie. Het stadsbestuur was verplicht om alle besluiten van de centrale overheid en het gewestelijk interim-bestuur uit te voeren. Het diende zich te onthouden van 'alle wetgevende magt' en het was voor zijn financiën verantwoordelijk aan de gewestelijke bestuurders, die ook in alle twijfelgevallen moesten worden geraadpleegd en aan wie zelfs besluiten voor 'importante reparatien en verbeteringen' dienden te worden voorgelegd[96]. De instructie bevatte ook de bepaling dat de nieuwe stedelijke leiding binnen veertien dagen aan de gewestelijke bestuurders moest opgeven welke 'nuttelooze en onwaardige Ambtenaren en Bedienden' zij onder zich had[97]. Deze onwaardigen dienden binnen vier weken vervangen te worden door 'bekwame en vader-lands-gezinde' figuren.
Op 21 maart 1798 stuurden de stadsbestuurders aan hun gewestelijke opdrachtgevers een lijst met 101 namen van ambtenaren die volgens hen onder de termen van de instructie vielen[98]. Hiertoe behoorden niet alleen orangisten, zo werd in een begeleidend schrijven meegedeeld, ook 'de zoodanige dewelke hoe zeer de pattriottische Party toegedaan, echter wegens slegt gedrag of onmatig gebruik van sterken drank, en daar uit voortvloeiend plichtverzuim' hun taak niet goed vervulden, moesten als onwaardige ambtenaren worden beschouwd[99]. Op de lijst werden slechts vier beambten op die wijze gebrandmerkt. Voor zijn orangistische ondergeschikten hield het pas aangestelde stedelijk bestuur een opmerkelijk pleidooi. In de brief wordt gesteld 'dat veele derzelve hunne posten zeer wel, en naar behoren waarnemen, dat sommige zelfs als onontbeerlyk kunnen beschouwd worden, en een groot gedeelte zich, voor zoo verre men heeft kunnen ontdekken, in geenen deele aan vervolgingen van Patriotten heeft schuldig gemaakt, jaa zelfs in den jaare 1787 de Patriotten wezenlyk dienst gedaan hebben'[100].
Het Intermediair Administratief Bestuur van het voormalig gewest Utrecht was niet helemaal tevreden met het stedelijk schrijven. Een week later stuurde het een missive waarin op een aantal punten nadere uitleg werd gevraagd. Het vroeg zich af of de lijst met onwaardige ambtenaren wel volledig was en of er bij de stad geen nutteloze functionarissen waren 'welker posten ten fine van hoogst nodige bezuinigingen' konden worden opgeheven[101]. Ook werden na-

[94] *VUP*, I, 509-510.
[95] RAU, Staten, nr. 1197; GAU, Stad, III, nr. 1.
[96] Instructie voor de Leden van het Intermediair Gemeente Bestuur der stad Utrecht, art. 8, 9, 11. Bijlage bij GAU, Stad, III, nr. 1.
[97] Ibidem, art. 15.
[98] RAU, Staten, nr. 1197; GAU, Stad, III, nr. 1.
[99] Ibidem.
[100] Ibidem.
[101] Ibidem.

dere bewijzen gevraagd voor de nobele houding die verscheidene orangistische ambtenaren in 1787 zouden hebben ingenomen. De stedelijke bestuurders antwoordden dat zij de lijst binnen het korte tijdsbestek dat geboden was, zo volledig mogelijk hadden samengesteld. Mochten er nog nieuwe namen bekend worden, dan zouden die onverwijld worden nagezonden. Ten aanzien van de bewijzen voor het gedrag in 1787 werd een nieuw onderzoek toegezegd. In een nieuwe missive, gedateerd op 2 april, namen de gewestelijke bestuurders genoegen met het stedelijk schrijven wat betreft de volledigheid van de lijst, maar drongen opnieuw aan op het punt van het gedrag in 1787. Het gemeentebestuur gaf zijn pogingen om de eigen ambtenaren zoveel mogelijk tegen de gewestelijke zuiveringspogingen te beschermen echter nog niet op. Twee dagen later werden de eerdere standpunten in een nieuwe brief herhaald. Ook individuele ambtenaren konden op steun van het stadsbestuur rekenen. Zo ondersteunde het een missive van het Comité tot de Academische Zaken waarin werd verzocht de hortulanus van de academietuin te handhaven. Volgens diens superieur, de praefectus horti, zouden er bij ontslag van de hortulanus 'uit hoofde zyner denkwyzen', ernstige problemen ontstaan en zelfs als er een bekwame opvolger zou worden gevonden, zou het nog twee jaar duren voor deze voldoende zou zijn ingewerkt[102].

De stedelijke brief van 4 april werd tien dagen later beantwoord. Nieuwe aandrang werd uitgeoefend. Het stedelijk negental besloot daarom op 24 april een notificatie uit te vaardigen waarin om bewijzen van het goede gedrag van de omstreden ambtenaren in 1787 werd gevraagd. Dit besluit werd onmiddellijk meegedeeld aan de gewestelijke interim-bestuurders. Die reageerden reeds de volgende dag. In hun antwoord spraken zij hun verwondering uit over het stedelijk schrijven en wezen ze de leden van het Utrechtse gemeentebestuur nog eens met klem op hun instructie. Die besloten daarop 'de geärresteerde Notificatie niet af te kondigen, en met het removeeren der onwaardige Amptenaren voort te gaan'[103]. Met de formulering 'voortgaan' probeerden zij waarschijnlijk te suggereren dat de ontslagprocedures al serieus waren aangepakt.

Drie dagen later, 30 april, bepaalde het gemeentebestuur dat bij de ontslagen zou worden uitgegaan van de 21 maart opgestelde lijst. Er werd besloten vooral diegenen aan te pakken die in 1787 in plaats van de toen ontslagen patriotten waren benoemd. De zittende ambtenaren die in dat jaar de veelgeprezen hulp aan de in nood verkerende patriotten hadden verleend, dienden te worden gehandhaafd. Deze uitzonderingsbepaling stond ook in de op 5 mei aangeplakte notificatie waarin het ontslag van nutteloze en onwaardige ambtenaren werd aangekondigd. Orangisten werden expliciet als zodanig aangeduid[104].

Hiermee waren de Utrechtse gemeentebestuurders toch door de knieën gegaan voor hun gewestelijke opdrachtgevers. Het argument van de onmisbaarheid hadden ze laten vallen en bij de enige uitzonderingsbepaling was de bewijslast bij de ambtenaren zelf gelegd, wat in overeenstemming was met hetgeen de gewestelijke bestuurders hadden geëist. Dit toegeven aan bevelen van hogerhand was ook wel te verwachten aangezien het Intermediair Gemeente Bestuur der stad Utrecht door zijn eigen instructie daaraan was gebonden. De op 23 april

[102] Ibidem.
[103] GAU, Stad, III, nr. 1.
[104] Ibidem.

aangenomen grondwet, die op 4 mei 1798 van kracht werd, legde deze afhankelijkheid definitief vast[105]. Hoewel de staatsregeling niet als argument werd genoemd is het waarschijnlijk niet geheel toevallig dat de Utrechtse gemeentebestuurders juist toen door de bocht zijn gegaan.
De wekenlang volgehouden pogingen om onder de instructies van hogerhand uit te komen, zijn eigenlijk veel opmerkelijker. De door de radicale interimbestuurders van het voormalig gewest Utrecht op 5 maart 1798 in de hoofdstad aangestelde geestverwanten bleken zich zeer snel te identificeren met de stedelijke belangen. De behartiging daarvan overheerste bij hen al vanaf het begin het nastreven van revolutionaire doeleinden. In hun midden waren er ook niet zulke duidelijk geprofileerde revolutionairen als in het Indermediair Administratief Bestuur van het voormalig gewest Utrecht. Vooral de voormalige boekdrukker Pieter Linthorst (1757-1807), die als voorzitter van dit orgaan het verzoek om ambtenaren te ontslaan aan het Utrechtse stadsbestuur richtte, had zich de voorgaande jaren heel duidelijk als radicaal gemanifesteerd. Deze geboren Amsterdammer, wiens ouders nog analfabeten waren[106], was als zakenman niet zo geslaagd - bij een vermogensheffing in 1796 werd hij voor *f* 1200 aangeslagen - maar in de politiek ging het een stuk beter. In de zomer van 1795 maakte hij zijn debuut in de stedelijke politiek toen hij werd benoemd in het genoemde comité van onderzoek naar de politieke gedragingen van de vorige regeringsleden. In september van dat jaar werd hij gekozen in de Raad der Gemeente en ruim een jaar later kwam hij voor het district Amersfoort in het Provinciaal Bestuur[107]. In februari 1798 behoorde hij tot de minderheid in dit lichaam die overstapte naar het Intermediair Adminstratief Bestuur van het voormalig gewest Utrecht[108]. Al voor die tijd was hij een vooraanstaande radicaal. Vanaf de oprichting in april 1797 was hij voorzitter van de Utrechtse Sociëteit voor Een- en Ondeelbaarheid[109], één van de radicale clubs van die naam die toen in de Bataafse Republiek werden opgericht[110]. De carrière van Linthorst bereikte een hoogtepunt toen hij in juli 1798 door het district Amersfoort naar het Vertegenwoordigend Lichaam werd afgevaardigd[111].
Deze verkiezingen vonden plaats in een opnieuw gewijzigde politieke situatie. Op 12 juni was het radicale bewind van Pieter Vreede en de zijnen ten val gebracht door een staatsgreep waarbij opnieuw het duo Daendels en Joubert een hoofdrol had gespeeld[112]. Tot de factoren, die tot deze coup hebben geleid, be-

[105] 'De departementaale en Gemeente-Bestuuren zijn Administratieve Lichaamen, ondergeschikt en verändwoordelyk aan het Uitvoerend Bewind'; 'Staatsregeling voor het Bataafsche volk (1798)', in: W. J. C. van Hasselt e.a., ed., *Verzameling van Nederlandse staatsregelingen en grondwetten* (Alphen aan den Rijn, 1964[15]) 51. De grondwet was op 23 april 1798 met 153.913 tegen 11.587 stemmen aangenomen. De in opdracht van de overheid door een speciale commissie uitgevoerde zuivering van de stemregisters zal zeker tot dit succes hebben bijgedragen. Zie hierover: Schama, *Patriots and Liberators,* 332-336.
[106] GA A'dam, DTB (Doop-, Trouw-, en Begraafregisters) Amsterdam.
[107] RAU, Staten, nr. 1146, Lappen-notulen van het Provinciaal Bestuur (1796-1798) 15 dln.
[108] Ibidem en nr. 1197.
[109] *De Nieuwe Post van den Neder-Rhijn* (1797) 1072.
[110] De Savornin Lohman, *Bestuursinrichting Utrecht,* 55, 196-197; Schama, *Patriots and Liberators,* 267-268.
[111] ARA, 2e afd. Wetgevende Colleges, nr. 449, Verbalen van kies- en ringvergaderingen (1796-1798); credentialen van leden (1796-1801). A. J. H. van Ette, 'Onze volksvertegenwoordigers 1796-1810', *Jaarboek van het Centraal Bureau voor Genealogie,* IV (1950) 144.
[112] Schama, *Patriots and Liberators,* 343-352, 357.

horen de wijzigingen in de Franse politieke verhoudingen na een nieuwe staatsgreep in mei 1798 en de reacties in de Bataafse Republiek op de dictatoriale neigingen die het bewind van Vreede en zijn medestanders begon te vertonen. Onder de gewraakte beleidsonderdelen viel ook de zeer willekeurige wijze waarop de zuivering van het ambtenarenapparaat werd doorgevoerd. Zo werden ambtenaren ontslagen die wel degelijk liefhebbers van de Bataafse vrijheid waren, terwijl orangisten soms werden gehandhaafd.
Ook in de stad Utrecht lijkt de ontslagprocedure, waarmee het stedelijk bestuur tenslotte had ingestemd, niet geheel correct te zijn verlopen. Hoe de zaak precies in zijn werk is gegaan, wie er uiteindelijk verantwoordelijk zijn geweest en om hoeveel mensen het gaat, valt niet geheel te reconstrueren. De raadsnotulen geven hier geen bijzonderheden en in de 'generale ligger der stads-ambtenaren' waarin de benoemingen van stedelijke ambtenaren tussen 1795 en 1812 staan opgetekend, wordt slechts in een minderheid van de gevallen een datum vermeld[113]. Zes keer staat hier een benoeming uit de periode tussen 22 januari en 12 juni 1798 genoteerd. Een lijst met daadwerkelijk ontslagen ambtenaren zoals die voor 1795 bestaat[114], ontbreekt voor 1798. Slechts een beperkt aantal namen is boven tafel te krijgen. Tot de slachtoffers behoorde de directeur van het bureau inkwartieringen, C. J. Nagtglas, die noch een orangist, noch een slecht functionerende ambtenaar was. Waarschijnlijk liggen zijn te gematigde opvattingen ten grondslag aan zijn ontslag[115]. Na de machtswisseling werd hij in ere hersteld. Daarmee profiteerde Nagtglas van de maatregelen die de nieuwe machthebbers na 12 juni 1798 namen om de ergste misbruiken van hun voorgangers recht te zetten. Hiertoe behoorde het in hun functie herstellen van ten onrechte ontslagen ambtenaren. Aan het principe dat er geen plaats was voor nutteloze en onwaardige ambtenaren, waartoe met name orangisten werden gerekend, werd echter uitdrukkelijk vastgehouden.
Het principe dat orangisten geen ambten mochten bekleden was impliciet ook vastgelegd in de op 23 april 1798 aangenomen grondwet die na de machtswisseling van 12 juni van kracht bleef. De grondwet stelde namelijk dat inschrijving in het stemregister nodig was 'om eenig Ambt, Bediening of Pensioen te blyven behouden'[116]. En voor die inschrijving was het afleggen van een verklaring vereist waarin een 'onveranderlyken afkeer van het Stadhouderlyk Bestuur, het Foederalismus, de Aristocratie en de Regeeringloosheid' werd geformuleerd[117]. Aangezien het aanleggen van het stemregister aanvankelijk niet erg opschoot had dit nog geen directe consequenties voor de Utrechtse ambtenaren. Ook nadat het register eindelijk gereed was gekomen[118], werd er van hogerhand nog niet onmiddellijk op het ontslaan van niet-ingeschreven ambtenaren aangedrongen. Dit had te maken met de bestuursreorganisatie die in de Bataafse Republiek moest worden uitgevoerd. De grondwet schreef een nieuwe

[113] GAU, Stad, III, nr. 45.
[114] Ibidem, nr. 48.
[115] H. Hardenberg, 'Cornelis Nagtglas en zijn omgeving', *Jaarboek van het Centraal Bureau voor Genealogie,* XXV (1971) 243; C. J. Nagtglas, *Utrecht tussen Pruis en Fransoos 1780-1800,* A. van Hulzen, ed. (Utrecht, 1975) 105-106.
[116] 'Staatsregeling (1798)', art. 11, 13, Van Hasselt, *Staatsregelingen,* 29-31.
[117] *Ibidem,* art. 11.
[118] Het register kwam in december 1798 gereed. GAU, Stad, III, nr. 1; 27, Stemregister. Alphabetische lijst der stemgerechtigde burgers, met opgave van de grondvergaderingen waartoe zij behooren, hun nommer en hunnen ouderdom (1798), 1 deel.

indeling van het land in acht departementen voor. In november 1798 was de indeling in detail uitgewerkt, eind december werden de verkiezingen voor de departementale besturen gehouden en op 30 maart 1799 werden deze geïnstalleerd. De stad Utrecht viel met het grootste deel van het voormalige gewest, enkele Zuid-Hollandse polders ten noord-oosten van Gorcum en grote delen van Gelderland onder het Departement van den Rhyn dat Arnhem als hoofdstad kreeg.
Voordat het nieuwe departementale bestuur op de afzetting van de niet-ingeschreven ambtenaren ging aandringen verzocht het om een stemregister voor de stad Utrecht. In het in december 1798 gereedgekomen register waren 3318 stemgerechtigde Utrechters op alfabetische wijze gerubriceerd met vermelding van leeftijd, grondvergadering en nummer. Aan deze gegevens zei het Departementaal Bestuur van den Rhyn niet genoeg te hebben. Eind april 1799 verlangde dit orgaan in een missive aan het Utrechtse stadsbestuur een alfabetische lijst 'met byvoeging, zo veel doenlyk, van de Geboorteplaats, tyd van Inwooning in de Gemeente, Ouderdom en Kostwinning der Stemgerechtigde Burgers'[119]. Het idee om een nieuw - en nog uitgebreider - stemregister te moeten aanleggen, schrikte de Utrechtse bestuurders dermate af dat zij besloten om alleen een kopie van het bestaande stemregister op te sturen. In de bijgaande brief werd tijdgebrek als motief aangevoerd. Tot het najaar van 1801 bleef dit register in gebruik. Nieuwe namen werden tussengevoegd, andere doorgehaald. Het departementaal bestuur liet de zaak verder rusten, maar verlangde nu wel uitvoering van de bepalingen omtrent de ambtenaren. Op 18 mei werd aan de gemeentebesturen in het departement een brief verstuurd waarin onder verwijzing naar een decreet van het Vertegenwoordigend Lichaam van 2 november 1798 werd aangedrongen op het naleven van de regels met betrekking tot het benoemen van ambtenaren en leden van gemeentebesturen[120]. Dit decreet bepaalde dat bij het optreden van vacatures het Uitvoerend Bewind in Den Haag een benoeming zou doen uit een door het desbetreffende gemeentebestuur opgemaakte nominatie. Het Utrechtse Intermediair Gemeente Bestuur accepteerde deze richtlijnen en besloot om 'zich in het vervolg daar na te gedragen'[121].
Spoedig zou ook het ontslag van de zittende ambtenaren die niet in het stemregister waren ingeschreven aan de orde komen. Op 2 juli 1799 nam het Vertegenwoordigend Lichaam namelijk het besluit dat ambtenaren die niet vóór 1 augustus 1798 in het stemregister waren ingeschreven, ontslag moest worden aangezegd. Zolang er nog geen geschikte opvolgers waren gevonden dienden de betrokken ambtenaren voorlopig op hun posten te worden gehandhaafd. Het Departementaal Bestuur van den Rhyn stuurde op 17 juli een missive naar de gemeentebesturen in het departement waarin dit besluit werd meegedeeld. De aangeschrevenen werd opgedragen om het decreet uit te voeren. Daartoe moesten ze om te beginnen een lijst met ambtenaren die onder de termen van het decreet vielen, aan het departementaal bestuur opsturen. Het Intermediair Gemeente Bestuur der stad Utrecht besloot anderhalve week later om de departementale brief in handen te geven van de commissie die de zaken met betrek-

[119] Ibidem en nr. 11.
[120] Ibidem, nr. 1.
[121] Ibidem.

king tot het stemrecht in haar portefeuille had[122], met de vraag om hierover advies uit te brengen. Dit advies kwam al na een week. De commissie was van mening dat aan het decreet moest worden voldaan en stelde voor om alle stedelijke ambtenaren op het stadhuis te ontbieden waar zij hun acte van stemrecht aan de commissie dienden te tonen. Zo kon worden nagegaan welke ambtenaren niet aan de eisen van het decreet voldeden. Ontslag kon dan volgen wanneer er een opvolger was gevonden. De commissie stelde echter voor om de hervormde predikanten en de hoogleraren van de regeling uit te zonderen door ze niet als ambtenaren te beschouwen.
Het gemeentebestuur besloot om dit laatste punt aan het departementaal bestuur voor te leggen. De rest van het rapport werd goedgekeurd en aan de commissie werd gevraagd de voorgestelde maatregelen ten uitvoer te brengen. Dit geschiedde naar het oordeel van het departementaal bestuur niet snel genoeg. Op 22 augustus kwam er een schrijven uit Arnhem waarin werd geconstateerd dat nog niet was voldaan aan het op 17 juli gedane verzoek om aan te geven welke ambtenaren op 31 juli 1798 niet in het stemregister waren ingeschreven. De Utrechtse administratie werd gelast daar binnen vier dagen na ontvangst alsnog aan te voldoen, 'op poene van nadere dispositie'[123]. De commissie kwam nu snel met deze lijst die 108 namen bevatte. In een begeleidend schrijven merkten de leden op dat het uitsluitend om lagere ambtenaren ging. De commissie onderscheidde heel duidelijk waarom de desbetreffende ambtenaren op de lijst stonden. Daarbij werden twee categorieën gehanteerd. Onder de eerste categorie vielen de ambtenaren, die hoewel ze aan de door de staatsregeling gestelde eisen voldeden[124], te laat of helemaal niet in het stemregister waren ingeschreven. Het ging daarbij om respectievelijk acht en 38 ambtenaren. Van degenen die te laat waren ingeschreven voerden er twee in een request aan dat ze door hun beroep als schippersknecht niet in staat waren geweest om zich op tijd in te schrijven. De commissie vond dat deze twee burgers onachtzaam waren geweest, maar verklaarde dat ze bekend stonden 'als blinde yveraars van 't Pattriottisme'[125]. Ter verdediging van de te laat ingeschrevenen werd niet aangevoerd dat de inschrijving in het stemregister op 31 juli 1798 nog niet was afgerond. Dit zou ook wat pijnlijk zijn geweest voor het gemeentebestuur, omdat het trage tempo waarin de aanleg van het stemregister was verlopen dan weer ter tafel zou komen. Hierover hadden de Utrechtse gemeentebestuurders in 1798 al genoeg verwijten gekregen van het toenmalige Intermediair Administratief Bestuur van het voormalig gewest Utrecht.
De tweede categorie die de commissie onderscheidde, bestond uit degenen die wegens 'beletzelen bij de Staats Regeling bepaalt' niet waren ingeschreven[126]. Het ging hier om 44 bedeelden en om twee ambtenaren die niet aan de minimumleeftijd van 20 jaar voldeden[127]. Daarnaast waren er acht ambtenaren die hun onvermogen tot lezen en schrijven ten onrechte als beletsel hadden gezien. De staatsregeling bepaalde namelijk dat analfabeten pas vanaf 23 april 1799

[122] De gecommitteerden tot het organiseren der grondvergaderingen.
[123] GAU, Stad, III, nr. 1.
[124] Deze mensen hadden zich niet laten inschrijven òf uit nalatigheid òf omdat ze de politieke verklaring niet wilden afleggen. Deze laatsten waren dus de potentiële orangisten.
[125] GAU, Stad, III, nr. 1.
[126] Ibidem.
[127] 'Staatsregeling (1798)', art. 11 lid a en art. 13 lid f, Van Hasselt, *Staatsregelingen,* 29, 31.

niet meer mocht worden ingeschreven en 31 juli 1798 was dus ruim voor die termijn. Tenslotte hadden acht ambtenaren zich wegens ziekte niet kunnen laten inschrijven.
De commissieleden wilden niet tot onmiddellijk ontslag overgaan. Zij constateerden dat veel lagere ambtenaren zich meer 'op de trouwen waarneeming van hun ambt, als op die der Constitutie' hadden toegelegd en dat er ook waren die door onkunde een inschrijving in het stemregister hadden verzuimd[128]. Bij het verzet tegen ontslag van ambtenaren speelde duidelijk een element van stedelijk eigenbelang mee. Men vreesde namelijk dat de ontslagen ambtenaren ten laste zouden komen van de armenkassen die toch al zwaar onder druk stonden. De commissie stelde voor om deze argumenten evenals de kwestie van de predikanten en de hoogleraren aan het departementaal bestuur in overweging te geven en intussen de niet-ingeschreven ambtenaren voorlopig te handhaven. Met dit laatste handelde men volgens het commissierapport niet in strijd met het decreet van 2 juli aangezien deze verordening van het Vertegenwoordigend Lichaam voorlopige handhaving toestond. Terecht had de commissie het over 'den letter van 't Decreet van den 2 July 1799'[129], want het achterliggende motief om de ambtenaren niet te ontslaan was heel duidelijk in strijd met de geest van het decreet. Het Utrechtse stadsbestuur probeerde evenals het jaar daarvoor gewoon onder de ontslaginstructie van hogerhand uit te komen en was er in eerste instantie op uit om tijd te winnen.
Dit tijdrekken lukte heel aardig. Het departementaal bestuur liet pas half november weer iets van zich horen over de kwestie. Deze vertraging heeft mogelijk te maken met de opschudding die de Brits-Russische invasie in Noord-Holland had veroorzaakt[130]. De houding van de departementale bestuurders was intussen milder geworden. In een aan het Utrechtse gemeentebestuur gezonden extract-resolutie van 16 november 1799 verklaarden zij dat de wettigheid van niet-inschrijving vóór 1 augustus 1798 ter beoordeling stond van degenen die het ambt te begeven hadden. Daarmee was de positie van bestuurders die hun ondergeschikten zoveel mogelijk wensten te beschermen aanzienlijk sterker geworden. Verder werd een aantal ambten voorlopig van de maatregel uitgezonderd. Tot degenen die hiervan profiteerden behoorden zulke uiteenlopende ambtenaren als hoogleraren en zakkendragers[131]. Hetzelfde gold voor bedeelden die naast hun uitkering inkomsten uit een ambt genoten en die bij ontslag een zwaardere last voor de armenkassen zouden gaan vormen. Ook degenen die op 23 april 1798 stemgerechtigd waren geweest en ten onrechte hadden gemeend dat ze zich daarna niet nog eens in het stemregister hadden moeten laten inschrijven, hoefden voorlopig geen ontslag te vrezen. De gemeentebesturen werd opgedragen om deze instructies binnen veertien dagen na ontvangst op te volgen. Er werd uitdrukkelijk tegen gewaarschuwd 'om de uitvoe-

[128] GAU, Stad, III, nr. 1.
[129] Ibidem.
[130] Zie: Schama, *Patriots and Liberators,* 398-399.
[131] Het departementaal bestuur gelast 'Om met de executie van al het voorsz. en dus ook byzonder van het vervallen verklaaren, en vervullen van posten te supercedeeren, of stil te zitten, met betrekking tot Professoren, en verdere Onderwyzers van Academien, Gymnazia en Athenaea, mitsgaders van alle die in het vak der schoone Kunsten voor Lands- of Plaatselyke rekening eenig onderwys geven; voorts Stads Doctoren, Vroedmeesters, Notarissen, Procureurs, Makelaars, Landmeeters, Sluiswachters van 's Lands of Stadswege; wyders, Klappermans, Zakkedragers . . ' , GAU, Stad, III, nr. 1 en 11.

ring daar van niet door frivole praetentien te willen dilayeren'[132]. Het Intermediair Gemeente Bestuur der stad Utrecht zag inderdaad af van verdere pogingen om de zaak te traineren. De normen waren nu ook zo ruim geworden dat de schade gemakkelijker te beperken was.
Op 2 december, een week nadat de extract-resolutie was behandeld, kwam de commissie, die de zaak nog steeds in handen had, met een lijst van ambtenaren die voor ontslag werden voorgedragen. Deze lijst omvatte 29 namen, 79 minder dan de lijst van eind augustus. Het stadsbestuur ging met dit voorstel akkoord. Het ging daarbij om zeven voerlieden, vier schippers, een schippersknecht, een stadsijker, een wijkbode, twee mantelverhuurders, acht lantaarnopstekers en vijf brandweerlieden[133]. Drie dagen later nam het stedelijk bestuur een besluit met betrekking tot de opvulling van de ontstane vacatures. In zes gevallen werden nieuwe ambtenaren benoemd en in één geval werd een voordracht gedaan[134]. Negen arbeidsplaatsen werden niet opgevuld, twee ambtenaren die te laat waren ingeschreven werden toch gehandhaafd en in de overige gevallen zou de commissie naar opvolgers gaan zoeken. Daarmee waren vijftien ambtenaren daadwerkelijk ontslagen. Daarbij zou het blijven, want enkele weken later, op 27 december 1799, stuurde het Departementaal Bestuur van den Rhyn aan de gemeentebesturen een extract-resolutie, waarin het beleid nogmaals werd verzacht door een uitbreiding van het aantal uitzonderingen. Daaronder vielen nu ook 'Polderbestuuren, Heemraadschappen, Huishoudelyke directiën van Watermolens, Markt en Veer-Schippers met hunne Knegts, voords zodanige Bedieningen waar voor geen vast jaarlyks Tractement wordt genoten, en waar van de bezoldiging veel eer als Arbeidsloon moet worden aangemerkt'[135]. Van speciaal belang voor de stedelijke situatie was het noemen van 'Klappermans, Zakkendragers, Lantaarnopsteekers, Klokopwinders, Turfdragers, Karremans, Wyndragers, Appelmeeters, Vischgrommers, Stads-voerlieden, Straatschoonhouders, Kalkmeeters en soortgelyke Bedieningen'[136]. Het aantal uitzonderingen was nu zo groot geworden dat een doorgaan met de ontslagprocedure niet meer nodig was. Bovendien adviseerde het departementaal bestuur aan de gemeentebesturen om voorlopig met het ontslaan van ambtenaren op te houden. Het Utrechtse stadsbestuur besloot dan ook onmiddellijk om hier een einde aan te maken.

In rustiger vaarwater

Na dit besluit, dat op 6 januari 1800 werd genomen, was het afgelopen met het ontslaan van ambtenaren om politieke redenen. Bij het vervullen van optredende vacatures werd er evenwel nog steeds gekeken naar politieke voorkeuren. Voor zover dit is na te gaan lijkt liefde voor de revolutie ook na januari 1800 een belangrijk voordeel bij sollicitaties te zijn gebleven. Eind november 1800 bepaalde het Departementaal Bestuur van den Rhyn dat bij de begeving van

[132] Ibidem, nr. 1.
[133] Ibidem.
[134] Voor de benoeming van een schippersknecht op de Amsterdamse volksschuit in plaats van de ontslagen J. Loretta werd B. van Goeienbosch voorgedragen aan de schippers die het ambt mochten begeven. Ibidem.
[135] Ibidem.
[136] Ibidem.

ambten de voorkeur moest worden gegeven aan de vrijwilligers die het jaar daarvoor tegen de Engelsen en de Russen waren uitgetrokken. Dit onder voorwaarde dat men voldeed aan de normen van de staatsregeling en bekwaam was voor de desbetreffende functie. Het Utrechtse gemeentebestuur besloot in zijn vergadering van 15 december 'daarop bij voorkomende gelegenheid reguard te slaan'[137].

Het volgende jaar zou een nieuwe politieke constellatie brengen. Hoewel de staatsregeling een grondwetsherziening pas in 1804 toestond, werd vanaf maart 1801 gewerkt aan de herziening van het constitutioneel bestel. Een op de Franse constitutie van het jaar VIII (1799) gebaseerd ontwerp werd op 11 juni 1801 door het Vertegenwoordigend Lichaam met grote meerderheid verworpen[138]. Eén van de leden van het Uitvoerend Bewind, G. Pijman, stelde op grond van een schets van W. Irhoven van Dam een nieuw concept samen. Hierin werd een herstel van de oude provinciegrenzen en een decentralisatie van bevoegdheden voorgesteld. In plaats van een consulaat naar Frans model diende er voor het landelijk bestuur een uitvoerend lichaam van twaalf leden te komen. Dit bestuursorgaan werd de naam Staatsbewind gegeven. Pijman kreeg bij dit voorstel twee van zijn vier collega's in het Uitvoerend Bewind mee. Op 14 september vaardigden deze drie heren een proclamatie uit, waarin de stemgerechtigden werden opgeroepen een oordeel over het ontwerp te geven. Drie dagen later verklaarde het Vertegenwoordigend Lichaam de proclamatie voor onwettig. De Franse generaal Augereau, met wie Pijman van te voren had overlegd, pleegde vervolgens een staatsgreep, waarna de volksstemming op 1 oktober toch kon doorgaan.

Deze volksstemming, die niet geheim was, verliep tegen de verwachting in voor de nieuwe machthebbers weinig succesvol. Van de 416.619 stemgerechtigden stemden er 16.771 vóór het ontwerp en 52.219 tegen[139]. De rest bleef thuis. Pijman en de zijnen legden zich echter niet bij de nederlaag neer. Door de vele thuisblijvers tot voorstemmers te rekenen wisten zij een aanzienlijke meerderheid te creëren. In de publicatie van 16 oktober, waarin het Uitvoerend Bewind de uitslag bekendmaakte, werd slechts het aantal tegenstemmers genoemd.

De nieuwe staatsregeling bood mogelijkheden om tot een verzoening van de politieke tegenstanders te komen. Voor het stemrecht was geen verklaring van afkeer van het stadhouderschap meer vereist. Een simpel 'Ik belove trouw aan de Constitutie, en onderwerping aan de Wet' was voldoende[140]. Een hernieuwde participatie van orangisten in de politiek werd ook vereenvoudigd doordat de verdreven stadhouder zijn aanhangers toestemming had gegeven om weer aan het openbare leven deel te nemen[141]. De nieuwe staatsregeling draaide de centralisatie voor een belangrijk deel terug. De oude provinciegrenzen werden vrijwel volledig hersteld al bleef de term departement gehandhaafd. De decentralisatie kwam ook tot uiting in de ruimere bevoegdheden die de gewestelijke

[137] Ibidem.
[138] Schama, *Patriots and Liberators,* 418.
[139] Ibidem.
[140] 'Staatsregeling (1801)', art. 24 lid 5, Van Hasselt, *Staatsregelingen,* 108.
[141] H. Th. Colenbrander, *De Bataafsche Republiek* (Amsterdam, 1908) 241-242; Schama, *Patriots and Liberators,* 421. Voor de tekst van deze brief uit Oranienstein, zie: H. Th. Colenbrander, ed., *Gedenkstukken der algemeene geschiedenis van Nederland 1795-1840,* III R.G.P., grote serie IV ('s-Gravenhage, 1907) 1191-1192.

en vooral de stedelijke besturen kregen. Deze bevoegdheden waren in de grondwet nog niet precies vastgelegd, maar moesten bij nadere wetgeving worden geregeld. De departementale reglementering kwam het eerst aan de beurt. In ieder departement werd door het Staatsbewind een commissie benoemd. Deze commissies moesten hun rapporten aan het Staatsbewind ter goedkeuring voorleggen. Over de uiteindelijke concept-reglementen zouden volksstemmingen worden georganiseerd. Om hinderlijke complicaties als bij het plebisciet over de grondwet te voorkomen werd van te voren expliciet gesteld dat alleen tegenstanders hun stem hoefden uit te brengen, 'terwijl alle overigen gehouden zullen worden het Ontwerp te hebben aangenomen'[142]. In het departement Utrecht stemden 23 stemgerechtigden tegen, in de stad niemand[143].
Vervolgens kwam de stedelijke reglementering aan de beurt. Hierbij nam het departementaal bestuur het initiatief en stuurde na zijn installatie de vereiste missives rond. Het Utrechtse gemeentebestuur benoemde onmiddellijk na ontvangst een zes man sterke commissie die vrij snel rapport uitbracht. Na maanden van conflicten tussen stedelijke en departementale autoriteiten over de samenstelling van het nieuwe gemeentebestuur werd begin december 1802 een compromis gevonden[144]. De benodigde volksraadpleging werd op dezelfde manier georganiseerd als bij het departementaal reglement en opnieuw stemde geen enkele Utrechter tegen. Op 7 februari 1803 werd het reglement van kracht. Het Intermediair Gemeente Bestuur der stad Utrecht werd vervangen door het Gemeente-Bestuur der stad Utrecht. Hierin zaten vier in 1795 afgezette orangistische regenten naast zes aanhangers van de Bataafse revolutie, waaronder twee radicalen. Het nieuwe reglement legde de benoeming van stedelijke ambtenaren geheel bij het stadsbestuur. Bij het benoemingsbeleid werd het Gemeente-Bestuur geconfronteerd met een stroom requesten van na de revolutie afgezette ambtenaren die in hun positie wensten te worden hersteld[145]. De raad reageerde onmiddellijk met het benoemen van een ad hoc-commissie uit eigen midden. Hierin zaten één van de orangistische ex-regenten, de twee radicalen en een meer gematigde aanhanger van de Bataafse revolutie. In haar rapport uitte de commissie een diep medeleven met de sinds 1795 geremoveerde ambtenaren, maar adviseerde om het aangerichte onrecht - waarvoor de commissiemeerderheid zelf medeverantwoordelijk was geweest - niet ongedaan te maken door nieuwe ontslagen. Men moest niet proberen 'de eene wreedheid met eene andere te dempen', waardoor men in plaats van 'de burgertwist te smooren, dezelve in teegendeel op het kragtdadigste weder (zou) doen ontvlam-

[142] *VUP*, I, 622.

[143] *Ibidem*, 630. In de stad Utrecht werd in het register dat voor het plebisciet over de grondwet van 1801 was gebruikt en waarin nog ruimte genoeg was, in 1802 een blanco vel klaargelegd voor degenen die tegen het ontwerp voor het departementaal reglement wilden stemmen. Dit vel bleef leeg. GAU, Stad, III, nr. 32, Stemregister, geopend binnen Utrecht tot goed- of afkeuring van het ontwerp van staatsregeling van 1801. Achterin twee oningevulde stemregisters voor de afkeuring der reglementen van bestuur voor het departement en de gemeente Utrecht (1802-1803), 1 deel.

[144] Het conflict ging over de vraag of de thesaurier en de kameraar wel of niet zitting zouden hebben in het Gemeente-Bestuur. Als compromis werd besloten dat de thesaurier wèl en de kameraar niet zou behoren tot het stadsbestuur. Om de kosten te drukken werd dit lichaam van twaalf tot tien leden teruggebracht. De Savornin Lohman, *Bestuursinrichting Utrecht*, 234-235.

[145] GAU, Stad, III, nr. 49, Requesten van verscheidene in 1795 geremoveerde ambtenaren aan het stedelijk bestuur om herstel in hunne betrekkingen of schadevergoeding (1803), 1 pak.

Aquarel door P. van Oort van de voorgevel van het stadhuis (bestaande uit de huizen Hasenberg en Lichtenberg) uit 1824. *Foto GAU cat. nr. TA Na 2.27*

men'[146]. Ontslag mocht slechts op grond van bewezen malversatie plaatsvinden. In plaats van een terugdraaien van de situatie beval de commissie aan om een lijst van geremoveerde ambtenaren samen te stellen, waaruit bij elke drie benoemingen er twee gekozen moesten worden. De volgende benoeming kon dan uit 'het geheele Lichaam der Burgery' geschieden[147]. Ook de commissies die voordrachten voor benoemingen deden, zoals de kerkmeesters, werd geadviseerd om deze sleutel te hanteren. Om de doorstroming te bevorderen stelde de commissie van vier voor om door salariskortingen en verhogingen van de recognitiegelden nieuwe arbeidsplaatsen te scheppen.
De voorstellen en vooral de motivering daarvan lagen in de lijn van de sinds 1801 ondernomen pogingen om de politieke tegenstellingen te overbruggen. Of alle commissieleden geheel vanuit onpartijdige motieven hebben gehandeld is

[146] Ibidem, nr. 1.
[147] Ibidem.

echter de vraag. In de eerste plaats is er de gedeeltelijke medeverantwoordelijkheid voor de benoemingen waarvan het al dan niet terugdraaien ter discussie stond. Met de voorgestelde maatregelen werd gezichtsverlies voorkomen. Door deze maatregelen voorkwam de commissie, waarvan de meerderheid uit aanhangers van de Bataafse revolutie bestond, ook dat degenen die van deze revolutie hadden geprofiteerd van hun broodwinning beroofd zouden worden, terwijl bij nieuwe benoemingen orangisten weliswaar een voorkeursbehandeling zouden krijgen, maar anti-stadhouderlijken niet kansloos waren.
Het stedelijk bestuur nam het rapport over en droeg de commissie op om de voorgestelde lijst samen te stellen. Hiermee schoot de commissie goed op en 9 mei 1803 werd aan het Gemeente-Bestuur een lijst met 66 namen aangeboden. Daarmee waren niet alle verzoeken gehonoreerd[148]. Zo werd van twee afgezette mantelverhuurders en van de bode van de wijk Vrijheidsvaandel gezegd dat 'zy zig hunne remotien zelve hebben berokkend' door een besluit van het stedelijk bestuur in de wind te slaan[149]. De beide mantelverhuurders werden in februari 1808 alsnog in hun ambt hersteld[150]. Ook bij degenen die wel op de lijst kwamen, kon een daadwerkelijk herstel in de oude positie lang op zich laten wachten, omdat men het voornamelijk moest hebben van optredende vacatures. In enkele gevallen werden conform het advies van de commissie nieuwe arbeidsplaatsen geschapen. Zo werden in november 1803 twee in 1795 ontslagen groefbidders in hun ambt hersteld omdat het aantal groefbidders van acht op tien werd gebracht. Aan vier geremoveerde ambtenaren werd compensatie verleend in de vorm van een pensioentje. Dit werd betaald uit een fonds dat werd gefinancierd uit een salarisverlaging van de stadsboden en een recognitieverhoging voor het ambt van poortier van de Weerdpoort. Het lag in de bedoeling om de financiële mogelijkheden van dit 'Beursje' uit te breiden, zodat meer exambtenaren er van zouden kunnen profiteren[151]. Met het vormen van een dergelijk fonds ten laste van zittende ambtenaren greep men terug op middelen die ook onder de oude Republiek waren gehanteerd[152].
Hoewel dit door het grotendeels ontbreken van benoemingsdata in de ligger van stads-ambtenaren (1795-1812) niet goed te volgen is[153], lijkt de lijst volgens de voorgestelde sleutel gehanteerd te zijn. Al in 1803 werden er weer orangisten benoemd, ook op belangrijke posten. Toen in november 1803 de eerste gemeentesecretaris, dr. W. Peiffers Scheidius, overleed, werd na het doorschuiven van tweede secretaris P. de Roock de openvallende post vergeven aan de prinsgezinde oud-secretaris mr. N. T. van Voorst. De sollicitatie van de radicale oud-gemeente- en provinciebestuurder G. Nieuwenhuis werd niet gehonoreerd[154].
Het stedelijk beleid ten aanzien van de benoeming van ambtenaren werd gedurende de jaren die de Bataafse Republiek nog restten gevoerd in de geest van

[148] Het hoogste nummer onder de requesten, die niet allemaal bewaard zijn gebleven, is nummer 87. Ibidem, nr. 49.
[149] Ibidem, nr. 1.
[150] Ibidem, nr. 45.
[151] Ibidem, nr. 1.
[152] Vries, 'Geschapen tot ieders nut', 346.
[153] GAU, Stad, III, nr. 45.
[154] Ibidem, nr. 50, Request van G. Nieuwenhuis aan den Gemeenteraaad om het vaceerende ambt van stads-secretaris (1803), 1 stuk.

het door de ad hoc commissie in het voorjaar van 1803 uitgebrachte advies. Het lot van de Bataafse Republiek zou binnen drie jaar bezegeld zijn. De regering in Den Haag kwam onder steeds grotere druk van de Franse bondgenoot te staan. In het voorjaar van 1805 werd het Staatsbewind op aandringen van Napoleon vervangen door het eenhoofdig gezag van Rutger Jan Schimmelpenninck, die de oude titel Raadpensionaris kreeg. Ruim een jaar later moest hij weer het veld ruimen waarbij zijn toenemende blindheid een mooi motief vormde. De Bataafse Republiek werd daarop omgezet in het Koninkrijk Holland met Napoleons broer Louis als monarch. In de zomer van 1810 volgde de inlijving bij het Franse keizerrijk.

Slotbeschouwing

De politieke zuiveringen onder de Utrechtse stadsambtenaren, die een uitvloeisel waren van de Bataafse revolutie, hebben zich voltrokken in drie fasen. De eerste fase is uitgevoerd tijdens het eerste jaar van de revolutie, de tweede in het voorjaar van 1798 en de derde in de herfst van 1799. De eerste fase was het meest ingrijpend. In totaal werden minstens 150 personen ontslagen wegens oranjegezindheid, dat wil zeggen minimaal 15% van alle Utrechtse ambtenaren. Volgens een lijst uit 1796 bekleedden ruim 1000 Utrechters een overheidsambt. Hierbij moet men niet alleen denken aan ambtenaren in de zin van overheidspersoneel, maar ook aan mensen die een post als die van schipper hadden verkregen tegen betaling van zogeheten recognitiegelden. Tijdens de eerste fase, toen de zuiveringen vooral onder druk van de sociëteiten plaatsvonden, werden ambtenaren van zeer uiteenlopende rang door ontslag getroffen. Aanvankelijk werden alleen enkele hoge functionarissen zoals de stadssecretarissen weggezuiverd, later gebeurde dit ook met middelbare en lagere beambten. De opengevallen plaatsen werden voor een deel bezet met mensen die door de stemgerechtigden waren gekozen. Nadat de Raad der Gemeente half december 1795 had besloten een einde te maken aan de zuiveringen volgde een periode van betrekkelijke rust die meer dan twee jaar duurde.
Na de staatsgreep van 22 januari 1798, toen in Den Haag de radicalen de macht grepen, kwam er een nieuwe zuiveringsgolf. In februari en maart 1798 werden respectievelijk het provinciaal en het stedelijk bestuur van Utrecht vervangen. Tot de instructies van het 5 maart 1798 geïnstalleerde Intermediair Gemeente Bestuur der stad Utrecht behoorde het ontslaan van 'nutteloze en onwaardige ambtenaren'. Hiermee werden voornamelijk de nog overgebleven orangisten bedoeld. Bij de nieuwe stedelijke leiding wogen de belangen van de stad echter zwaarder dan de radicale principes. Ze probeerde de eigen ondergeschikten zo veel mogelijk te beschermen. Deze pogingen faalden evenwel. Hoeveel ambtenaren in het voorjaar van 1798 werden ontslagen is niet precies na te gaan.
Het volgende jaar herhaalde de procedure zich in grote lijnen. In april 1799 eiste het kort daarvoor geïnstalleerde Departementaal Bestuur van den Rhyn op grond van de constitutie dat ambtenaren die niet in een stemregister stonden ingeschreven, ontslag moest worden aangezegd. Omdat het stemrecht aan een politieke verklaring was gebonden, werden door deze maatregel vooral orangisten met ontslag bedreigd. Het Utrechtse gemeentebestuur probeerde opnieuw zijn ondergeschikten in bescherming te nemen en traineerde de zaak zo

veel mogelijk. Dit lukte tot november toen de departementale autoriteiten doorzetten. Uiteindelijk werden vijftien lagere ambtenaren ontslagen. De volgende maand werden de normen versoepeld en in januari 1800 werd aan de zuiveringen een einde gemaakt.
Na de bestuursverandering van februari 1803, die een uitvloeisel was van de grondwetswijziging anderhalf jaar eerder, werd geprobeerd aan de slachtoffers van de drie ontslaggolven tegemoet te komen. Daarbij werd gebruik gemaakt van optredende vacatures en van het creëren van nieuwe arbeidsplaatsen. Ontslag van de tussen 1795 en 1799 benoemde ambtenaren werd niet wenselijk geacht. Het uiterst voorzichtige beleid dat vanaf 1803 werd gevoerd, was in overeenstemming met de behoedzame verzoeningspolitiek die de Bataafse Republiek in haar laatste jaren kenmerkte.

Het Utrechtse muziekleven rond 1900: een gunstig klimaat voor de vrouw

Henk Smit

De vrouw heeft in het internationale muziekleven altijd een ondergeschikte plaats ingenomen. Dat de vrouw op muzikaal gebied minder talent zou bezitten dan de man is in het verleden herhaaldelijk beweerd doch nimmer bewezen. De oorzaak van het feit dat we in de muziekgeschiedenis zo weinig 'grote' componist*es* aantreffen ligt wellicht niet in een geringere capaciteit van de vrouw maar eerder in het gebrek aan mogelijkheden welke zij kreeg om eventuele kwaliteiten te kunnen ontwikkelen. Van de vrouw wordt verwacht dat zij zich in de eerste plaats richt op de zorg voor haar gezin en de huishouding. Weliswaar mag zij zich in haar vrije tijd verpozen met muziek maar ook dan wordt door de man bepaald wat zij wèl en nièt behoort te doen: het bespelen van het klavier of het zingen van een lied is toegestaan, maar een vrouw wordt bijvoorbeeld niet geacht de contrabas te bespelen, te dirigeren of te componeren. De muzikale activiteiten van de vrouw dient zich te beperken tot de huiselijke kring en het ambacht van musicus, kapelmeester of componist is niet voor haar weggelegd.
In de tweede helft van de 19e eeuw gaan echter steeds meer vrouwen openlijk kenbaar maken dat zij mèèr willen zijn dan echtgenote, moeder en huisvrouw, dat zij net zo goed als de man het recht wensen te hebben op zelfontplooiing buiten het gezin. In Nederland propageren onder andere Jeltje de Bosch Kemper, Betsy Perk en Mina Krüseman de emancipatie van de vrouw. Vanaf 1871 openen de door mannen bestuurde universiteiten en andere onderwijsinstellingen hun poorten voor vrouwen. Georganiseerde vormen van verzet tegen de overheersing van mannen ontstaan: in 1889 wordt door Wilhelmina Drucker (1847-1925) de Vrije Vrouwenvereniging opgericht waaruit zich in 1894 de Vereniging voor Vrouwenkiesrecht ontwikkelt; diverse 'vrouwentijdschriften' (onder andere 'Evolutie' en 'De Nederlandsche Vrouwengids') verschijnen en er worden tentoonstellingen georganiseerd waarbij de activiteiten van vrouwen centraal staan: de Nationale Tentoonstelling van Vrouwenarbeid (1898 te Den Haag) en de tentoonstelling 'De Vrouw 1813-1913' (1913 te Amsterdam).
Het zal geen verwondering wekken dat ook op het gebied der toonkunst de Nederlandse vrouw zich steeds nadrukkelijker gaat manifesteren. Zo breidt de vrouw als uitvoerend kunstenares haar instrumentarium uit: die instrumenten, die om onduidelijke redenen voorheen alleen voor mannen gereserveerd leken te zijn - bijvoorbeeld hoorn, trompet, cello - worden in toenemende mate door vrouwen bespeeld. De emancipatie van de Nederlandse vrouw binnen het muziekleven komt tevens tot uiting op het gebied der compositie.
In Utrecht vestigen twee leerlingen van Richard Hol (1825-1904) de aandacht

op zich: *Hendrika van Tussenbroek* (1854-1935) en *Catharina van Rennes* (1858-1940). Na haar studie aan de Utrechtsche Toonkunstschool vestigt Hendrika van Tussenbroek zich als piano- en zanglerares te Amsterdam doch al spoedig keert zij terug naar haar geboortestad Utrecht. Als componiste van één- en meerstemmige liederen, cantates voor vrouwen- of kinderkoor en enkele operettes geniet zij weldra enige bekendheid, doch zij onderscheidt zich vooral op pedagogisch gebied: haar kinderliederen, waarbij tekst en melodie een grote eenheid vormen, getuigen van een groot inzicht in de belevingswereld van het kind. Enkele van haar liederenbundels ('Zoo worden loome tongen los'; 'Wie geen R kan zeggen, die blijft thuis') zijn bedoeld om spraakgebreken te verbeteren. Catharina van Rennes maakt aanvankelijk vooral naam als zangeres. Zij treedt onder andere op in de Royal Albert Hall te Londen en wordt beroemd door haar medewerking aan uitvoeringen van de komische cantate 'De Schipbreuk' van de Utrechtse componist Johan Wagenaar (1862-1941). Alhoewel haar solo-carrière succesvol verloopt, kiest zij toch voor de jeugd: in 1887 sticht zij in Utrecht haar eigen zangschool 'Bel Canto' en ook in Den Haag, Amsterdam en Hilversum formeert zij zangklasjes waarmee zij diverse uitvoeringen geeft. Naast enige vocale werken voor volwassenen componeert zij een groot aantal kinderliederen. Veel van deze liederen worden door haar broer Jac. van Rennes te Utrecht uitgegeven. Zowel Hendrika van Tussenbroek als Catharina van Rennes zijn voor de ontwikkeling van het Nederlandse kinderlied van groot belang geweest en hebben baanbrekend werk verricht.
In navolging van Hendrika van Tussenbroek en Catharina van Rennes gaan meer vrouwen componeren: onder andere Geertruida Vogel-van Vladeracken en Nelly van der Linden-van Snelrewaard Boudewijns doch ook zij beperken zich hoofdzakelijk tot de muziek voor het kind. Dat het werk van al deze componistes zonder veel bezwaren door de man wordt geaccepteerd, is niet verwonderlijk, immers het vormt een verlengstuk van wat als één der belangrijkste taken van de vrouw wordt gezien: de opvoeding van het kind. Alhoewel de compositorische kwaliteiten van deze vrouwen door de heren critici worden onderkend, worden zij toch niet voor 'vol' aangezien. De vrouw als scheppend toonkunstenares krijgt zelfs een betrekkelijk negatieve reputatie: zij zou niets anders kunnen dan het schrijven van een kinderliedje of zangspelletje! Enkele van genoemde componistes gaan echter ook nog gebukt onder de idee dat de vrouw inderdaad minder muzikale zeggingskracht zou bezitten dan de man.
De volgende uitspraak van Catharina van Rennes moge hiervan getuigen: '. . . ik weet genoeg om te weten welke plaats mij toekomt tegenover al die knappe, onvermoeid vruchtbare mannelijke collega's. Een mannelijke geest is toch heel wat anders als 'n vrouwelijke. Wat 'n verschil in concept en werkkracht'[1].
Op het einde van de 19e eeuw en in het begin van de 20ste eeuw treedt er echter een aantal vrouwen op de voorgrond die, zoals het ooit is beschreven, 'in getrouwe navolging van den door hare sekse aanvankelijk, en eigenlijk zeer natuurlijk gevolgde weg, kinderliederen hebben geschreven doch daarnaast ook wat anders'[2]. Het inmiddels traditionele 'vrouwenrepertoire' (lees: vocale muziek gericht op de belevingswereld van het kind) wordt uitgebreid: vioolsona-

[1] Catharina van Rennes aan Julius Röntgen, 8-6-1917 - Haags Gemeente museum. Archief Röntgen, correspondentie map 5.
[2] Sem Dresden, *Het Muziekleven in Nederland sinds 1880* (Amsterdam, 1923) 79.

tes, pianotrio's, strijkkwartetten, orkestwerken (al of niet met een soloinstrument), ja zelfs opera's worden door vrouwen gecomponeerd. Voor het eerst in de Nederlandse muziekgeschiedenis is er sprake van een groep van componist*es* die zich actief toont in het gehele scala van muzikale vormen.
Dat deze ontwikkeling niet zonder slag of stoot verlopen is, zal duidelijk zijn. Men wordt niet van de ene op de andere dag componiste. Componeren van muziek is, hoe belangrijk een creatief vermogen hiervoor ook mag zijn, in de eerste plaats een *vak* waarvan men zich, alvorens een kunstwerk te kunnen scheppen, eerst het ambachtelijk procédé dient eigen te maken. Voor de ontwikkeling van compositorisch talent is een goede vakopleiding onontbeerlijk en hiervoor is de vrouw nog in hoge mate afhankelijk van de man. Zo de ouders bereid zijn een opleiding voor hun dochter te financieren dan nog dient zij een docent te vinden die genegen was om haar les te geven. Dit laatste is geen eenvoudige zaak: het valt te vrezen dat veel 'vrouwelijk' talent deze mogelijkheid werd ontzegd. Slechts een enkelinge weet zich een plaats in een compositieklas te verwerven. Zo wordt de componiste Cornelie van Oosterzee (1863-1943), nadat haar de toegang tot Heinrich Urban's 'Meisterschule' te Berlijn aanvankelijk is ontzegd, pas door Urban toegelaten toen bleek dat zij, volgens hem, 'aber auch *gar* nicht wie eine Dame componirte'[3]. Talent en een goede opleiding zijn echter nog geen garantie voor een succesvolle loopbaan. Het is voor de ontwikkeling van iedere componist(e) van vitaal belang dat het gecomponeerde ook tot klinken wordt gebracht. Als het werk van een componist(e) nooit wordt uitgevoerd, ontbreekt het de componist(e) aan een controlemogelijkheid: als men de muziek ook daadwerkelijk kan *horen* zullen eventuele onvolkomendheden gesignaleerd kunnen worden. Iedere uitvoering van een nieuwe compositie kan dan ook voor de componist(e) een zekere 'leereffect' hebben. Tevens is het niet onwaarschijnlijk dat die componist(e) die geen gehoor vindt het componeren als een betrekkelijk zinloze activiteit kan gaan zien. Iedere componist(e) wil gehoord worden en liefst ook nog erkend!
Daar de emancipatie van de Nederlandse vrouw binnen het orkestbestel nog in de kinderschoenen stond, waren de componistes voor wat betreft het uitvoeren van hun werken nog steeds afhankelijk van de man. Dat rond de eeuwwisseling toch een aantal composities van vrouwen in onze concertzalen ten gehore werd gebracht was mede het gevolg van de 'vrouwvriendelijke' opstelling van enkele prominente figuren uit het toenmalige Nederlandse muziekleven. Binnen dat muziekleven speelt Utrecht een belangrijke rol: in het USO bezit het een van de meest toonaangevende orkesten van ons land.
In de persoon van *Wouter Hutschenruyter* (1859-1943) vonden de componistes een man die bereid was hen met raad èn daad bij te staan. Hutschenruyter was een verdienstelijk componist en een vooraanstaand dirigent onder wiens leiding het USO een periode van grote bloei doormaakte. Direkt na zijn komst in 1892 tracht Hutschenruyter het werkterrein van het orkest uit te breiden en al spoedig wordt in het gehele land geconcerteerd (onder andere te Rotterdam, Groningen, Leeuwarden). Onder zijn bezielende leiding verwerft het orkest zich in den lande een uitstekende reputatie en wordt het erkend als het tweede orkest nà het Concertgebouworkest. Hutschenruyter draagt de vaderlandse toon-

[3] C. van Oosterzee, 'Cornelia van Oosterzee', *Nederlandsche Muziekkalender,* (1898) 36.

Wouter Hutschenruyter

Cornelie van Oosterzee

kunst een warm hart toe en verzorgt met zijn orkest opvallend veel premières van werken van Nederlandse componisten èn componistes.
Voor de ontwikkeling van de componiste *Cornelie van Oosterzee* is Wouter Hutschenruyter van groot belang geweest. Cornelie van Oosterzee werd op 16 augustus 1865 te Batavia geboren, studeerde onder andere bij W. F. G. Nicolai en S. de Lange en vestigde zich in 1890 te Berlijn alwaar zij haar opleiding voltooide bij R. Radecke en Heinrich Urban.
Als Wouter Hutschenruyter verneemt dat op 2 september 1894 te Amsterdam bij de opening van de nieuwe Stadsschouwburg de toneelmuziek 'Jolanthe' van Cornelie van Oosterzee met succes is uitgevoerd, richt hij zich tot de componiste met het verzoek hem de partituur toe te zenden teneinde het werk in zijn repertoire te kunnen opnemen. Cornelie zendt hem zowel het orkestmateriaal van 'Jolanthe' als dat van haar tweede orkestwerk, een 'Nordische Fantasie'. Beide werken worden onder meer op 30 october 1895 in Park Tivoli door het USO onder leiding van Hutschenruyter uitgevoerd. Het Utrechtsch Provinciaal en Stedelijk Dagblad schrijft naar aanleiding van deze uitvoeringen: 'het voorspel 'Jolanthe' en de 'Nordische Fantasie' getuigen van grote kennis, beheersing der techniek, buitengewoon sprekende zin voor instrumentale bekoorlijkheden en van eene vooral zeer verblijdend stemmende eigenschap: ongedwongen scheppingsgave'[4].
Aangespoord door het succes van 'Jolanthe' en de 'Nordische Fantasie' - 'beide stukken werden door het publiek met meer dan gewone belangstelling aangehoord en met grooten bijval ontvangen'[5] - richt Hutschenruyter zich andermaal tot de componiste met de vraag of zij nog ander werk te bieden heeft en

[4] *Utrechtsch Provinciaal en Stedelijk Dagblad (31 october 1895).*
[5] W. Hutschenruyter, *Consonanten en Dissonanten* (Den Haag, 1930) 129.

het gelukt hem een voor Nederland wel zeer bijzondere première af te dwingen: de première van de 'Königs-Ydillen', een suite in vier delen voor orkest, *door de componiste zèlf te dirigeren!* Het feit dat een *vrouw* een orkest zou dirigeren, was zeer opmerkelijk en wordt door Cornelie van Oosterzee zèlf omschreven als 'een waagstuk in zijn omschijnsel van excentrieke emancipatie'[6], welke uitlating begrijpelijk is als men in aanmerking neemt dat zij nog nooit een orkest had geleid. Aanvankelijk heeft Cornelie dan ook enige bezwaren tegen het voorstel van Hutschenruyter om het werk zèlf te dirigeren maar deze worden door het volgende aanbod weggenomen: 'het gansche werk zou door mij (Hutschenruyter, HS), kant en klaar worden ingestudeerd; aan de componiste stelde ik het orkest voor drie repetities beschikbaar. Bleek naar haar (en mijn) meening, aan het eind van de tweede repetitie, dat de taak haar te boven ging, dan kon ik die altijd nog overnemen'[7]. Op 14 october 1896 worden de 'Königs-Ydillen' inderdaad onder haar leiding te Utrecht uitgevoerd en blijkt dat 'bij 't vele wat deze begaafde jonge vrouw geschonken was ook eene besliste geschiktheid tot dirigeeren behoorde'[8]. Het Utrechtsch Provinciaal en Stedelijk Dagblad schrijft over deze gedenkwaardige uitvoering: 'het optreden van Mej. van Oosterzee als dirigente was ongetwijfeld de aanleiding voor de buitengewoon groote opkomst der leden. Een veel grooter aantal rijen stoelen dan anders stonden er voor in de zaal, alle plaatsen waren voor het begin van het concert ingenomen... Het publiek was zeer hartelijk in het betuigen van zijne hulde, met kransen en bouquetten belast en beladen verliet de artieste met een voor ons Utrecht zeldzaam opgewekt applaus het podium'[9]. Ook de recensent erkent reeds het belang van Hutschenruyter: 'aan zijn groote liberaliteit danken we onder andere nu ook het optreden van Mej. van Oosterzee. Zoo iets kan dikwijls beslissend zijn voor de volgende ontwikkeling van een talent'[10]. De dag na de première dirigeert Cornelie van Oosterzee haar werk te Rotterdam en ook te Haarlem en Leeuwarden concerteert het USO onder haar leiding. Hugo Nolthenius formuleert in het Weekblad voor Muziek de positie welke Cornelie van Oosterzee op het einde van de 19e eeuw in ons muziekleven inneemt als volgt: 'is het componeeren door vrouwen in onzen tijd al zoo'n uitzondering niet meer te noemen, het componeeren voor groot orchest, en dan in het hoog ernstige genre, blijft nog een groote zeldzaamheid; in ons land is zij wel de enigste'[11].

Dit blijkt ook uit de programma's van de binnen het kader van de 'Nationale Tentoonstelling voor Vrouwenarbeid' in 1898 georganiseerde concerten: het accent ligt nog sterk op de vrouw als uitvoerend kunstenares en componiste van (kinder) liederen. Op de diverse matinées worden liederen uitgevoerd van onder andere Bertha Koopman en Catharina van Rennes. Ook een speciale kindermatinée onder leiding van Catharina van Rennes staat op het programma terwijl tevens van Hendrika van Tussenbroek de kinder-operette 'De Drie Kabouter-tjes' wordt opgevoerd. Te midden van dit nog typisch 'vrouwelijke' repertoire vormt de 'Cantate' voor soli, vrouwenkoor, orgel en orkest van Cornelie van

[6] C. van Oosterzee, 'Cornelia van Oosterzee', 37.
[7] Hutschenruyter, *Consonanten en Dissonanten,* 129-130.
[8] W. Hutschenruyter, 'Cornelia van Oosterzee', *Eigen Haard,* XXII (1896) 21 october.
[9] *Utrechtsch Provinciaal en Stedelijk Dagblad* (15 october 1896).
[10] *Ibidem.*
[11] *Weekblad voor Muziek,* III (1896) 329.

Oosterzee een uitzondering. Ook aan de uitvoering van deze 'Cantate' verleent Hutschenruyter zijn medewerking: in samenwerking met de koordirigent Arnold Spoel leidt hij de repetities. Bij de laatste repetitie neemt Cornelie van Oosterzee de dirigeerstok van hem over en op 9 juli 1898 dirigeert zij bij de opening van de tentoonstelling het uit 150 (!) dames bestaande koor en het orkest. De critici laten zich lovend uit over dit werk - 'de cantate heeft dadelijk bewezen met hoeveel recht de vrouwen in Nederland voor den dag kunnen komen'[12] - en mede dankzij regelmatige uitvoeringen van haar orkestwerken door het USO is op het einde van de 19e eeuw haar naam als componiste gevestigd. Ook het Concertgebouworkest neemt, mede op instigatie van Hugo Nolthenius,

Anna Lembrechts-Vos

haar symfonie in f in zijn repertoire op terwijl ook in Duitsland werk van haar wordt uitgevoerd (onder andere haar opera 'Das Gelöbnis' in mei 1910 in het Duitse Hoftheater te Weimar). Cornelie van Oosterzee had aangetoond dat een vrouw wel degelijk in staat was tot het componeren van 'grote' orkestwerken en zij is dan ook ongetwijfeld een lichtend voorbeeld geweest voor een aantal jongere Nederlandse componistes.

Een van de vrouwen die in het voetspoor van Cornelie van Oosterzee treedt is *Anna Lambrechts-Vos* (1876-1932). Deze te Rotterdam werkzame organiste richt zich in eerste instantie op de compositie van kinderliederen maar voelt weldra de behoefte haar muzikale horizon te verbreden. In 1907 verwerft zij zich ook enige internationale bekendheid: haar strijkkwartet 'In Memoriam Parentum' op. 7 no.1 wordt dan bij een internationaal concours van het Conservatorio Musicale te Triëst bekroond met een eerste prijs. Tegenover Wouter Hutschenruyter uit zij de wens een orkestwerk te willen schrijven. Daar zij echter over onvoldoende kennis van de orkestinstrumenten en hun specifieke mogelijkheden beschikt, verzoekt zij Hutschenruyter toegelaten te mogen worden tot de repetities van het USO. Hutschenruyter stemt hierin toe en blijkt zelfs bereid haar te onderrichten in de instrumentatieleer. Zo ontstaat, onder bege-

[12] *Weekblad voor Muziek,* V (1898) 285.

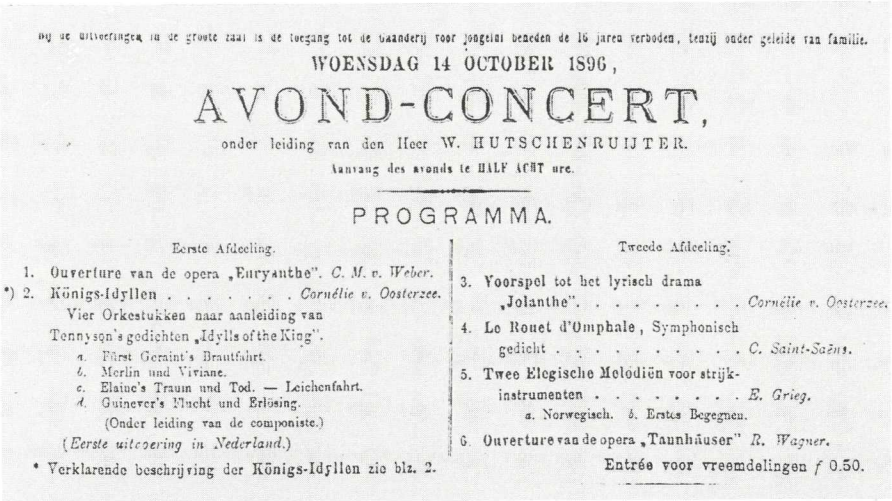

Bij de uitvoeringen in de groote zaal is de toegang tot de baanderij voor jongeren beneden de 16 jaren verboden, tenzij onder geleide van familie.

WOENSDAG 14 OCTOBER 1896,

AVOND-CONCERT,

onder leiding van den Heer W. HUTSCHENRUIJTER.

Aanvang des avonds te HALF ACHT ure.

PROGRAMMA.

Eerste Afdeeling.

1. Ouverture van de opera „Euryanthe". *C. M. v. Weber.*
*) 2. Königs-Idyllen . . . . . *Cornélie v. Oosterzee.*
Vier Orkestukken naar aanleiding van Tennyson's gedichten „Idylls of the King".
a. Fürst Geraint's Brautfahrt.
b. Merlin und Viviane.
c. Elaine's Traum und Tod. — Leichenfahrt.
d. Guinever's Flucht und Erlösing.
(Onder leiding van de componiste.)
(*Eerste uitvoering in Nederland.*)

* Verklarende beschrijving der Königs-Idyllen zie blz. 2.

Tweede Afdeeling.

3. Voorspel tot het lyrisch drama „Jolanthe". . . . . *Cornélie v. Oosterzee.*
4. Le Rouet d'Omphale, Symphonisch gedicht . . . . . *C. Saint-Saëns.*
5. Twee Elegische Melodiën voor strijkinstrumenten . . . . . *E. Grieg.*
a. Norwegisch. *b.* Erstes Begegnen.
6. Ouverture van de opera „Tannhäuser" *R. Wagner.*

Entrée voor vreemdelingen *f* 0.50.

Concert 1896

leiding van Hutschenruyter, haar eerste orkestwerk: 'Variatiën voor Orchest over een kerstlied van Hans de Ries' welk werk door Hutschenruyter prompt in het repertoire van het USO wordt opgenomen. Op 1 december 1909 vindt te Utrecht de première plaats en nadien is het werk door het USO herhaalde malen met een, volgens Hutschenruyter, 'meer dan gewoon succes' uitgevoerd onder andere te Rotterdam en Amsterdam. Maar ook andere orkestwerken van Anna Lambrechts-Vos worden uitgevoerd. Zo meldt het belangrijke tijdschrift Caecilia naar aanleiding van een concert door het Utrechtsche Orkest van de Maatschappij van Toonkunst onder leiding van Wouter Hutschenruyter in maart 1911 te Leiden: 'een compositie van Mevr. Lambrechts-Vos 'Die heilige Sonne' voor bariton en orkest maakte een diepen indruk'[13]. In september 1910 wordt Anna Lambrechts-Vos benoemd tot dirigente van de zangvereniging 'Amphion' te Rotterdam en zij wenst zich ook als orkestdirigente te ontwikkelen. Ook voor haar is Hutschenruyter op dit gebied een stimulans: hij moedigt haar aan en stelt zijn orkest beschikbaar. Zo wordt het door haar gecomponeerde 'Voorspel en Naspel tot Monna Vanna' in 1913 zowel te Rotterdam als te Utrecht onder haar leiding door het USO uitgevoerd.

Als in 1914 ter gelegenheid van de tentoonstelling 'De Vrouw 1813-1913' een reeks concerten wordt gegeven, gewijd aan 'vrouwelijke' composities, blijkt dat de vrouw als componiste een grote ontwikkeling heeft doorgemaakt: er blijken voldoende door vrouwen gecomponeerde kamermuziek- en orkestwerken voor handen te zijn om, naast kindermatinées en liederenavonden, 'volwassen' concerten te kunnen programmeren. Op 2 juni 1913 vindt een historisch concert plaats: voor het eerst in de Nederlandse muziekgeschiedenis bestaat het programma louter en alleen uit (orkest)werken van vrouwen (zie afbeelding). Enkele van de op het programma vermelde werken waren reeds eerder door het USO uitgevoerd. Jeanne Beyerman's Ouverture - 'waaruit een stoerheid en kracht naar voren kwamen zooals men ze niet zou verwachten in een werk door

[13] *Caecilia,* LXVIII (1911) 170.

vrouwenhand geschreven'[14] - werd onder andere in januari 1911 te Rotterdam door Hutschenruyter's orkest uitgevoerd. Het symfonisch gedicht 'Pêcheurs d'Islande' van Dina Appeldoorn (1884-1938) is reeds in november 1912 zowel te Den Haag als te Utrecht uitgevoerd. Een ander orkestwerk van Dina Appeldoorn, 'Een landelijke Dans', beleefde eveneens onder Hutschenruyter zijn première (november 1912 te Utrecht).
Uit dit alles blijkt wel dat het USO een belangrijke rol speelde in de verbreiding van door vrouwen gecomponeerde orkestwerken. Dit betekent overigens niet dat er elders in het land door andere orkesten niet aan de weg werd getimmerd. Ook het Concertgebouworkest heeft wat dat betreft zijn sporen verdiend. Uit het verslag van de aan de tentoonstelling 'De Vrouw 1813-1913' verbonden muziekcommissie blijkt echter dat het USO onder aanvoering van Wouter Hutschenruyter in deze ontwikkeling voorop gelopen heeft: 'in Utrecht introduceert Hutschenruyter telkens nieuwe werken van Anna Lambrechts-Vos, Dina Appeldoorn, Mevr. Beyerman-Walraven en anderen, maar wat hoorde men tot nog toe in de hoofdstad van onze vrouwelijke instrumentalisten?'[15].
De emancipatie van de Nederlandse vrouw binnen het muziekleven komt ook tot uiting op het gebied der muziekjournalistiek. Steeds meer vrouwen gaan *over* muziek schrijven en worden aangezocht als recensenten voor muziektijdschriften. Met name het Weekblad voor Muziek telde onder zijn medewerkers een opvallend groot aantal vrouwelijke recensenten: o.a. Cornelie van Oosterzee, Anna Lambrechts-Vos, Marie Berdenis van Berlekom, Geesje Poutsma, Cato Vletter. *Hugo Nolthenius* (1848-1929), oprichter en hoofdredacteur van het Weekblad voor Muziek, is hiervoor ongetwijfeld mede verantwoordelijk geweest. Deze in Utrecht woonachtige en werkzame 'vrouwvriendelijke' figuur had een zeer hoge dunk van de kunst-prestaties van het 'zwakke' geslacht. Zo schreef hij eens naar aanleiding van een concert van het Weense Damesstrijkkwartet 'Marie Soldat': 'alle bewegingen, noodige, of onnoodige, tot gelijkstelling van de vrouw met den man, zullen mij niet afbrengen van de gedachte, dat de vrouw veel, veel hoger staat dan de man, dat zij nog even goed als in Schiller's tijd kan 'vlechten en weven de hemelsche bloem in 't aardsche leven'[16]. In zijn beoordelingen van door vrouwen gecomponeerde werken is hij in de regel zeer mild en zijn recensies hebben veelal een opbouwend karakter. Het feit dat in 'zijn' weekblad zoveel aandacht aan de vrouw als componiste is besteed, is stellig van invloed geweest op de, zij het helaas tijdelijke, belangstelling van het muziekminnende publiek voor de verrichtingen van vrouwen.
Met de opheffing van het Weekblad voor Muziek in 1910 en het vertrek van Hutschenruyter in 1917 naar Rotterdam, dit in verband met zijn benoeming tot directeur van de Muziekschool aldaar, verliest de Nederlandse componiste twee van haar belangrijkste pijlers. De belangstelling voor 'vrouwelijke' composities vermindert en, alhoewel nadien nog wel werk van vrouwen in Nederland is uitgevoerd (recentelijk werd door het USO nog een compositie van de Utrechtse componiste Iet Stants ten gehoren gebracht), moet geconstateerd

[14] Hutschenruyter, *Consonanten en Dissonanten,* 132.
[15] *Gedenkboek van de tentoonstelling 'De Vrouw 1813-1913'.* Gemeente-archief Amsterdam, 49.
[16] *Weekblad voor Muziek,* (1899) 15.

Tentoonstelling 'De Vrouw 1813-1913'

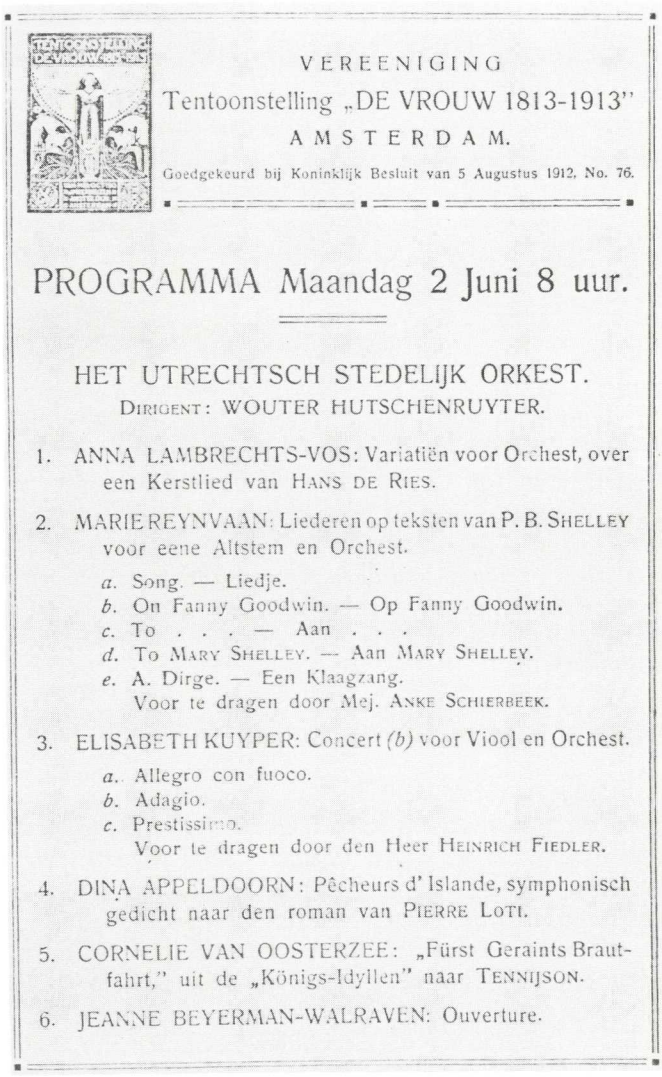

VEREENIGING
Tentoonstelling „DE VROUW 1813-1913"
AMSTERDAM.
Goedgekeurd bij Koninklijk Besluit van 5 Augustus 1912, No. 76.

PROGRAMMA Maandag 2 Juni 8 uur.

HET UTRECHTSCH STEDELIJK ORKEST.
DIRIGENT: WOUTER HUTSCHENRUYTER.

1. ANNA LAMBRECHTS-VOS: Variatiën voor Orchest, over een Kerstlied van HANS DE RIES.
2. MARIE REYNVAAN: Liederen op teksten van P. B. SHELLEY voor eene Altstem en Orchest.
   a. Song. — Liedje.
   b. On Fanny Goodwin. — Op Fanny Goodwin.
   c. To . . . — Aan . . .
   d. To MARY SHELLEY. — Aan MARY SHELLEY.
   e. A. Dirge. — Een Klaagzang.
   Voor te dragen door Mej. ANKE SCHIERBEEK.
3. ELISABETH KUYPER: Concert *(b)* voor Viool en Orchest.
   a. Allegro con fuoco.
   b. Adagio.
   c. Prestissimo.
   Voor te dragen door den Heer HEINRICH FIEDLER.
4. DINA APPELDOORN: Pêcheurs d' Islande, symphonisch gedicht naar den roman van PIERRE LOTI.
5. CORNELIE VAN OOSTERZEE: „Fürst Geraints Brautfahrt," uit de „Königs-Idyllen" naar TENNIJSON.
6. JEANNE BEYERMAN-WALRAVEN: Ouverture.

worden dat nà 1917 wat betreft de emancipatie van de vrouw binnen het ('*klassieke*') muziekleven nog maar betrekkelijk weinig winst is geboekt.
Weliswaar heeft de vrouw als uitvoerend kunstenares terrein gewonnen en kan een hernieuwde belangstelling voor de muzikale activiteiten van vrouwen in het verleden gesignaleerd worden - zo zal eind 1983 een cassette met grammofoonplaten gewijd aan het werk van Catharina van Rennes verschijnen - binnen het officiële concert-circuit wordt heden ten dage slechts zeer zelden werk van vrouwen uitgevoerd. De periode Hutschenruyter kan dan ook aangemerkt worden als een bloeiperiode van de Nederlandse 'vrouwelijke' toonkunst.

Monumentenrestauraties in de provincie Utrecht in de jaren 1980, 1981 en 1982

R. Apell

In het *Maandblad Oud Utrecht,* LIII (1980) nr. 6 is een overzicht gepubliceerd van de monumentenrestauraties in de provincie Utrecht gedurende de jaren 1975-1979. In dit overzicht ontbrak de gemeente Utrecht, aangezien hiervan afzonderlijk jaarlijkse overzichten van de restauraties in het *Maandblad* werden opgenomen. In het thans voorliggende overzicht, dat betrekking heeft op de jaren 1980 t/m 1982 is de stad Utrecht wel opgenomen; er zal dan ook geen afzonderlijk overzicht van deze gemeente meer in het *Maandblad* verschijnen. Het Utrechtse deel omvat overigens alleen de jaren 1981 en 1982, aangezien het overzicht van 1980 reeds is verschenen in het *Maandblad Oud Utrecht,* LIV, (1981) 105-106.

Algemene aspecten

Gedurende de verslagperiode is de Monumentenzorg sterk in de belangstelling gebleven. Niet alleen op het gebied van de restauraties, maar ook op dat van exposities, excursies en publikaties is blijk gegeven van grote betrokkenheid van vele instanties en personen. Het valt daarom te betreuren, dat de economische teruggang, die zich de laatste jaren heeft gemanifesteerd, ook de monumentenzorg niet onberoerd heeft gelaten. Enerzijds heeft dit tot gunstig gevolg, dat monumentale gebouwen niet meer zo snel zullen worden opgeofferd ten behoeve van nieuwbouw als dit in de voorgaande jaren het geval was, anderzijds zal het restaureren van sterk vervallen monumenten financieel steeds moeilijker haalbaar blijken te zijn, waardoor een aantal van deze gebouwen gedoemd zal zijn te verdwijnen.
Bij het geringer worden van de geldmiddelen doet zich ten aanzien van de instandhouding van monumenten een keuzeprobleem voor:
Men kan kiezen voor optimaal blijven restaureren van een kleiner aantal monumenten en het restant opgeven, of men kan een zo groot mogelijk aantal met alleen de allernoodzakelijkste herstelwerkzaamheden trachten in stand te houden. Het huidige instandhoudingsbeleid bij de rijksoverheid is gericht op het laatste. Dit verklaart, waarom er de laatste paar jaren veel minder spectaculaire ingrijpende restauraties in uitvoering komen. De restauratie van de Utrechtse Kerken (in de stad Utrecht) vormt een opvallende uitzondering op deze regel.
Een en ander dwingt thans meer dan ooit te zoeken naar andere instandhoudingsvormen en financieringsvormen dan de tot nu toe gebruikelijke.
Een van de eerste aanzetten tot een nieuw systeem van subsidiëring van de in-

standhouding van monumenten is de met ingang van 1981 in werking getreden 'Voorlopige Regeling Onderhoudssubsidie Monumenten'. Voor deze regeling komen thans alleen kerkgebouwen, die voor de eredienst gebruikt worden, en kastelen en buitenplaatsen in aanmerking. Beide categorieën moeten dan nog aan een aantal kriteria voldoen. Het is duidelijk, dat deugdelijk en regelmatig onderhoud een restauratie in de toekomst kan voorkomen. In dat opzicht werkt deze subsidieregeling preventief. Nadat de resultaten van de toepassing van de regeling over de eerste paar jaren zijn geëvalueerd zal worden bezien in hoeverre zij moet worden bijgesteld of uitgebreid. De reacties zijn over het algemeen tot dusver positief.

Een ander aspect, dat steeds meer aandacht gaat vragen, is het gebruiksaspect. Bij de instandhouding zal men namelijk meer dan ooit alert moeten zijn op een goede functie of bestemming van het monument. Zonder deze voorwaarden kan er van een zinvolle instandhouding nauwelijks sprake zijn.
Een goed voorbeeld hiervan is de ontwikkeling rond de Ursulakapel in Oudewater. In de jaren 1980 en '81 zijn er door diverse betrokkenen onderhandelingen gevoerd met het doel dit monument met het er naast nieuw te bouwen politiebureau te integreren. Deze opzet is inderdaad geslaagd, en naar verwachting zal de restauratie van de kapel in de loop van 1983 een aanvang kunnen nemen.

Stads- en dorpsgezichten

Eind 1980 verscheen bij de Rijksdienst voor de Monumentenzorg een nota 'Herinventarisatie van de Stads- en Dorpsgezichten'. Het doel van deze nota was aan te geven, waarom herziening van het oude programma, zoals dat was opgesteld na het inwerking treden van de Monumentenwet in 1961, nodig bleek, en aan te geven, op welke wijze dit zou moeten gebeuren. Het resultaat hiervan is voor de provincie Utrecht zeer beperkt; aan het oude programma is alleen Nigtevecht als beschermenswaardig toegevoegd. Het nieuwe overzicht vermeldt voor de provincie Utrecht thans 28 beschermde en te beschermen stads- en dorpsgezichten. Deze zijn, gerangschikt naar de Gemeenten, waarin ze zijn gelegen:
Abcoude, Baambrugge, Amerongen, Amersfoort, Lage Vuursche, Nieuwer ter Aa, Werkhoven, Cothen, Rijsenburg, Eemnes-buiten, Kamerik, Kockengen, Neer-Langbroek, Linschoten, Loenen, Loenersloot, Vreeland, Jaarsveld, Oud-Zuilen, Westbroek, Vreeswijk, Nigtevecht, Oudewater, Renswoude, Soest, Blauwkapel, Utrecht en Zeist.

Jongere Bouwkunst

Een betrekkelijk nieuw terrein, waarop de Monumentenzorg zich de laatste tijd is gaan bewegen, is dat van de bouwkunst van ná 1850. De huidige van kracht zijnde monumentenlijsten bevatten hoofdzakelijk objecten van vóór deze datum. Om in dit manco te voorzien is het beschermingsbeleid thans geheel gericht op deze categorie zg. 'jongere bouwkunst'.
Hierdoor is aanvulling van de lijsten met objecten van vóór 1850 in beginsel niet meer mogelijk.

Eén van de objecten van na 1850, die in de provincie Utrecht voor bescherming zijn voorgedragen, is de villa Henny aan de Amersfoortseweg te Huis ter Heide, gebouwd door de architect R. van 't Hoff in de jaren 1915-1916.
Een ander voorbeeld van een soortgelijk monument is het Schröderhuis van de architect Rietveld, gebouwd in 1924, beschermd sedert 1974.

Voor meer algemene informatie betreffende de Monumentenzorg in Nederland zij hierbij verwezen naar de Jaarverslagen van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg te Zeist.

Het monumentenbestand in de provincie Utrecht

De provincie Utrecht telde op 31 december 1981 in totaal 2936 beschermde monumenten, waarvan 923 in de gemeente Utrecht en 313 in de gemeente Amersfoort waren gelegen (Bron: C.B.S.). Het merendeel van deze monumenten wordt gevormd door de categorie woonhuizen, te weten 1929. Opvallend is het relatief grote aantal kastelen, dat in de provincie als beschermd monument geregistreerd staat: 38. Utrecht staat hiermee na Limburg (83) en Gelderland (55) op de derde plaats.
Van het totaal aantal beschermde monumenten in Nederland staat 7% in de provincie Utrecht, waaruit blijkt, dat deze provincie een niet onbelangrijk monumentenbezit heeft, het bescheiden oppervlak in aanmerking genomen.

Het hierna volgend overzicht van restauratie-activiteiten in de provincie beoogt niet een volledig inzicht te geven van alle restauraties, die er in de verslagperiode hebben plaatsgevonden.
Per gemeente is een opsomming gegeven van de meest interessante gevallen, met een korte beschrijving van de aard van de restauratie en de eventuele bijzondere restauratietechnische problemen. Ook ingrijpende verbouwingen en sloopgevallen zijn hier en daar vermeld.
De gemeenten zijn in alfabetische volgorde behandeld; indien een gemeente verschillende kernen omvat, worden deze kernen ook weer alfabetisch onder de desbetreffende gemeente behandeld.

Gemeente Abcoude

Abcoude
In 1981 kwam de restauratie van de voormalige uitspanning 'de Eendracht' gereed. Op de begane grond van het complex werd het vanouds aanwezige café gehandhaafd, terwijl in het aangrenzende stalgedeelte een bescheiden winkelgalerij werd gerealiseerd. Op de verdieping kwamen een openbare bibliotheek en zaalruimte ten behoeve van het café. De grootste bouwtechnische problemen deden zich voor in het stalgedeelte, dat vrijwel geheel herbouwd moest worden.
Het pand Hoogstraat 24 werd, nadat het zijn functie als burgemeesterswoning had verloren in 1980 en 1981 hersteld en inwendig ingrijpend verbouwd.

Baambrugge
In dit dorp kwam gereed de restauratie van het pand Rijksstraatweg 75. Dit huis, markant gelegen tegenover de brug over de Angstel, wordt genoemd het voormalig Regthuis, hoewel tot dusver niet is achterhaald of het pand inderdaad deze bestemming ooit heeft gehad.
Tijdens de restauratie (1980-1981) kwamen op de hoofdverdieping sporen van een rijke plafondbeschildering te voorschijn (17e eeuw) welke niet meer te restaureren bleken te zijn. Het pand bevat thans een woning en een bankfiliaal.
In Baambrugge werden voorts werkzaamheden verricht aan de huizen 'Geinwijck' en 'Middelvaart'. De twee kleine buitenplaatsen ondergingen een ingrijpend casco-herstel ten behoeve van een woonbestemming.

Gemeente Amersfoort

In 1980 werd het grootste deel van de binnenstad van Amersfoort aangewezen als Beschermd Stadsgezicht ex art. 20 van de Monumentenwet. Deze aanwijzing past in het door het Gemeentebestuur van deze stad in een nota geformuleerde beleid ten aanzien van de monumenten. Deze nota werd besproken in *Maandblad Oud Utrecht,* LIII (1980) 100.
Aan een tweetal grote monumenten werden in de verslagperiode restauraties uitgevoerd, te weten het Observantenklooster en de R.K. kerk St. Franciscus-Xaverius aan 't Zand. De restauratie van het Observantenklooster startte begin 1980 en was zeer ingrijpend in bouwtechnisch- en plantechnisch opzicht. Door jarenlange verwaarlozing was het complex in een sterk vervallen toestand komen te verkeren, hetgeen tot gevolg had, dat grote delen van het gebouw vernieuwd moesten worden. Ook de nieuwe functie vergde grote ingrepen; het gebouw huisvest thans de Gemeentelijke Sociale Dienst en het Gemeente-archief.
Bij de restauratie werden de oude bouwonderdelen weer herkenbaar gemaakt door het weer open maken van de oorspronkelijke binnenplaats en het weer terug brengen van de oude dakvormen.
Eén van de vier rond de binnenplaats gelegen vleugels werd geheel vernieuwd in een moderne vormgeving ten behoeve van het archief. Onder deze nieuwe vleugel en de binnenplaats is een enorme betonnen archiefkelder in twee lagen aangebracht.
Over het archeologisch onderzoek, dat in het kader van deze restauratie werd verricht, is een publikatie verschenen, waarnaar in dit verband verwezen wordt[1].
Ter gelegenheid van de opening van dit complex in september 1982 verscheen een geheel aan de restauratie gewijd nummer van het tijdschrift *Flehite* [2].
In 1982 kwam eveneens gereed de restauratie van de R.K. kerk St. Franciscus-Xaverius aan 't Zand.
De restauratie begon in 1980 en betrof constructief herstel. Een bijzonder technisch probleem deed zich voor bij de kolommen. Deze bestaan uit houten palen, waaromheen een schil van stucwerk is aangebracht. Aan de ondereinden waren deze palen aangetast door vocht.
Bij de restauratie zijn deze ondereinden vernieuwd, waarbij tevens voorzienin-

[1] W. J. van Hoorn e.a., *Observantenklooster Amersfoort* (Amersfoort, 1982).
[2] *Flehite, Tijdschrift voor verleden en heden van Oost Utrecht,* XIV (1982) 25-53.

Amersfoort, voormalig Observantenklooster. De westgevel voor de restauratie.
Foto: RDMZ, Zeist, 1976.

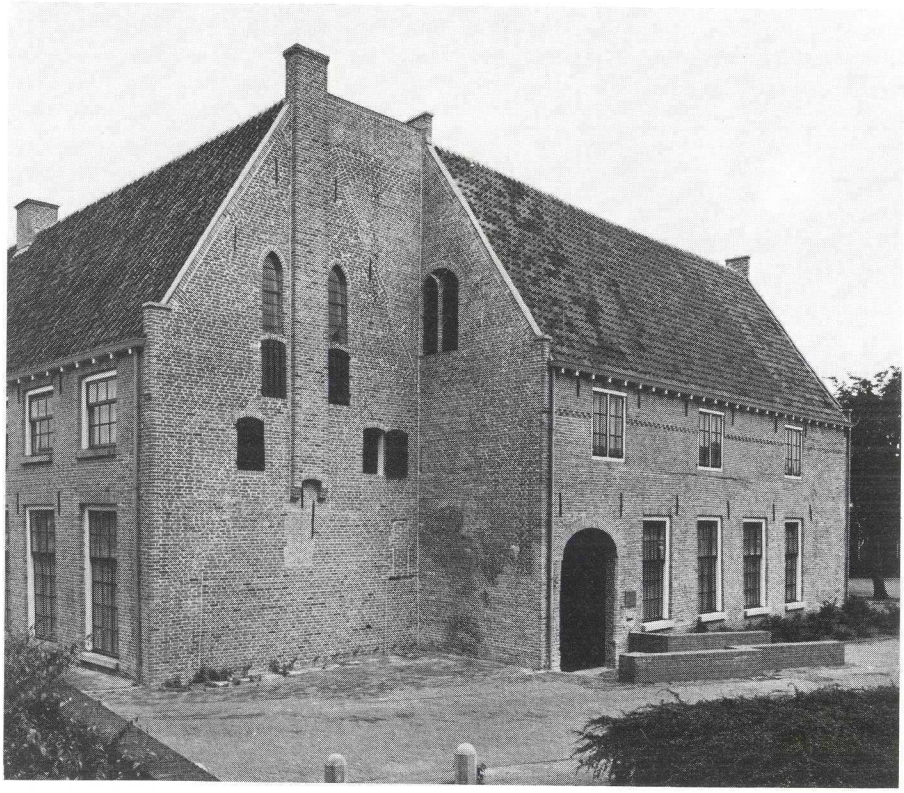

De westgevels van het voormalige klooster na de restauratie. *Foto: RDMZ, Zeist 1982.*

Kloosterhof van het voormalige klooster na de restauratie.
Foto: RDMZ, Zeist 1982.

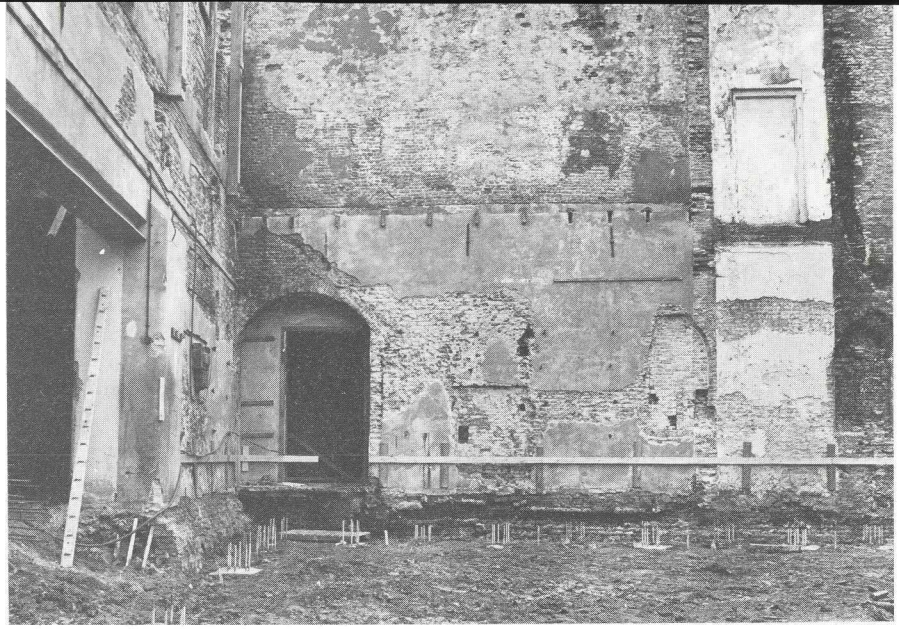

Kloosterhof van het voormalig Observantenklooster voor de restauratie. Foto: RDMZ, Zeist 1980.

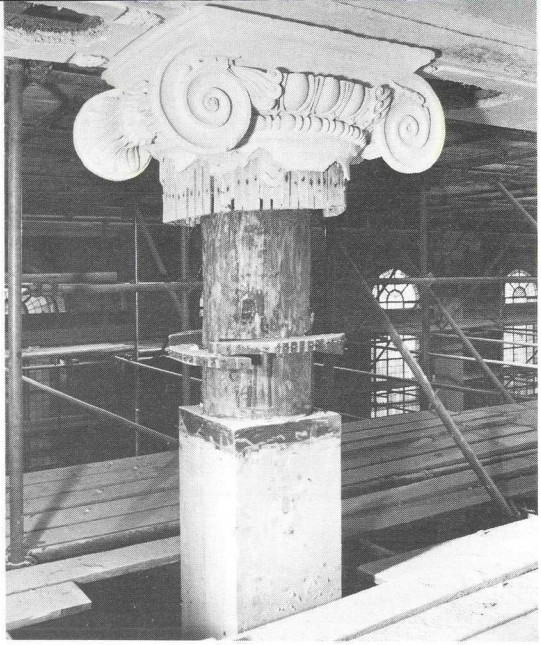

Restauratie van de houten kern met schil van stucwerk van de zuilen in de R.K. kerk St. Franciscus-Xaverius in Amersfoort. *Foto's: RDMZ, Zeist 1981 resp. 1982.*

gen tegen optrekkend vocht zijn aangebracht. Een belangrijke verbetering in het interieur werd bereikt door het verplaatsen van het Bätzorgel uit 1819 naar de oorspronkelijk bedoelde plaats op één der galerijen tegen de zuidgevel (aan deze zijde van 't Zand). Het orgel, dat hierbij tevens van een niet functioneel rugpositief werd voorzien, komt hierdoor zowel visueel als akoestisch veel beter tot zijn recht.
De kerk is gebouwd in 1816 in de voor Nederland betrekkelijk zeldzame Neoclassicistische bouwstijl, en werd in de jaren 1846-1847 uitgebreid aan de koorzijde[3].
Gelijktijdig met de kerk werd de restauratie van de bijgebouwen 't Zand 31 en 33 uitgevoerd.
Overige in de verslagperiode uitgevoerde restauraties zijn die van Bloemendalse Binnenport 3, Bloemendalsestraat 19 en 60, Breestraat 28-30 en 50-52, Grote Spui 3, Nieuwstraat 13 en 15, Kamp 44.
Een bijzondere restauratie was in 1981 die van het uurwerk in de Plompetoren, een van de oudste nog functionerende torenuurwerken in ons land (16de eeuw).
In 1981 kwam gereed de restauratie van een der bijgebouwen en de muur rond het Synagogecomplex.
In 1982 werd een aanvang gemaakt met de restauratie van de derde en laatste fase van het museum Flehite. Het betreft het pand Breestraat 80-82, dat constructief in een zeer slechte staat verkeert, waardoor ingrijpend herstel noodzakelijk is.

Gemeente Amerongen

In Amerongen werden incidentele herstelwerkzaamheden verricht aan het com-

[3] H. P. R. Rosenberg, *De 19de eeuwse Kerkelijke Bouwkunst in Nederland* ('s-Gravenhage, 1972) 113.

plex van het kasteel Amerongen; met name betrof dit de toegangshekken. In het dorp werd het pand Hof 2 in 1981-1982 geheel gerestaureerd. Dit in oorsprong 17de eeuwse huis werd in de 19de eeuw in de huidige vorm verbouwd. Bij de jongste restauratie werd het wooncomfort drastisch verbeterd ten behoeve van de eisen, die de tegenwoordige tijd aan de bewoning stelt.
Werkzaamheden werden verder verricht aan de panden Overstraat 39 en Donkerstraat 22.
In 1982 werd een begin gemaakt met herstel van het pand Overstraat 31.

Gemeente Baarn

In *Baarn* kwam in 1981 gereed de in 1978 aangevangen restauratie van kasteel Groeneveld. Door constructieve tegenvallers was dit werk omvangrijker dan was voorzien en duurde het ook langer dan de verwachte bouwtijd. Het gebouw is in gebruik genomen als museum en voorlichtingscentrum voor Staatsbosbeheer. Bijzondere vermelding verdient de restauratie van enkele wandschilderingen in de zg. 'Mamuchetzaal', welke achter latere overschilderingen tevoorschijn kwamen.

Soestdijk
Aan het Paleis Soestdijk werd het herstel van de buitenbepleistering voortgezet, terwijl het pand Biltseweg 25 gerestaureerd werd.

Gemeente Benschop

In deze gemeente, waar het monumentenbestand voornamelijk uit boerderijen

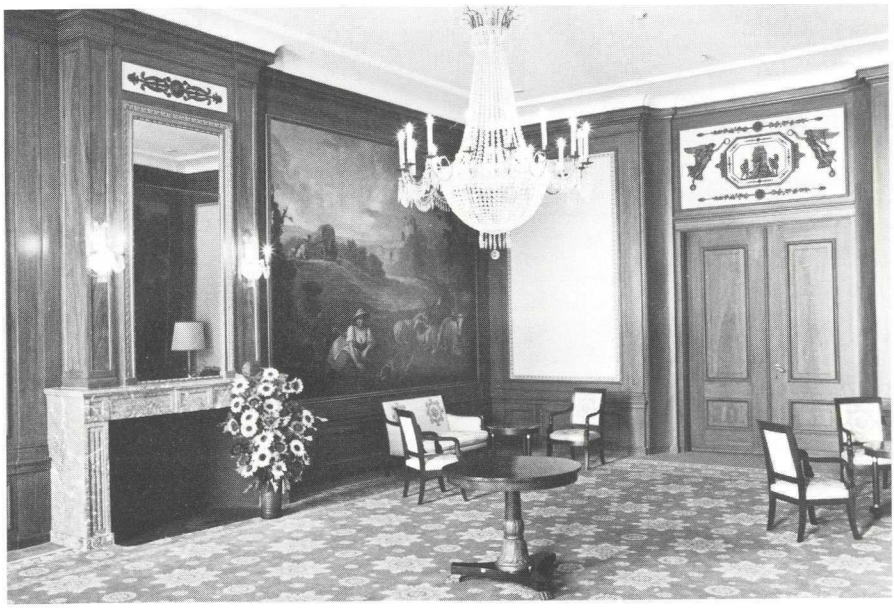

Baarn, kasteel Groeneveld, Mamuchetzaal na de restauratie. *Foto: RDMZ, Zeist 1982.*

Baarn, kasteel Groeneveld voor de restauratie. *Foto: RDMZ, Zeist 1973.*

Kasteel Groeneveld na de restauratie. *Foto: RDMZ, Zeist 1982.*

bestaat, werden enkele rieten daken vernieuwd. Deze werkzaamheden werd gesubsidiëerd uit een financiële reservering ten behoeve van de 'Landelijke Bouwkunst'.

Gemeente de Bilt

In de aan monumenten niet bijzonder rijke dorpskern van *de Bilt* werd in 1981 een aanvang gemaakt met de restauratie van de zg. Kosterswoning of Oude School aan de Burg. de Withstraat. Dit in verschillende perioden tot stand gekomen gebouwtje, waarvan de laatste verbouwing in het midden van de vorige eeuw zal hebben plaatsgevonden, werd verbouwd ten behoeve van een aantal wooneenheden en een kleine oudheidkamer. De restauratie kwam in 1982 gereed.

Gemeente Breukelen

In *Breukelen* werd de restauratie van de Nederlands Hervormde Kerk voltooid. Directe aanleiding tot de restauratie vormden de slechte toestand van de kappen en de ramen. De lekkages, die hiervan het gevolg waren, hadden in het inwendige nogal wat schade aangericht, met name aan het binnenpleisterwerk. Het exterieur van de kerk bleef vrijwel ongewijzigd, enkele twintigste-eeuwse glas-in-lood ramen werden vervangen door houten ramen in de vorm van de nog aanwezige exemplaren.
Ook het interieur werd vrijwel niet veranderd; in het liturgisch centrum werden rond de preekstoel enige aanpassingen ten behoeve van een betere uitvoering van de eredienst gemaakt. Het grote bankenblok in het schip van de kerk werd iets versmald terwille van een grotere breedte van de gangpaden.
Een in visueel opzicht grote wijziging was de restauratie van de baldakijnschildering achter het Bätzorgel uit 1787. Het orgel is geplaatst tegen het houten schotwerk dat zich bevindt tussen het transept en het koor. Op dit schotwerk bevond zich een uit ± 1870 daterende baldakijnschildering in vrij sombere tinten. Onder deze beschildering bleek zich een oudere te bevinden van een aanmerkelijk betere artistieke kwaliteit en in heldere kleuren. De schildering uit 1870 liet zich vrij gemakkelijk verwijderen, waarna de oudere, achttiende-eeuwse schildering is gerestaureerd.
De kerkrestauratie kwam gereed in 1981.
Het koetshuis bij de buitenplaats 'Boom en Bosch' werd in de jaren 1979-1980 hersteld en uitgebreid ten behoeve van het in dit complex gevestigde gemeentehuis.
Spectaculair was de bekroning van de restauratiewerkzaamheden aan het huis 'Vechtvliet'. Deze vond letterlijk plaats middels het herplaatsen van de houten voor- en achtergevelbekroningen, die jaren geleden wegens bouwvalligheid waren verwijderd. De reeds jaren lopende restauratie van de belangrijke wandtapijten in kasteel Gunterstein werd voortgezet. Naar verwachting zullen deze werkzaamheden in 1984 voltooid zijn.

Gemeente Bunnik

Hier werden de in 1979 begonnen restauraties van huize 'Oud-Amelisweerd' en de boerderij Dorpsstraat 1 voltooid. In het laatste pand is niet alleen de Dienst Gemeentewerken gehuisvest, zoals aanvankelijk de bedoeling was, maar het gehele gemeentelijke apparaat.

Gemeente Cothen

In *Cothen* kon na een lange periode van voorbereiding in 1981 een aanvang gemaakt worden met de restauratie van de Nederlands Hervormde Kerk. In het kader van deze restauratie is de noordelijke 'transeptarm', welke als rommelhok in gebruik was, met het schip verbonden en bij de kerkelijke functie getrokken. De restauratie van deze dorpskerk is uiterst conserverend geweest. Hierdoor is het mogelijk gebleven de bouwgeschiedenis, die zich uitstrekt over een periode van ± 1300 tot ± 1900, van het gebouw af te lezen. De restauratie kwam gereed eind 1982.

Gemeente Eemnes

In deze gemeente werden enkele rieten daken van boerderijen vernieuwd.
Het dak van de Nederlands Hervormde Kerk te *Eemnes-Buiten* werd in 1982 hersteld. Voorts werden enkele herstellingen uitgevoerd aan de panden Kerkstraat 2a en 12 en de boerderij Wakkerendijk 202-204.

Gemeente Houten

Houten
De restauratie van de boerderij Binnenweg 10 kwam in 1980 gereed.

Schalkwijk
In 1981 werd een begin gemaakt met het omvangrijke herstel van het exterieur van de R.K. Michaelkerk. De werkzaamheden hebben betrekking op de kappen, de balustraden en de toren. Bij de toren was een gevaarlijke situatie ontstaan doordat een van de hoekstijlen van de hoge houten torenspits was aangetast, ten gevolge waarvan de stabiliteit verloren was gegaan.
Eind 1982 was deze restauratie nog niet voltooid.
De Michaelkerk is gebouwd in 1879 en is derhalve een van de jongere monumenten in de provincie[4].
Van de boerderijen Lagedijk 15 en Overeind 43 werden de rieten daken vernieuwd.

Tull en 't Waal
Aan het rieten dak van de boerderij Lekdijk 66 werden eveneens herstellingen uitgevoerd.

[4] Rosenberg, *19de eeuwse Kerkelijke Bouwkunst,* 150.

Breukelen, huize Vechtvliet.
Foto: RDMZ, Zeist 1981.

Huize Vechtvliet, het plaatsen van de voorgevelbekroning.
Foto: RDMZ, Zeist 1981.

Breukelen, huize Vechtvliet met herplaatste voorgevelbekroning en balustrade.
Foto: RDMZ, Zeist 1981.

Gemeente Kamerik

Ook hier werd een aantal rieten daken van boerderijen hersteld. De schoorsteen bij het voormalig stoomgemaal werd door een plaatselijk initiatief voor sloop behoed. Het gemaal werd enige jaren geleden met een beperkt aantal andere stoomgemalen in Nederland op de Rijksmonumentenlijst geplaatst. De bij het gemaal behorende machinistenwoning brandde in 1982 af; deze zal worden vervangen door een nieuwe woning in aangepaste stijl.

Gemeente Kockengen

Het pand Voorstraat 26 werd hersteld en uitgebreid. De boerderij Wagendijk 55 werd partieel gerestaureerd.

Gemeente Leersum

De tuinmanswoning, één van de bijgebouwen van het verdwenen kasteel Zuilenstein, werd hersteld en uitgebreid. Voorts werd in 1981 een begin gemaakt met de bouw van een nieuw kasteel Zuilenstein. Dit huis wordt gebouwd op enige afstand van de plaats, waar het oude kasteel heeft gestaan, doch wel binnen de ommuring van de nog bestaande tuinaanleg. Voor zover mogelijk zullen nog bestaande onderdelen van het oude huis in de nieuwbouw verwerkt worden[5].
Met de algehele restauratie van de boerderij Boerenbuurt 1 werd in 1982 een begin gemaakt. De restauratie was noodzakelijk door de zeer slechte bouwtechnische staat, waarin deze boerderij verkeerde ten gevolge van jarenlange leegstand.

Gemeente Linschoten

Bij het huis Linschoten werd de IJskelder gerestaureerd. Het betreft hier een van de weinige voorbeelden van dit soort bouwwerken, waarin onder een van baksteen gemetseld koepelgewelf, waaroverheen een dikke laag aarde werd gestort, tot diep in de zomer het ijs werd bewaard, dat 's winters uit de grachten van het kasteel werd gehaald.
In 1982 werd een begin gemaakt met de hoognodige restauratie van het bij het kasteel behorende koetshuis.
In het dorp werden de panden Dorpsstraat 27 en Korte Linschoten O.Z. 9 hersteld. Buiten het dorp de boerderijen Blindeweg 6, de hofstede Schurenburg (met het bakhuis), Noord-Linschoterdijk 6, Kromwijkerdijk 15 en M. A. Reinaldaweg 47.
Voor het monument IJsselvelt 16-18, gelegen vlak bij Montfoort, werd in 1981 een sloopvergunning verleend. Door reconstructie van de brug en de weg ter plaatse waren de panden niet meer te handhaven, mede ten gevolge van de slechte bouwtechnische staat, waarin ze verkeerden.

[5] R. Meischke, 'Het Kastel Zuilenstein te Leersum', in: T. J. Hoekstra, H. L. Janssen en I. W. L. Moerman, ed. *Liber Castellorum* (Zutphen, 1981) 270.

Gemeente Loenen

Loenen
In de Dorpsstraat werden de no's 10-12, 46, en 80 gerestaureerd. Aan Oud-Over werden herstelwerkzaamheden uitgevoerd aan huize Bijdorp; eveneens aan het pand Rijksstraatweg 78.
In 1982 werd de toren van de Nederlands Hervormde Kerk hersteld.

Loenersloot
Hier werd het rieten dak van de boerderij Rijksstraatweg 202-204 vernieuwd.

Nieuwersluis
In 1981 werd een begin gemaakt met de restauratie van de theekoepel bij het huis Vreedenhoff[6].

Vreeland
Het pand Voorstraat 3 werd gerestaureerd. Gedurende de gehele verslagperiode werd gewerkt aan het houtsnijwerk van het tuinhuis achter het huis Slotzigt. Van oorsprong hoort dit tuinhuis niet op deze buitenplaats thuis; het is afkomstig van een tuin achter een huis aan een der Amsterdamse grachten.

Gemeente Loosdrecht

Nieuw-Loosdrecht
Hier kwam de restauratie van de boerderij Nieuw-Loosdrechtse Dijk 105 gereed.

Linschoten, IJsselvelt 16-18. Voor dit pand werd in 1981 een sloopvergeunning verleend.
Foto: RDMZ, Zeist 1980.

[6] B. O. van den Berg e.a., *Theekoepels en Tuinhuizen in de Vechtstreek en 's-Graveland* (z.pl., 1980) 78.

Oud-Loosdrecht
In 1982 werd het dak van de Nederlands Hervormde Kerk hersteld. Voorts de panden Oud-Loosdrechtsedijk 7-9, 27 (een voormalige bakkerij) en 30-32.

Gemeente Lopik

In deze gemeente werden herstellingen verricht aan de boerderijen Cabouwsekade 22, Lekdijk Oost 5, Lopikerweg Oost 88, Lopikerweg West 6 en 37.

Gemeente Maarssen

Maarssen
Van de Nederlands Hervormde Kerk werden de goten in 1982 vernieuwd. In de dorpskern vonden restauraties plaats aan Langegracht 2, 10, 52 en 53, alsmede aan Schippersgracht 10 en 13.
Aan de Rijksstraatweg werden in 1981 herstellingen verricht aan het huis Herteveld.

Oud Zuilen
Een urgente fase van de restauratie van Slot Zuilen werd uitgevoerd. Het betrof herstel aan de buitenmuren, de ramen en enkele balklagen. In 1982 werd het torentje van de Nederlands Hervormde Kerk gerestaureerd.

Gemeente Maartensdijk

In *Maartensdijk* werd in 1981 een begin gemaakt met de nieuwbouw van een nieuw gemeentehuis tegen het oude, monumentale gemeentehuisje, welke werkzaamheden in 1982 gereed kwamen.

Gemeente Montfoort

De woonhuisrestauraties bij Hofstraat 7 en Hoogstraat 6 kwamen gereed[7].
Eind 1981 kwam de omvangrijke restauratie van de Nederlands Hervormde Kerk gereed. De werkzaamheden hebben ruim drie jaren in beslag genomen. Uitgangspunt bij de restauratie was constructief herstel, zonder dat er wijzigingen van betekenis zouden worden aangebracht. De constructieve toestand van het gebouw was in de loop der jaren dermate slecht geworden, dat verder uitstel van de restauratie niet meer verantwoord was. Met name de toestand van de dakvoetconstructie was kritiek. Ook waren alle koppen van de trekbalken ten gevolge van langdurige lekkages ingerot. Een onverwachte tegenvaller vormde de toestand van de natuurstenen zuilen in het koor. Deze bleken reeds bij de grote kerkbrand van 1629[8] dermate te zijn aangetast, dat handhaving er van zonder meer niet meer mogelijk bleek. Er is gekozen voor complete vernieuwing, met zo veel mogelijk gebruikmaking van het oude materiaal.
Bijzonder markant is de inrichting van de kerk. De banken en stoelen staan alleen opgesteld in de transepten en een gedeelte van het middenschip. Transept

[7] *Maandblad Oud Utrecht (MBOU),* LIII (1980) 57-60.
[8] A. C. Hellema, *De Grote- of St. Janskerk te Montfoort* (Alphen a/d Rijn, 1975).

Montfoort, N.H. kerk. Kolom, beschadigd door brand in 1629. Foto: RDMZ, Zeist 1980.

Montfoort, N.H. kerk. Koor na de restauratie, met gerestaureerde zuil. Foto: RDMZ, Zeist 1981.

en koor zijn door middel van een houten schotwerk van elkaar gescheiden. De preekstoel bevindt zich tegen dit schotwerk en heeft aldus een centrale opstelling. Doordat de bankenblokken in het middenschip ook door middel van halfhoge houten schotten van de rest van de kerkruimte zijn afgescheiden, heeft de preekkerk een bijzonder karakter als 'kerk in de kerk'. Bij de restauratie is deze opstelling geheel gerespecteerd. Als enige concessie aan de tegenwoordige gebruikseisen is ten behoeve van een groter aantal zitplaatsen het bankengedeelte in het middenschip met één travee vergroot.
Als bijzonderheid bij de restauratie van het interieur dient vermeld te worden, dat tegen het schotwerk tussen transept en koor een midden-negentiende eeuwse schildering is geplaatst, met een tekst van de Tien Geboden. Deze schildering is afkomstig uit de Nederlands Hervormde Kerk te Linschoten, waar deze in het kader van de aldaar uitgevoerde restauratie in de jaren 1974-1977 is verwijderd[9].
Het is een gelukkige omstandigheid, dat deze schildering zo dicht bij de plaats van herkomst een nieuwe bestemming heeft gekregen. De nieuwe situatie is geheel identiek aan de oude opstelling. Ook het orgel, opgesteld op een orgelbalkon als afsluiting van de preekkerk in het middenschip, werd gerestaureerd. In de zuidelijke zijkapel tegen het schip bevindt zich een overwelfde ruimte, waarin op de pleisterlagen restanten van de middeleeuwse schilderingen waren te

Montfoort, interieur N.H. kerk voor de restauratie. *Foto: RDMZ, Zeist 1978.*

[9] *MBOU,* LIII (1980) 84; Regn. Steensma, *Opdat de Ruimten Meevieren* (Baarn, 1982) 179-182.

Linschoten, interieur N.H. kerk voor de restauratie. *Foto: RDMZ, Zeist 1968.*

Montfoort, N.H. kerk na restauratie. Het schotwerk is afkomstig uit de N.H. kerk van Linschoten. Foto: RDMZ, Zeist 1981.

zien. Deze bleken in een zodanig slechte staat te verkeren, dat ze niet meer gehandhaafd konden worden. In het vuil, waarmee de zwikken boven het gewelf waren opgevuld, werden scherven gevonden van gebrandschilderd glas van hoge artistieke kwaliteit. Van deze scherven is een 'collage' gemaakt, die in een van de vensters van de kapel is geplaatst.
De restauratie kwam eind 1981 gereed. De officiële ingebruikneming vond plaats op 14 april 1982.

Gemeente Oudewater

In *Oudewater* werd een aantal woonhuisrehabilitaties uitgevoerd. Het betreft de panden Donkere Gaard 18-19; Havenstraat 4, waar de trapgevel en de onderpui werden gereconstrueerd; Leeuweringerstraat 43 en 51; Wijdstraat 16; Peperstraat 10 en Rootstraat 30-32. In voorbereiding is sinds 1981 de restauratie van de Ursulakapel, die naar verwachting in de loop van 1983 een aanvang zal kunnen nemen.

Gemeente Nieuwegein

Jutphaas
Het rieten dak van de boerderij Nedereindseweg 54 werd hersteld.

Vreeswijk
Hier kwam in 1982 gereed de vernieuwing van het Bovenhoofd van het sluizencomplex. Dit sluizencomplex is sedert de aanleg eigendom van de stad Utrecht en de werkzaamheden werden dan ook uitgevoerd in opdracht van deze gemeente. Door de vervallen toestand vormde het Bovenhoofd een zwakke plek in de waterkering. Aangezien de sluis niet meer voor de scheepvaart gebruikt kon worden is het Bovenhoofd vervangen door een inlaatwerk. De sluis is nl. van groot belang voor de waterverversing van de Utrechtse grachten, en kon derhalve niet geheel afgesloten worden. De vormgeving van het inlaatwerk is zo veel mogelijk in overeenstemming met het karakter van de sluis uitgevoerd. De sluis werd gebouwd tussen 1821 en 1824 onder leiding van de waterstaatkundige J. Blanken[10].

Gemeente Nigtevecht

Het pand Dorpsstraat 104-106 werd gerestaureerd, evenals in 1982 de boerderijen Vreelandseweg 36 en Kanaaldijk Oost 81.
In het dorp werd in 1980 de uit ± 1900 daterende dorpspomp hersteld.

Gemeente Polsbroek

De restauratie van de boerderij Noordzijde 183 kwam gereed. Deze boerderij heeft nog een van de weinig overgebleven vloedzolders. Dit is een vrij zware balklaag in de deel op de hoogte van de ankerbalken in de gebinten. In tijden van hoog water kon het vee op deze vloer gestald worden. Het vee werd naar

[10] R. W. Tieskens e.a., *Het Kleine Bouwen* (Zutphen, 1983) 113-115.

Polsbroek, boerderij Noordzijdseweg 183 voor de restauratie.
Foto: Stichting Historisch Boerderijonderzoek.

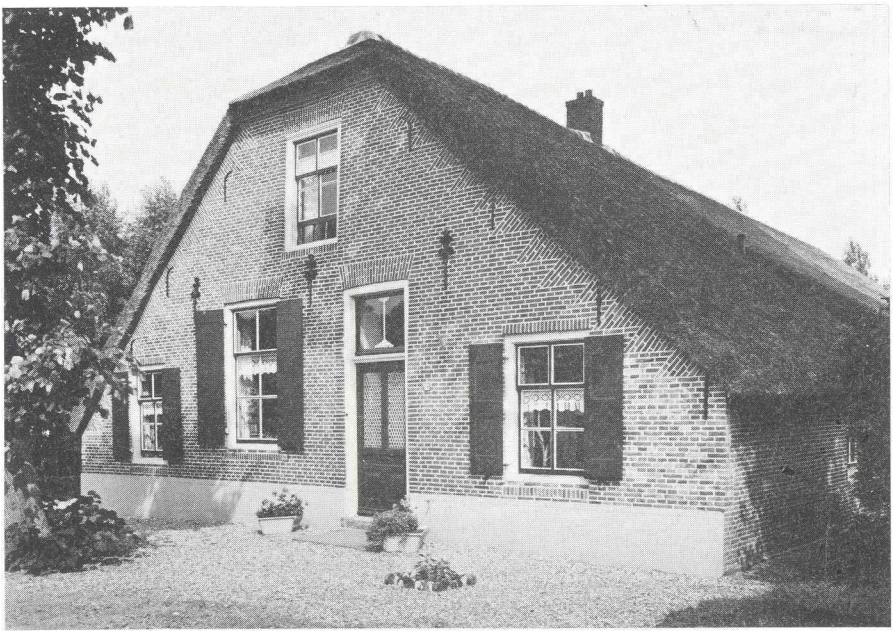

Polsbroek, boerderij Noordzijdseweg 183 na restauratie.
Foto: Het Nederlands Openluchtmuseum, 1982.

Polsbroek, boerderij Zuidzijdseweg 198 voor de restauratie. Foto: RDMZ, Zeist 1969.

boven geleid via een houten loopbrug, die met behulp van ijzeren ogen werd bevestigd voor een luik, dat zich bevindt boven de deeldeuren in de achtergevel van de boerderij.
Eveneens kwam gereed de restauratie van de boerderij Zuidzijde 198. Deze boerderij dateert uit 1681, doch werd ingrijpend gewijzigd in het begin van de 19de eeuw, toen het voorhuis een dwarsgeplaatst schilddak kreeg. Bij de restauratie werd het exterieur zorgvuldig hersteld en het interieur aangepast aan de eisen, die de tegenwoordige tijd aan de bewoning stelt.

Gemeente Renswoude

In *Renswoude* werd het monumentale raadhuis gerestaureerd en uitgebreid. In 1982 werd een begin gemaakt met de werkzaamheden ter afronding van de reeds ± 10 jaar geleden gestarte restauratie van het kasteel Renswoude. Deze laatste fase betreft o.a. de fundering van de uit het water van de slotvijver oprijzende achtergevel. Deze werkzaamheden konden niet eerder worden uitgevoerd, aangezien in de slotvijver gedurende de tweede wereldoorlog explosieven waren gedeponeerd. Het verwijderen hiervan vond plaats in 1981.

Gemeente Utrecht

Onder het hoofd 'Algemene aspecten' aan het begin van dit artikel zagen we reeds, dat van het totale monumentenbestand in de provincie ongeveer één derde deel in de gemeente Utrecht is gelegen. Er wordt in deze stad dan ook veel gerestaureerd. In de verslagperiode, die zich uitstrekt over 1981 en 1982 (1980 werd reeds behandeld in het *Maandblad Oud Utrecht,* LIV (1981; 105-106) heeft het Gemeentebestuur een actief restauratiebeleid gevoerd. Dit was onder meer mogelijk door de relatief hoge financiële reserveringen, die er voor het verlenen van restauratiesubsidies in Utrecht bestaan. De verschillende reserveringen maken het mogelijk jaarlijks voor ruim *f* 3.000.000,– aan gesubsidieërde restauraties uit te voeren, exclusief de grote projecten als de vijf Hervormde Kerken en de werfmuren.
In een aantal gebieden kwam een geïntegreerd stadsvernieuwingsproces op

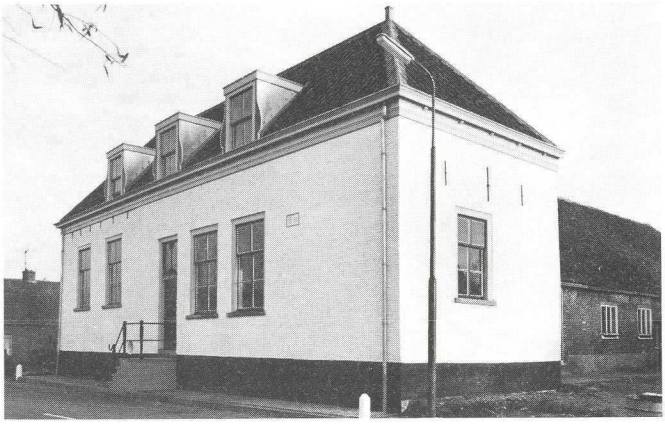

Polsbroek, boerderij Zuidwijdseweg 198 na restauratie. Foto: RDMZ, Zeist 1979.

gang, waarbij restauratie en nieuwbouw elkaar aanvullen. Dit is het duidelijkst zichtbaar in het gebied Springweg en omgeving.
De restauraties in het hierna volgende overzicht zijn verdeeld in twee categorieën, te weten:

A. Restauraties, waarin gesubsidieerd wordt door het Ministerie van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur, de Provincie Utrecht en de gemeente Utrecht. Hierbij is uitsluitend sprake van herstel van monumentale onderdelen; alleen beschermde monumenten komen er voor in aanmerking.
B. Restauraties, waarin behalve door het Ministerie van WVC ook gesubsidieerd wordt door het Ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer. De Provincie doet in deze gevallen in beginsel niet mee, de Gemeente wel. Bij deze restauraties is naast het monumentenbelang tevens sprake van een volkshuisvestingsbelang. Men spreekt dan in het algemeen van 'rehabilitaties in het kader van de gecombineerde regeling', of kortweg 'rehabilitaties'. Deze laatste term zal in dit artikel verder gebezigd worden. Behalve beschermde monumenten kunnen voor deze regeling ook panden in aanmerking komen, die karakteristieke of historische waarde hebben in het stadsbeeld binnen de grenzen van het aangewezen Beschermde Stadsgezicht.

De restauraties worden genoemd in alfabetische volgorde naar straatnaam in de volgende groepen:
A 1: In de verslagperiode voltooide restauraties;
A 2: In de verslagperiode aangevangen restauraties;
B 1: In de verslagperiode voltooide rehabilitaties;
B 2: In de verslagperiode aangevangen rehabilitaties.

Het betreft overigens niet in alle gevallen gesubsidieerde werken.

Categorie A 1

1. Achter St. Pieter 13
2. Adelaarstraat 30, *Korenmolen Rhijn en Son.* Restauratie van de romp, het molentechnisch gedeelte en het interieur.

Utrecht, Adelaarstraat 30. De korenmolen Rhijn en Son voor de restauratie. Foto: Foto Dienst gemeente Utrecht, C3.755 (1974).

3. Agnietenstraat 8-30, *Fundatie van Pallaes*. Herstel van het casco.
4. Van Asch van Wijckskade 39. De restauratie betrof het balkon boven de ingang.
5. Brigittenstraat 1. Kap en achtergevel van het torenachtige westelijke deel van de achterbouw werden gerestaureerd[11].
6. Brigittenstraat 3-5-7[12].
7. Donkerstraat 15-17-19, *Het Huis Zoudenbalch*. Dit in oorsprong middeleeuwse pand onderging een ingrijpende verbouwing. Bij een grote brand in 1903 werd het interieur vrijwel geheel vernield met uitzondering van nr. 15, dat bij de verbouwing nog vrij veel authentieke onderdelen bleek te bevatten. Deze werden dan ook gerestaureerd[13].

[11] *MBOU*, LV (1982) 24-27.
[12] *Ibidem*.
[13] *MBOU*, LV (1982) 27-30.

De molen Rhijn en Son na restauratie.
Foto: Foto Dienst gemeente Utrecht, C22.479 (1983).

8. Geertekerkhof 32, *Geertekerk*. De werkzaamheden hadden betrekking op herstel van daken en goten.
9. Hamburgerstraat 2-4. Hier vond deelherstel plaats aan kappen en gevels.
10. Herenstraat 27.
11. Hofpoort, tussen Nieuwegracht nrs. 5 en 11.
12. Janskerkhof, *Janskerk*. De belangrijkste ingrepen bij het exterieur waren het verwijderen van de negentiende eeuwse pleisterlagen en het terugbrengen van de dakruiter op het koor, en in het interieur het terugbrengen van de verdwenen kolommen en het middeleeuwse houten tongewelf in het schip[14].
13. Janskerkhof 2, *Ridderschapshuis*[15].

[14] *MBOU*, LIV (1981) 51-53, *MBOU*, LV (1982) 40-41 en *Jaarverslagen 1969-1981 Restauratie Vijf Hervormde Kerken in de Binnenstad van Utrecht* (Utrecht, z.j.).
[15] *MBOU*, LV (1982) 41.

Utrecht, Korte Nieuwstraat 2. De vroeg-renaissance voorgevel na restauratie.
Foto: Foto Dienst gemeente Utrecht, C22.482 (1983).

14. Janskerkhof 3, *Statenzaal*. Opvallend is de bij de restauratie okergeel geschilderde ingangspartij[16].
15. Janskerkhof 12. Restauratie van de gevel aan de Drift ter hoogte van de waterlijn.
16. Jansveld 11. Nadat in 1975 de kap en de kroonlijst aan de voorzijde waren gerestaureerd kwam nu de in slechte staat verkerende achtergevel aan de beurt[17].
17. Korte Nieuwstraat 2, restauratie van de vroeg-renaissance voorgevel[18].
18. Kromme Nieuwegracht 56[19].
19. Lange Nieuwstraat 34, *het Kleine Vleeshuis*. Algehele consoliderende restauratie, waarbij de achtergevel een passende beëindiging kreeg.
20. Mariaplaats 50-51. Restauratie van de 14de eeuwse sporenkap en de gevels[20].

[16] *MBOU*, LV (1982) 41-45.
[17] A. Verlaan, en P. van Vliet *Van Eenvoudige doch Harmonische Architectuur* (Utrecht, 1979) 47.
[18] *MBOU*, LV (1982) 46.
[19] *MBOU*, LV (1982) 47.
[20] *MBOU*, LV (1982) 62-63.

21. Nieuwegracht 11. Algehele restauratie van een in oorsprong 17de eeuws huis. Merkwaardig is de afwerking van de voorgevel. Het onderste gedeelte bestaat uit onregelmatig metselwerk, waarin schijnvoegen zijn aangebracht om een regelmatig voegenpatroon te krijgen. Over het metselwerk was een rode verflaag aangebracht met in wit overgeschilderde voegen. Deze toestand is bij de restauratie gehandhaafd en hersteld. De hier aangetroffen afwerking is identiek aan die van het pand Korte Nieuwstraat 2.
22. Nieuwegracht 67 (vh. 69). Algehele restauratie van een in hoofdzaak 17de eeuws huis. Het voorhuis is ouder; tijdens de werkzaamheden kwam hier een muurschildering tevoorschijn uit 1535[21], welke geconsolideerd werd.
23. Oudegracht 20, restauratie van gevels en kap.
24. Oudegracht 48, eveneens herstel van kap en gevels[22].
25. Oudegracht 88. Voltooiing van een reeds in 1974 aangevangen restauratie[23]. Bij deze gelegenheid werden er ramen geplaatst in de jarenlang dichtgespijkerde voorgevel en werd een indeling gemaakt t.b.v. de bewoning in appartementen.
26. Oudegracht 121, *Groot Blankenburg*. Zie ook de hierna volgende beschrijving.
27. Oudegracht 205. Ingrijpende verbouwing en herstel van de Empire-voorgevel.
28. Oudegracht 245, zie Springweg 102c.
29. Oudegracht 270, *Doopsgezinde Kerk*[24].
30. Oudegracht 311. In 1978 werd de rehabilitatie van dit pand voltooid. De voorgevel werd bij die gelegenheid niet aangepakt, omdat eerst een gedegen onderzoek naar de oorzaak van een geconstateerde verzakking uitgevoerd diende te worden. Als resultaat hiervan is de fundering versterkt en heeft de gevel ook middels een gemetselde steunconstructie de benodigde stabiliteit herkregen.
31. Oude Mereveldse weg 8, *Het Blauwe Huis*. Deze restauratie is voor de Utrechtse restauraties van een bijzonder karakter, omdat het een boerderij betreft. Het is een therapeutisch centrum waar tuinbouw wordt bedreven. Op deze wijze is de agrarische functie niet geheel verdwenen, iets, dat bij monumentale boerderijen dikwijls voorkomt[25].
32. Predikherenkerkhof 9, tweede fase[26].
33. Springweg 100. Restauratie van kap en gevels[27].
34. Springweg 102c. Dit is een onderdeel van het complex Oudegracht 245, *het NV-huis*[28].
35. Zonnewijzer aan de Nicolaastoren[29].

[21] *MBOU*, LV (1982) 64-65.
[22] *MBOU*, LV (1982) 66.
[23] *MBOU*, XLVIII (1975) 21.
[24] *MBOU*, LV (1982) 89-93; LVI (1983) 116-117.
[25] *MBOU*, LV (1982) 65-66.
[26] Verlaan en van Vliet, *Harmonische Architectuur*, 117.
[27] *MBOU*, LIV (1981) 69; LVI (1983) 132-133.
[28] *MBOU*, LVI (1983) 112-116.
[29] J. G. van Cittert Eymers, *Zonnewijzers aan en bij Gebouwen in Nederland* (Zutphen, 1972) 74-75; *MBOU*, LVI (1983) 157.

Utrecht, Nieuwe Gracht 11 (naast de Hofpoort) voor de restauratie.
Foto: Foto Dienst gemeente Utrecht, C17.664 (1981).

Nieuwe Gracht 11 na restauratie.
Foto: Foto Dienst gemeente Utrecht, C17.730 (1982).

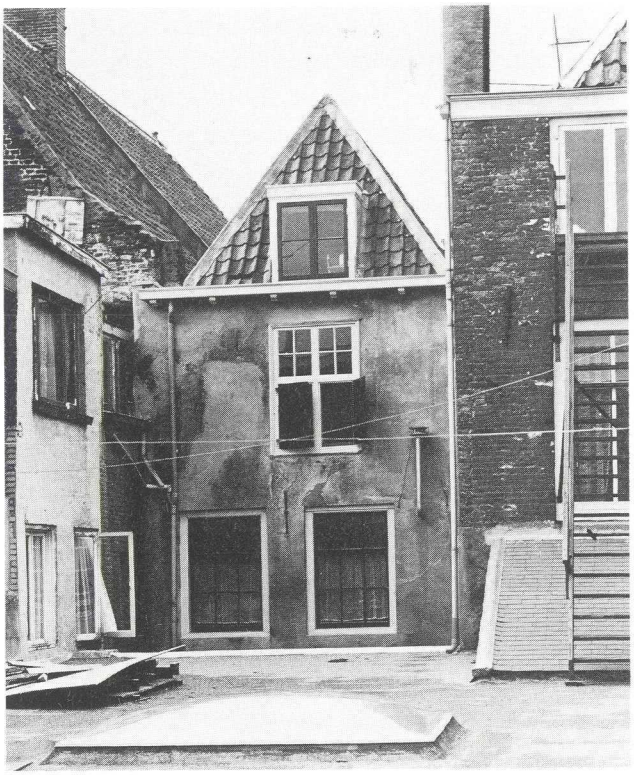

Utrecht, Oudegracht 48 na restauratie van kap en gevels.
Foto: Foto Dienst gemeente Utrecht, C21.801 (1983).

Categorie A 2

Restauratie van beschermde monumenten, in de verslagperiode aangevangen. Volstaan zal hier worden met het vermelden van de panden, zonder nadere toelichting op de werkzaamheden. Deze zal gegeven worden in een volgende aflevering van dit overzicht.

1. Brigittenstraat 1, voorhuis.
2. Domkerk.
3. Keistraat 5.
4. Kromme Nieuwegracht 45.
5. Lepelenburg 9, thans *Bruntenhof*.
6. Nieuwegracht 14.
7. Nieuwegracht 38.
8. Oudegracht 187.
9. Oudegracht 219.
10. Zadelstraat 9 - Buurkerkhof 19.

Werfmuren

Door de gehele verslagperiode heen werd er gewerkt aan de restauratie van de werfmuren. Dit meerjarenproject beoogt de werfmuren, die vrijwel overal gemeentelijk eigendom zijn, in een goede staat te brengen. De laatste jaren wordt hierbij, meer dan dit tot voor kort het geval was, conserverend te werk gegaan.

Er wordt getracht zo veel mogelijk van het authentieke werk te behouden en uitsluitend te vernieuwen, waar dit uit constructief oogpunt strikt noodzakelijk is. In de verslagperiode werden 51 muren voltooid, terwijl met de restauratie van 5 muren een aanvang werd gemaakt.

Categorie B 1

Voltooide rehabilitaties van beschermde monumenten en beeldbepalende panden. In al deze gevallen betreffen de werkzaamheden integraal herstel en woningverbetering.

1. Achter St. Pieter 8-10-12[30].
2. Geertekerkhof 3-3a.
3. Haverstraat 15-17.
4. Lange Smeestraat 31.
5. Lepelenburg 5-8, 10-20, *de Bruntenhof*. Ten behoeve van de verbetering van het wooncomfort werd achter deze cameren een strook met aanbouwen toegevoegd, waarin de keukens en het sanitair zijn gesitueerd.
6. Loeff Berchmakerstraat 21[31].
7. Nieuwegracht 163.
8. Nieuwe Kamp 14-20[32].
9. Oudegracht 199[33].
10. Oudegracht 238, *huis de Meermin*.
11. Oudegracht 293.
12. Predikherenstraat 26. Dit huis vormt met Loeff Berchmakerstraat 21 één geheel[34].
13. Servaesbolwerk 6.
14. Springweg 18.
15. Springweg 66.
16. Springweg 68.
17. Springweg 80.
18. Springweg 110-130, *de Myropscameren*[35]. Opvallende wijziging bij deze restauratie is de kleurverandering van de gevels, die wit werden geschilderd.
19. Twijnstraat 79[36].
20. Zilverstraat 12.
21. Zilverstraat 34.
22. Zilverstraat 36-46[37].
23. Zwaansteeg 24.
24. Zwaansteeg 26.

[30] *MBOU*, LIV (1981) 31; LV (1982) 20-23.
[31] *MBOU*, LV (1982) 53-54.
[32] *MBOU*, LV (1982) 65.
[33] *MBOU*, LVI (1983) 105-109.
[34] *MBOU*, LV (1982) 67.
[35] *MBOU*, LIV (1981) 65-74; LV (1982) 69-74; LVI (1983) 31-32.
[36] *MBOU*, LV (1982) 74-75.
[37] *MBOU*, LVI (1983) 143-145; LV (1982) 84-85; LVI (1983) 145-146; LVI (1983) 146; LVI (1983) 146-147.

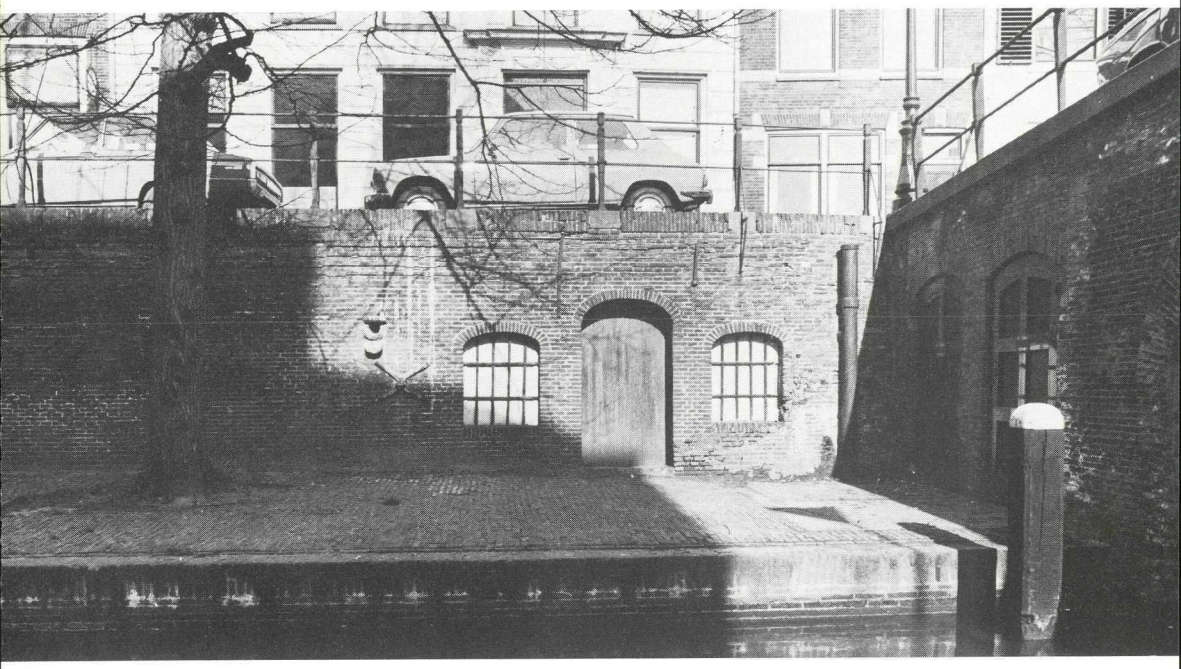

Utrecht, werfmuur ter hoogte van Nieuwegracht 60 voor de restauratie.
Foto: Foto Dienst gemeente Utrecht, B2.921.H (1977).

Werfmuur ter hoogte van Nieuwegracht 60 na restauratie. Een voorbeeld van conserverende restauratie. *Foto: Foto Dienst gemeente Utrecht, B5.116.A (1981).*

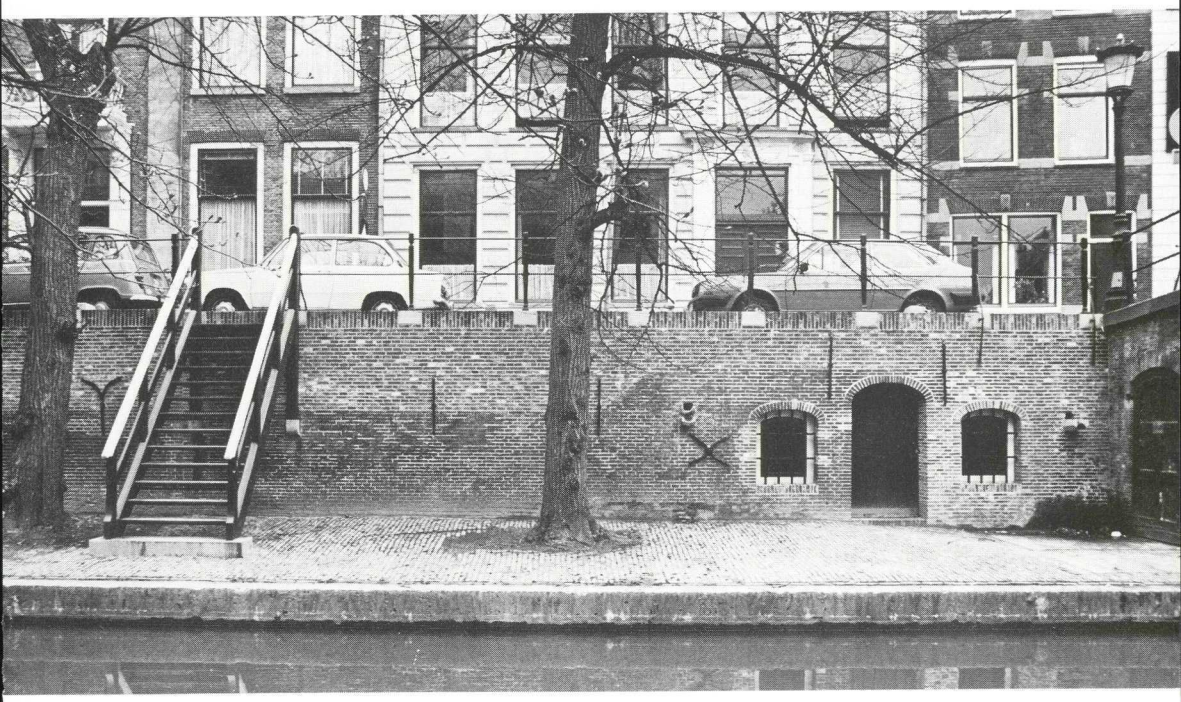

Utrecht, werfmuur ter hoogte van Oudegracht 245 voor de restauratie.
Foto: Foto Dienst gemeente Utrecht, B4.277.B (1979).

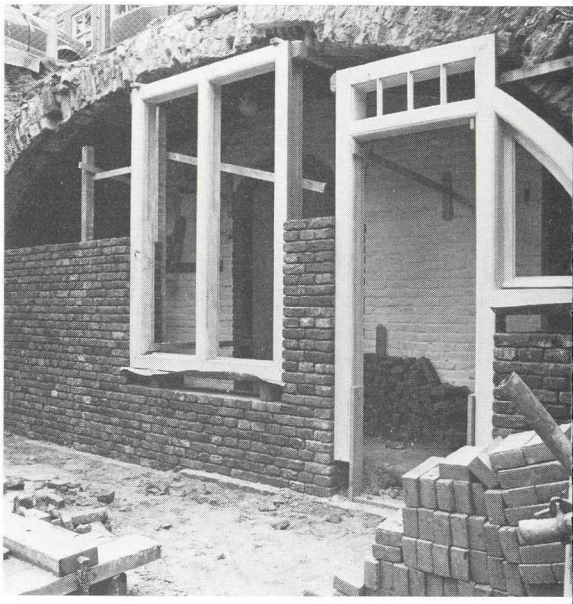

Werfmuur ter hoogte van Oudegracht 245 tijdens de restauratie.
Foto: Foto Dienst gemeente Utrecht, B5.298.H (1981).

Werfmuur ter hoogte van Oudegracht 245 na restauratie.
Foto: Foto Dienst gemeente Utrecht, C22.481 (1983).

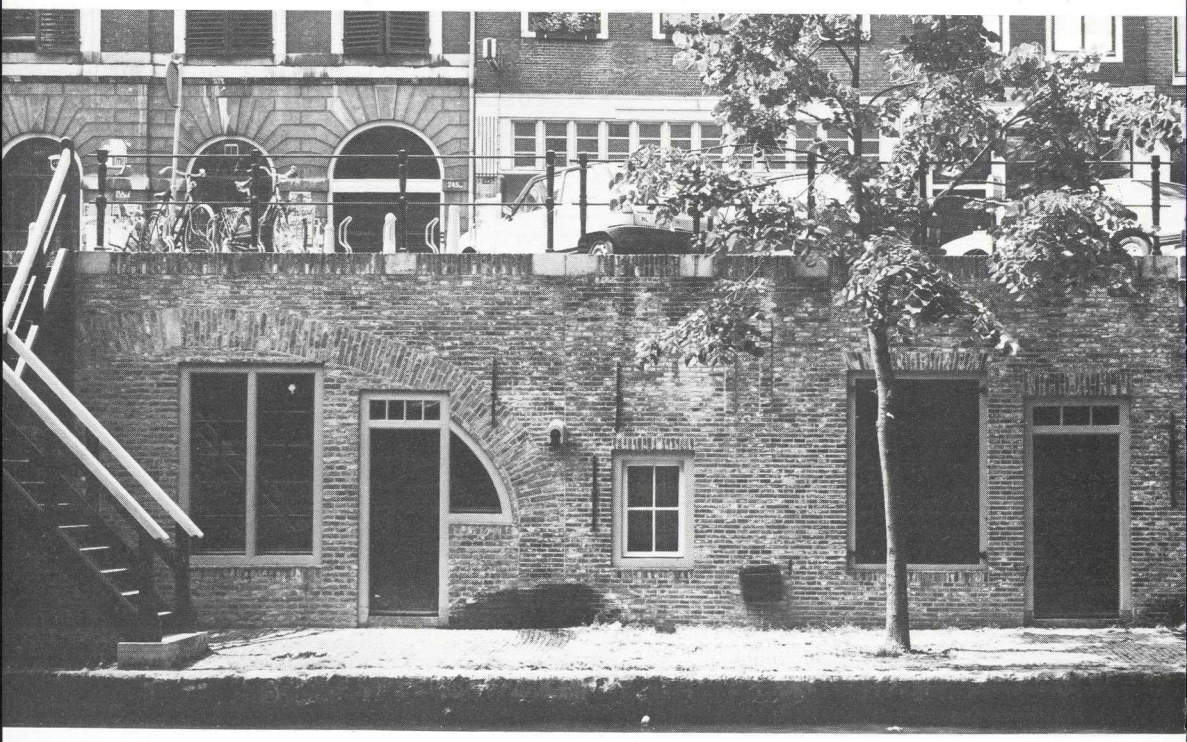

Utrecht, Loeff Berchmakerstraat 21 voor de restauratie.
Foto: Foto Dienst gemeente Utrecht, C16.687 (1980).

Loeff Berchmakerstraat 21 na restauratie.
Foto: Foto Dienst gemeente Utrecht, C19.364 (1982).

Categorie B 2

In de verslagperiode aangevangen rehabilitaties.

1. Breedstraat 26.
2. Domstraat 8 - Voetiusstraat 2.
3. Oudegracht 365.
4. Springweg 142.
5. Zilverstraat 14.

Een restauratie, die nadere aandacht verdient is die van het huis Oudegracht 121, het *huis Blankenburch* (Categorie A 1, nr. 26). Dit huis, waarvan de oorsprong teruggaat tot ± 1300, werd ingrijpend verbouwd ten behoeve van de aldaar gevestigde handel in tweedehands boeken. Bij het vooronderzoek en tijdens de verbouwing kwamen zeer veel interessante gegevens aan het licht, die een duidelijk inzicht verschaffen in de bouwgeschiedenis. Op dit aspect zal in

Utrecht, Oudegracht 238, huis de Meermin, na restauratie.
Foto: Foto Dienst gemeente Utrecht, C19.924 (1982).

een afzonderlijk artikel in het Maandblad uitvoeriger worden ingegaan. Hier volgen enkele bijzonderheden met betrekking tot de restauratie.
Een gelukkige omstandigheid was, dat het merendeel van de oude onderdelen hersteld kon worden en in het zicht gebracht. Zo zijn thans de oude balklagen, de muurstijlen, de korbelen, de puibalk en een eiken spiltrap voor de bezoeker van de winkel te aanschouwen.
In het kader van de verbouwing werd de kap weer gecompleteerd. De oorspronkelijke kap was in de dertiger jaren van deze eeuw afgebroken en vervangen door een kleiner schilddak, alleen boven het voorste gedeelte van het huis. Het achterste deel werd afgedekt door een plat dak. Het weer over de volle diepte van het huis doortrekken van de kap maakte het ook mogelijk de top van de achtergevel, welke eveneens was verdwenen, te reconstrueren. Op deze wijze herkreeg het huis weer zijn oude massa, en werd de dominerende ligging er van in de bocht van de Oude Gracht geaccentueerd.
Het was niet mogelijk de middennegentiende-eeuwse pui, die bij de huidige voorgevel behoord heeft, te reconstrueren, of een nieuwe pui te maken, die beter bij de gevel aansluit dan de thans bestaande. Aangezien winkelpuien frequent aan moderniseringen onderhevig zijn, is het wellicht in de nabije toekomst haalbaar dit alsnog te doen.

In verband met de grote belasting, die de opslag van boeken met zich meebrengt, is onder de oude balken een nieuwe ondersteuningsconstructie aangebracht, bestaande uit met brandwerend materiaal beklede stalen balken. Deze constructie is als een op zichzelf staande toevoeging opgevat, waardoor de oude balken optimaal gehandhaafd konden worden.

Bij het samenstellen van dit overzicht van de Gemeente Utrecht werd dankbaar gebruik gemaakt van de gegevens, die door de heer W. Kastelein van de Dienstenstructuur ROVU, afdeling Monumenten, werden verstrekt.

Utrecht, Oudegracht 293 voor de restauratie.
Foto: Foto Dienst gemeente Utrecht, C11.013 (1978).

Oudegracht 293 na restauratie.
Foto: Foto Dienst gemeente Utrecht, C22.478 (1983).

Utrecht, Springweg 18 voor de restauratie.
Foto: Foto Dienst gemeente Utrecht, C3.592 (1974).

Springweg 18 na restauratie.
Foto: Foto Dienst gemeente Utrecht, C22.483 (1983).

Gemeente Vleuten-de Meern

De restauratie van de 'Brouwerij', Odenveltlaan 2, kwam in 1980 gereed. Dit oorspronkelijk uit de 17de eeuw daterende gebouw onderging constructief herstel en een verbouwing ten behoeve van de horecafunctie, die het pand vanouds heeft.
Bij de boerderij Enghlaan 13 werd het rieten dak hersteld.
De boerderij Ockhuizerweg 20 in Haarzuilens werd verbouwd ten behoeve van de woonfunctie, die zoals bij veel monumentale boerderijen, de plaats innam van de agrarische functie.

Gemeente Wijk bij Duurstede

Gereed kwamen de restauraties van Dijkstraat 10, Maleborduurstraat 9 en het op het achtererf van Markt 15a gelegen middeleeuwse bouwwerk. Dit gebouwtje was oorspronkelijk een open galerij met achtkante zuilen van Drachenfels-

Utrecht, Springweg 80 voor de restauratie.
Foto: Foto Dienst gemeente Utrecht, C11.653 (1979).

Springweg 80 na restauratie.
Foto: Foto Dienst gemeente Utrecht, C17.981 (1981).

trachiet, een natuursteensoort, die in ons land tot ongeveer het midden van de 15de eeuw werd toegepast. In later tijd werd de galerij aan de open zijde uitgebreid met een aanbouw, waardoor de zuilen in het interieur kwamen te staan. Bij de restauratie is deze toestand gehandhaafd.
Van het pand Voldersstraat 1 werd de kap, die een aantal jaren geleden was afgebroken, weer teruggebracht.

Gemeente IJsselstein

In de stadskern kwam de restauratie van de panden Havenstraat 6-7 gereed. De werkzaamheden waren zeer ingrijpend ten gevolge van de bijzonder slechte bouwtechnische staat, waarin deze panden verkeerden. In het pand Benschopperstraat 10 werd een klein winkelcentrum gevestigd, waartoe het werd gerestaureerd en uitgebreid.
Aan de Achtersloot werd een begin gemaakt met de restauratie van de boerderij

Utrecht, Springweg 110-130 bis, de Myrops Cameren, voor de rehabilitatie.
Foto: Foto Dienst gemeente Utrecht, C11.656 (1979).

op nr. 53, een markante vroeg 19de eeuwse boerderij met dwarsgeplaatst voorhuis.
In 1982 werd een begin gemaakt met de algehele restauratie van de Nederlands Hervormde Kerk en toren. De toren is een belangrijk voorbeeld van vroege renaissance-architectuur, gebouwd naar ontwerp van Alexander Pasqualini in de jaren 1532-1535. De torenbekroning is een vervanging van een in het begin van onze eeuw verbrande 17de eeuwse voorganger, en is gebouwd naar ontwerp van M. de Klerk in 1925-1927. Deze spits, gebouwd in de trant van de Amsterdamse School, harmonieert bijzonder goed met de 16de eeuwse onderbouw. Bij de restauratie is deze toestand geheel gerespecteerd.
Ook de kerk werd ingrijpend hersteld. De tussen het transept en koor aanwezige glazen wand is bij de restauratie verwijderd. Wel is de afscheiding blijven bestaan om het koor van de kerk, waarin enkele belangrijke grafmonumenten staan opgesteld, afzonderlijk van de rest van de kerk te kunnen gebruiken. De restauratie zal in de loop van 1983 voltooid zijn[38].

Gemeente Zeist

Het pand 2de Dorpsstraat 65 werd uitwendig geheel gerestaureerd.

[38] K. Donga en L. H. Boot, 'Geschiedenis en Restauratie van de St. Nicolaaskerk en Toren te IJsselstein', *Historische Kring IJsselstein* (1983) 73-104.

Springweg 110-130 bis, de Myrops Cameren, na rehabilitatie.
Foto: Foto Dienst gemeente Utrecht, C19.953 (1982).

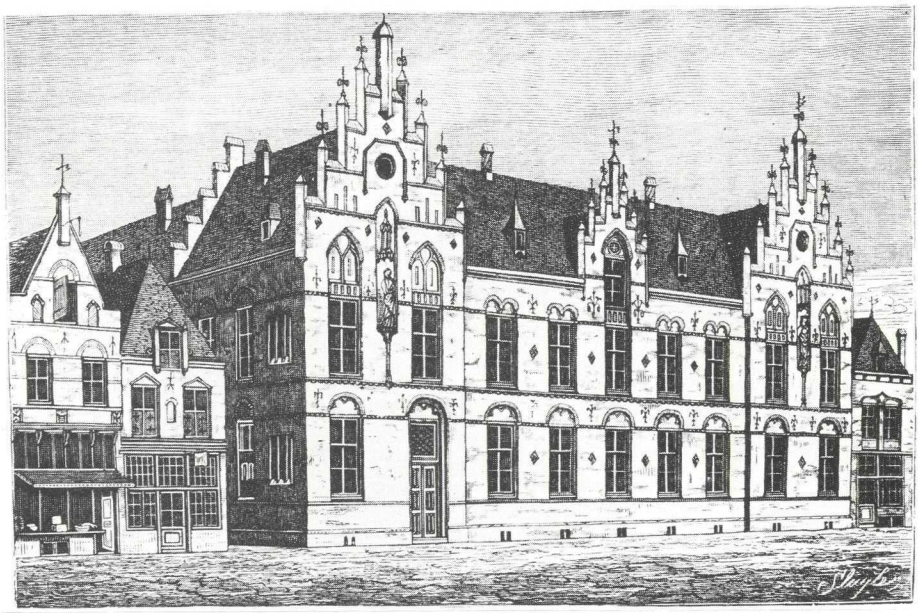

Utrecht, voormalig Andreashospitaal, Springweg 142, uit P. Dépelchin, ,,La Hollande à vol d'oiseau'' (Tours, 1881).
Foto: RDMZ, Zeist.

Utrecht, Zilverstraat 12 voor de rehabilitatie. Foto: Foto Dienst gemeente Utrecht, C7.740 (1976).

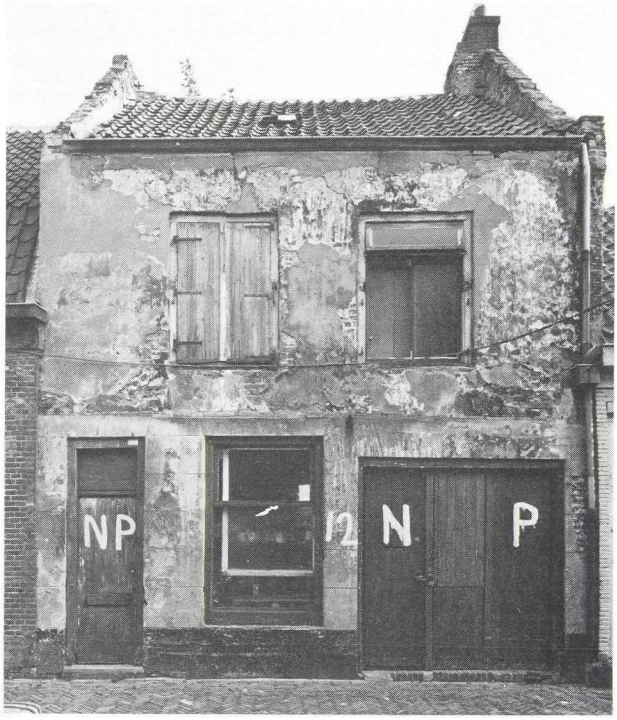

Utrecht, Zilverstraat 36-46 voor de rehabilitatie.
Foto: Foto Dienst gemeente Utrecht, C6.343 (1975).

Zilverstraat 12 na rehabilitatie.
Foto: Foto Dienst gemeente Utrecht, C19.914 (1982).

Zilverstraat 36-46 na rehabilitatie.
Foto: Foto Dienst gemeente Utrecht, C22.477 (1983).

Utrecht, Oudegracht 121, huis Groot Blankenburch.
Foto: E. A. Blitz en Zn, ca. 1900.

Huis Groot Blankenburch, inmiddels De Slegte, voor de restauratie.
Foto: RDMZ, Zeist.

Huis Groot Blankenburch na restauratie.
Foto: Foto Dienst gemeente Utrecht, C20.147 (1982).

Achtergevel van het huis Groot Blankenburch na de restauratie.
Foto: Foto Dienst gemeente Utrecht, C21.784 (1983).

Kroniek over het jaar 1982

W. Uittenbogaard

januari

1 De provincie Utrecht telt 916.694 inwoners, waarvan er 234.543 in de gemeente Utrecht woonachtig zijn.

1 Gedurende het vorige jaar brak binnen de gemeente Utrecht 855 maal brand uit (gedurende het jaar 1980 was dat 1145 maal). De in 1981 ontstane brandschade in die gemeente wordt geschat op ruim 14 miljoen gulden (in het voorgaande jaar: rond 16 miljoen).

1 De verzamelingen van het Centraal Museum en van het Museum voor Hedendaagse Kunst worden ondergebracht bij een nieuwe *Dienst Gemeentelijke Musea* onder directie van mw drs A. M. Janssens.

1 De gemeente Utrecht neemt de Stichting Openbare Bibliotheek over en zet het werk van die stichting voort als Gemeentelijke Openbare Bibliotheek, welke bestuurd gaat worden door een door de gemeenteraad te benoemen bestuurscommissie.

1 De Utrechtse oud-hoogleraar mr dr P. J. Rang aanvaardt als eerste de functie van (nationale) ombudsman.

6 De N.V. Provinciale Utrechtse Elektriciteits Maatschappij meldt - voor het eerst na tientallen jaren - over 1981 een daling van het jaarlijkse stroomverbruik met 0,7% ondanks dat het aantal stroomverbruikers steeg met rond 4.250 tot 245.500.

15 De Utrechtse wethouder voor kunstzaken onthult in het buurthuis *Ravelijn* aan de Hooft Graaflandstraat een door de kunstenares Floor Pouw uit Vianen vervaardigde plastiek, uitgevoerd in polyester.

16 Te Amersfoort treedt A. Schreuder in functie als burgemeester van die gemeente in welke hoedanigheid hij drs A. R. Vermeer opvolgt, die op 21 december 1981 afscheid nam.

16 Tot burgemeester van Oudewater wordt J. Smit geïnstalleerd als opvolger van N. W. M. Mooyman.

18 Ter assistentie van Johannes kardinaal Willebrands zijn tot Utrechtse hulpbisschoppen benoemd prof. dr J. A. de Kok O.F.M. en mgr drs J. B. Nienhaus.

20 Provinciale Staten besluiten tot het doen voorbereiden van één streekplan voor de gehele provincie Utrecht.

22 De Utrechtse wethouder voor kunstzaken stelt dertien ateliers in gebruik, die de Stichting Werkruimten Kunstenaars heeft doen inrichten in een ge-

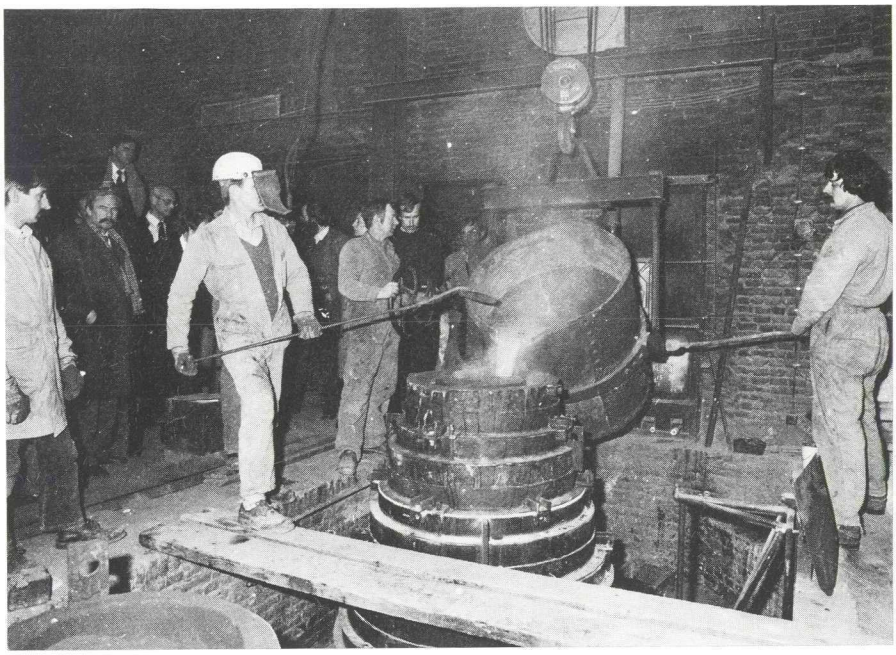

16 februari. *Foto: Foto Dienst gemeente Utrecht, L 20.29 D.*

bouw dat gelegen is achter de woningen aan de Ferdinand Bolstraat, de Vossegatselaan en de Adriaen van Ostadelaan.

26 Te Utrecht overlijdt J. B. P. Biegelaar (72 jaar), directielid van de n.v. Biegelaar en Jansen te Maarssen en onder meer voorzitter van de Utrechtse Stichting voor Lichamelijke Oefening.

februari

1 De burgemeester van Utrecht opent in het Gemeentelijk Informatie Centrum Utrecht de *zilveren camera-tentoonstelling* (tot 13 februari).

9 Mevrouw Masselink, oud-lid van de renovatiecommissie, slaat de eerste paal voor een 61 wooneenheden omvattend complex, dat op de hoek van de Jutfaseweg en de Waalstraat wordt gebouwd ter plaatse waar tot voor kort uit 1918 daterende woningen stonden.

12 In het Centraal Museum wordt een overzichtstentoonstelling van het werk van Charley Toorop (1891-1955) geopend (tot 12 april).

16 In de klokkengieterij van de Koninklijke Eijsbouts te Asten wordt de *Agnes Major* (1365 kg) gegoten, de grootste van de zeven klokken waarmee het gelui van de Domtoren zal worden uitgebreid tijdens de herdenking (19 juni tot 3 juli) van de voltooiing van die toren voor 600 jaar.

17 In de Utrechtse Arrondissementsrechtbank wordt mw mr P. M. H. van der Molen-Maessen geïnstalleerd als officier van justitie ter uitbreiding van het parket, terwijl tevens mw mr M. M. A. Vendrik-Spliet en mr P. D. J. van Zeben als plaatsvervangend-officier van justitie worden geïnstalleerd.

24 Te Utrecht overlijdt de op dat moment oudste inwoonster, mw M. Leeflang-Limburg (bijna 105 jaar oud).
26 De in een der voetpaden langs de Maliebaan aangelegde jeu de boules-baan wordt voor het gebruik vrijgegeven.

maart

4 De nestor van de Utrechtse kunstenaars Jan van Ham wordt 90 jaar.
9 De Tweede Kamer wijst een nader onderzoek naar de aanleg van de rijksweg A 27 door Amelisweerd af, waarop de minister van verkeer en waterstaat besluit in het najaar van 1982 met de aanleg van het wegvak door Amelisweerd aan te doen vangen.
18 De provincie Utrecht voert 125 jaar het bij beschikking door Koning Willem III bevestigde wapen, dat als volgt omschreven wordt: een gevierendeeld schild, het eerste en vierde deel van keel met een kruis van zilver, het

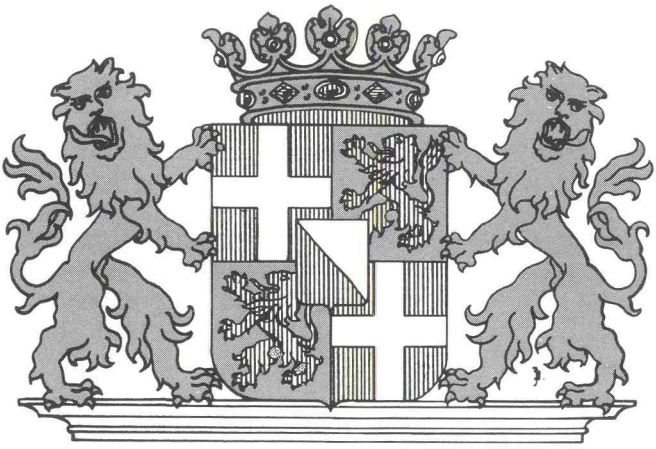

18 maart.
Provinciaal Bestuur van Utrecht, De Stichtse Landbrief het wapen en de vlag (Utrecht, 1977).

tweede en derde deel van goud met een leeuw van keel getongd en geklauwd met lazuur; met een middenschild tranché van zilver en keel; het schild gedekt met een kroon van vijf fleurons en ter weerszijde gehouden door een leeuw léopardé van goud.
19 De burgemeester van Utrecht neemt in Ruud's Waskit, Donkerstraat 23, de eerste *Domkaars* in ontvangst.
23 In de Sint-Gertrudis kathedraal te Utrecht wordt mgr A. J. Glazemaker geïnstalleerd als aartsbisschop van de Oud-Katholieke Kerk van Nederland. Hij was op 6 februari van dit jaar gekozen tot opvolger van mgr M. Kok.
23 De burgemeester opent in het Gemeentelijk Informatie Centrum Utrecht de tentoonstelling *Honderd jaar Oranje 1880-1980* (tot 29 maart).
23 Voor het gebouw van de Keuringsdienst voor Waren aan de Nijenoord te Utrecht wordt een door de kunstenaar H. Kortekaas uit 's-Gravenhage vervaardigde sculptuur, voorstellende een tulp in bloempot, onthuld.

24 De beschikbare 59 zetels in Provinciale Staten van Utrecht worden, na gehouden verkiezingen, voor de nieuwe zittingsperiode als volgt verdeeld: CDA 18 (was 21), PvdA/PPR 12 (was 18), VVD 17 (was 13), D'66 5 (was 4), SGP 2 (was 2), PSP 2 (was 2), RPF/GPV 2 (was 0) en CPN 1 (was 0).

28 In de Utrechtse binnenstad worden in de omgeving Weerdsingel/Waterstraat voor het eerst muskusratten waargenomen.

april

1 Ir G. Wiechers treedt in functie als burgemeester van Veenendaal.

1 De raad van Utrecht besluit het voormalige NV-huis aan de Oudegracht te bestemmen tot centrum voor pop-evenementen.

3 In het Rijksmuseum 'Het Catharijneconvent' wordt de tentoonstelling *Vroomheid per dozijn* geopend (tot 15 augustus) waarin een overzicht wordt gegeven van religieuze massaproducten.

6/7 De zeven luiklokken, waarmee het gelui van de Domtoren wordt uitgebreid, worden in de toren omhoog gehesen.

8 Te Doorn overlijdt H. Goudsmit (52 jaar), sedert 1 mei 1981 burgemeester van die gemeente.

6/7 april.
Foto: Foto Dienst gemeente Utrecht, 85.773 K.

8 Te Utrecht overlijdt G(ibo) J. C. A. Smilda (73 jaar), oud-beheerder van de curiositeiten- en boekenwinkel Curio, Voorstraat 55, en onder meer samensteller van een Utrechts straatnamenregister.

12 Het *Nieuw Utrechts Dagblad,* dat reeds geruime tijd als Utrechtse editie van Het Parool uitkwam, houdt op te bestaan.

12 De Commissaris der Koningin opent het Integraal Kankercentrum Midden-Nederland (IKMN) te Utrecht.

17 De Utrechtse Studenten Sportvereniging *Sphaerinda* van het Utrechtsch Studenten Corps bestaat 100 jaar.

21 In 'de kuil op het Vredenburg' wordt een door iedere liefhebber te gebruiken maxi-schaakbord in gebruik genomen.

22 De Utrechtse Cricket- en Voetbalvereniging *Hercules* bestaat 100 jaar.

24 De Utrechtse beeldhouwer Pieter d'Hont viert zijn 65ste verjaardag ter gelegenheid waarvan op 25 april ten huize van de edelsmid Jan Noyons (Biltstraat 156) een expositie van zijn werk en dat van enkele van zijn vrienden wordt gehouden.

27 Kolonel J. Miedema b.d. (63 jaar) neemt afscheid als Provinciaal Commandant Bescherming Bevolking in welke functie hij wordt opgevolgd door ing. H. J. Kruys.

28 De Sweserengweg, gelegen tussen de Norbruislaan en de Zuilense Ring, wordt voor het verkeer opengesteld.

28 Na te zijn gerestaureerd wordt het Utrechtse stadsorgel *De Lange Gavioli* door de burgemeester van Utrecht weer in gebruik gesteld.

29 De raad van Utrecht besluit een nieuw kantoorgebouw ten behoeve van het Gemeentelijk Elektriciteits Bedrijf op te doen richten op het voormalige Werkspoorterrein.

29 De raad van Utrecht besluit tot het bouwen van 222 wooneenheden op het terrein waar op grond van een raadsbesluit van 29 juni 1978 een groot aantal zogenaamde *witte huisjes* in de Betonbuurt zijn gesloopt.

mei

1 Als opvolger van N. Tiesman, die wegens het bereiken van de pensioengerechtigde leeftijd de gemeentedienst na 47 dienstjaren verliet, treedt in functie als directeur van de Gemeentelijke Accountantsdienst van Utrecht J. A. Damman.

3 De Mytylschool aan de Blauwe Vogelweg te Utrecht krijgt de naam *Mytylschool Ariane de Ranitz.*

3 In het Provinciehuis wordt een tentoonstelling geopend ter gelegenheid van het 100-jarig bestaan van de Provinciale Waterstaat van Utrecht (tot 1 juni).

3 De Provinciale Raad voor de Volksgezondheid Utrecht houdt voor het eerst een openbare vergadering.

7 De Openbare Bibliotheek te Utrecht bestaat 90 jaar. Ter gelegenheid daarvan wordt in de Centrale Bibliotheek aan de Oudegracht een tentoonstelling geopend van historisch materiaal over het Utrechtse bibliotheekwerk tot aan de Tweede Wereldoorlog (tot 21 mei).

9 De oudste nog actieve Nederlandse journalist, C. A. Schilp, viert zijn negentigste verjaardag. Hem wordt de zilveren stadsmedaille uitgereikt.
13 In het Centraal Museum wordt de tentoonstelling *De Geschiedenis Gekleurd* geopend (tot 4 juli).
15 De gemeente Utrecht koopt op een veiling het gekraakte 18e eeuwse pand Kromme Nieuwe Gracht 43, dat eerder bewoond werd door burgemeester H. G. J. baron van Tuyll van Serooskerken.
17 Na twee jaar vertraging, doordat de bodem in het Griftpark ernstig vervuild bleek, wordt de eerste paal geslagen voor de woningbouw in het inmiddels schoongemaakte westelijke deel van het park.
22 De Commissaris der Koningin stelt het spoorwegstation te Houten in gebruik.
22 De minister van landbouw en visserij heropent, nadat het is gerestaureerd, het *kasteel Groeneveld* te Baarn. Dit kasteel en het bijbehorende park huisvest thans het *Nationaal centrum voor bos, natuur en landschap* en wordt beheerd door Staatsbosbeheer.
24 Provinciale Staten van Utrecht stellen een Afvalstoffenplan vast, dat aangeeft op welke wijze de in de provincie geproduceerde huishoudelijke afvalstoffen verwerkt gaan worden.
25 De Verzekeringsmaatschappij Zwolsche Algemeene koopt een terrein aan de Buizerdlaan te Nieuwegein waarop een nieuw kantoorgebouw voor die maatschappij zal worden opgericht.
26 Begonnen wordt met het bouwen van een 40 meter brede vaste brug over het Merwedekanaal ter plaatse van de Paul Krugerbrug. De verbreding van de brug vindt mede plaats ten behoeve van de raillijn Utrecht-Nieuwegein-IJsselstein.
27 Aan de scheidende leden van het College van Gedeputeerde Staten, mw mr C. Venzelaar-de Boer en ir F. N. Sikkes, worden de eerste *provinciale zilveren legpenningen* toegekend.
28 Na te zijn gerestaureerd wordt het inlaatwerk in de Oude Sluis te Vreeswijk weer in gebruik genomen.
29 Het voormalige gebouw van Galeries Modernes te Utrecht wordt door de Kwantum Hallen in gebruik genomen.

juni

2 Na een renovatieperiode van tweeëneenhalve maand is het eerste huis van het hofje aan de Oudwijkerveldstraat te Utrecht weer voor bewoning gereed.
2 Provinciale Staten kiezen in de plaats van mw mr C. Venzelaar-de Boer en ir F. N. Sikkes tot leden van het Utrechtse College van Gedeputeerde Staten J. Hoekstra en ir G. C. van Wijnbergen en herkiezen M. de Bruijne, dr B. Hofman, ir J. D. Hoepelman en drs A. G. W. Schapenk tot leden van dat College.
4 Hotel *De Molen* aan de Stationsweg te Breukelen wordt door brand verwoest.
5 Mw drs S. Freudenthal-Lutter uit Utrecht neemt aan de Universiteit van Giessen (West-Duitsland) een eredoctoraat, dat haar is verleend vanwege haar verdiensten voor de Jenaplan-beweging, in ontvangst.

19 juni. *Foto: Foto Dienst gemeente Utrecht, 85.881. H.*

9 De Utrechtse Universiteitsraad besluit met ingang van 16 augustus de Mensa aan het Lepelenburg te sluiten.
10 De raad van Utrecht besluit het voormalige badhuis aan de Kanaalstraat geschikt te maken voor moskee.
11 Het openbare park *Vechtzoom,* met de aanleg waarvan in het najaar van 1978 is begonnen, wordt voor het publiek opengesteld.
12 De Utrechtse handelsfirma Laméris Instrumenten b.v. bestaat 75 jaar.
17 Het eerste tramstel voor de sneltram Utrecht-Nieuwegein-IJsselstein arriveert bij de remise te Nieuwegein.
19 De 14 dagen durende festiviteiten rond de herdenking van het 600 jaar geleden gereedkomen van de Domtoren nemen een aanvang. Aan de gemeente wordt in het kader daarvan een muziektent, die geplaatst is in het plantsoen Lepelenburg, aangeboden.
22 De Tweede Kamer besluit ten tweede male (zie 9 maart) tot uitvoering van de aanleg van een deel van rijksweg A 27 door Amelisweerd.
25 Ter gelegenheid van het 150-jarig bestaan van de *Dienst van het Kadaster en de openbare registers* wordt in het Gemeentelijk Informatie Centrum Utrecht een tentoonstelling geopend (tot 3 juli) waar aandacht wordt besteed aan de geschiedenis van het kadaster, de luchtfotografie, de rijksdriehoekmeting, de kaartvervaardiging, meetmethoden en meetapparatuur.
26 In de Egmondkapel wordt een permanente expositie over de Domtoren geopend.
26 Zeven nieuwe luiklokken, die op initiatief van de Utrechtse Klokkenspelvereniging ter gelegenheid van het 600-jarig bestaan van de Domtoren zijn

vervaardigd en zijn toegevoegd aan het in 1505 door Gerard van Wou gegoten gelui, worden aan de gemeente overgedragen.

29 Na een achtjarige carrière als concertmeester verlaat Emmy Verhey het Utrechts Symfonie Orkest om zich meer op solospel te kunnen concentreren.

juli

2 In de zalen van het Genootschap Kunstliefde (Nobelstraat 12a te Utrecht) neemt Van der Gaast, na 17 jaar de voorzittershamer te hebben gehanteerd, afscheid van dat Genootschap.

5 Aan de Commissaris der Koningin en de burgemeester van Utrecht wordt een *bronzen Dompenning,* geslagen naar ontwerp van Theo van de Vathorst ter gelegenheid van het zesde eeuwfeest van de Domtoren, uitgereikt.

5 In de hal van Slavenburg's Bank aan het Janskerkhof wordt een expositie geopend van penningen waarop de Dom (-toren) is afgebeeld (tot 30 juli).

13 In de vroege morgenuren breekt brand uit in een houten paviljoen, dat deel uitmaakt van de Willem Arntsz Hoeve te Den Dolder. In het brandende gebouw laten zes Dennendal-pupillen het leven.

16 In het Rijksmuseum 'Het Catharijneconvent' wordt de tentoonstelling geopend, die is ingericht ter herinnering aan de stichting van het Aartsbisschoppelijk Museum, die voor 100 jaar plaatsvond.

20 In de bermen van de Maliebaan wordt een viertal beelden onthuld. Komend vanaf de Maliesingel zijn dit achtereenvolgens een tors vervaardigd door Willy Blees, een danseres van Fioen Blaisse, een naaktfiguur van Eja Siepman van den Berg en een opwaartse vlucht van Therezia van der Pant.

31 Het voetgangers- en fietsersveer over het Amsterdam Rijnkanaal ter hoogte van het Industrieterrein Lageweide is de laatste dag in bedrijf.

augustus

3 Een felle uitslaande brand vernielt een vleesuitsnij-afdeling van het Openbaar Slachthuis te Utrecht

11 Het gemeentebestuur van Utrecht richt een adres tot de Koningin over de financiële noden van die gemeente.

18 Te Maarn overlijdt dr ir F. Q. den Hollander (89 jaar), onder meer oudpresident directeur van de N.V. Nederlandse Spoorwegen.

18 Het nieuwe stadion *Galgenwaard* wordt met een vriendschappelijke wedstrijd tussen F.C. Utrecht en Southampton (0 - 0) in gebruik genomen.

23 De *Hengelsportvereniging Elinkwijk,* die destijds werd opgericht door een groepje werklozen doch thans rond 700 leden telt, bestaat 50 jaar.

27 In Utrecht wordt het eerste *Festival Oude Muziek* geopend (tot 6 september).

30 Prinses Margriet heropent de vernieuwde Margriethal.

30 In de Rijksmunt wordt de tentoonstelling *De nieuwe munten van Nederland* door de burgemeester van Utrecht geopend (tot 17 september).

31 Na ingrijpende verbouwing wordt de hervormde Jenaplanschool *De Laan,* gelegen aan de Laan van Nieuw Guinea te Utrecht, heropend.

18 augustus. *Stadion Galgenwaard enkele dagen voor het gereedkomen. Foto: Foto Dienst gemeente Utrecht, L2.387.*

september

1 De Commissaris der Koningin opent de langs de Tolakkerweg gelegen nieuwe vleugel van het gemeentehuis van Maartensdijk

1 Hubert Soudant treedt voor 4 jaren in functie als chef-dirigent en artistiek leider van het Utrechts Symfonie Orkest, in welke functie hij Corneliu Dumbraveanu opvolgt.

3 In de Janskerk te Utrecht wordt het 100-jarig bestaan van de *Provinciale Waterstaat van Utrecht* herdacht.

3 Te Amersfoort wordt het gerestaureerde *Observantenklooster,* dat thans huisvesting biedt aan het gemeente-archief en de gemeentelijke sociale dienst, weer in gebruik gesteld.

3 Het *Koninklijk Zeister Harmonie Gezelschap* bestaat 100 jaren en geeft ter gelegenheid daarvan in het Slottuintheater te Zeist een galaconcert.

4 De burgemeester van Maarssen stelt de gerestaureerde wipwatermolen *De Trouwe Waghter* en het daarbij gelegen schutsluisje (Dwarsdijk 13 te Tienhoven) weer in gebruik.

7 Dr H. C. Bijvoet neemt na 40 dienstjaren bij het Koninklijk Nederlands Meteorologisch Instituut afscheid als hoofddirecteur en wordt opgevolgd door prof. dr J. van Tiel.

3 september. Ir H. A. M. Boekwijt, hoofdingenieur-directeur van de Provinciale Waterstaat van Utrecht, overhandigt aan de Commissaris der Koningin het eerste exemplaar van 'Staat van land en water, Provinciale Waterstaat van Utrecht 1882-1982' van G. J. Borger, Stichtse Historische Reeks nr 7 (Zutphen, 1982). Foto: Provinciale Waterstaat Utrecht.

7 De nieuwe gemeenteraden kiezen de wethouders voor de nu aangevangen zittingsperiode. In de gemeente Utrecht worden tot wethouder gekozen: C. Pot, mw W. Velders-Vlasblom, drs J. van Lidth de Jeude, A. van Hassel, drs W. P. C. van Willigenburg, mr H. H. W. Kernkamp en mw drs R. M. ten Cate-Dhont.

8 De laatste werkende non van de Zusters van Liefde te Utrecht, zuster Auxilia, beëindigt haar werkzaamheden in het voormalige weeshuis, thans verpleeghuis, Sint Hieronymus aan de Maliesingel te Utrecht.

24 september. *Foto: Foto Dienst gemeente Utrecht, B5.410 G.*

9 In het Streekmuseum 'De Brakken' te Rhenen wordt de tentoonstelling *Romeinen in de Betuwe* geopend (tot 23 oktober).
18 In de Sint Dominicuskerk aan de Händelstraat te Utrecht herdenken de dominicanen en dominicanessen dat hun eerste vestiging in Utrecht (en in Nederland) voor 750 jaren van het generale kapittel de canonieke erkenning verkreeg.
20 De eerste paal wordt geslagen voor de bouw van 56 woningen op het terrein waarop voorheen de Monicakerk op de hoek van de Herenweg en de Oudenoord te Utrecht stond.
20 In het Gemeentelijk Informatie Centrum Utrecht wordt een door het Landelijk Overleg Vrouwengeschiedenis georganiseerde tentoonstelling *De heksen, wie waren zij* geopend (tot 2 oktober).
24 Met grote snelheid worden rond 600 bomen, staande binnen het tracé van de aan te leggen rijksweg A27 op het landgoed Amelisweerd, gekapt.

oktober

1 De Commissaris der Koningin heropent, nadat het gebouw is uitgebreid en vernieuwd, de Polikliniek van het Ziekenhuis Overvecht.
5 Koningin Beatrix woont te Utrecht de viering bij van het voltooien van de vijf miljoenste woning in Nederland. Als zodanig is aangewezen de wooneenheid Waalstraat 124 te Utrecht. De eerste bewoonster daarvan is mw C. van Voorthuizen-van Vliet.
7 In de Utrechtse wijk Lunetten wordt de eerste paal geslagen voor de bouw van een kinderhuis van het Leger des Heils, dat te zijner tijd het kinderhuis *Maliesteyn* aan de Maliebaan gaat vervangen.
8 De burgemeester van Utrecht neemt in de dependance Oog in Al van de Openbare Leeszaal het eerste exemplaar in ontvangst van het boek *Buitens binnen Utrecht* van de hand van mw drs C. C. S. Wilmer.
9 In het kasteel Groeneveld te Baarn wordt een tentoonstelling van *Werken van de graficus Maurits Escher* geopend (tot 31 oktober).
12 Het *Schilder- en Teekenkundig Genootschap Kunstliefde* bestaat 175 jaren. Ter gelegenheid daarvan worden met ingang van 16 oktober tentoonstellingen van het werk van leden van dat Genootschap gehouden in de Klaaskerk, het Centraal Museum en het Gemeentearchief (tot respectievelijk 7 en 28 november en 17 december).
14 Het Instituut voor Bedrijfskunde, Stichting Nijenrode, te Breukelen is aangewezen tot hogeschool.
16 In het Rijksmuseum 'Het Catharijneconvent' wordt de tentoonstelling *Handschriften en vroege drukken* geopend (tot 6 februari 1983).
21 Het door de kunstenaar Frank Letterie vervaardigde beeld, voorstellende een moeder met kind bij een bok, is geplaatst op het Elandplein te Utrecht en wordt onthuld door Tamara Kronenburg.
22 Prinses Juliana opent het *Project Beschermd Wonen* in Zebraspoor te Maarssenbroek.
23 Na een volledige restauratie wordt de Nederlands Hervormde Kerk te Cothen weer in gebruik genomen.
25 Mr P. van Dijke opent de nieuwe sociëteit van Societas Studiosorum Re-

formatorum, Nieuwe Afdeling Utrecht (SSR-NU) in het voormalige café 'Eigenwijs', Oudegracht 32.

26 Hoofdinspecteur C. van den Dorpe, die bijna 23 jaar geleden de eerste Nederlandse politievoorlichter was, neemt afscheid van het Utrechtse politiecorps in verband met zijn pensionering.

29 Het lid van Gedeputeerde Staten ir J. D. Hoepelman opent de uitbreiding van de gecombineerde busgarage/tramremise voor de Streekvervoermaatschappij West-Nederland te Nieuwegein.

30 De Montfoortse muziekvereniging *Sint Carolus* bestaat 50 jaren.

november

1 Een groot aantal huis-aan-huis-bladen, wijk- en streekbladen houdt op te verschijnen. In de plaats daarvan verschijnt voortaan *Groot Utrecht* in verschillende edities.

2 De Commissaris der Koningin opent het nieuwe kantoor van het *Waterschap De Vecht,* dat gehuisvest is in het uit 1924 daterende huis Beekoever te Breukelen.

2 Te Utrecht overlijdt J. Das (78 jaar), oud-commandant van de Utrechtse Gemeentelijke Brandweer.

5 In de vitrines van de Hema aan de Oudegracht te Utrecht worden (tot 3 december) Utrechtse stadsgezichten geëxposeerd die getekend werden door de Italiaan Galliano Monferrato.

6 De laatste trein passeert de op 1 november 1868 in gebruik gestelde spoorbrug over de Lek tussen Schalkwijk en Culemborg, waarna de 150 meter lange hoofdoverspanning door een nieuwe wordt vervangen opdat het treinverkeer over de brug op 8 november kan worden hervat. Met de vernieuwing van de brug is op 26 juni van dit jaar een aanvang gemaakt.

10 De in Utrecht gelegde centrale antenne-inrichting voor kabeltelevisieontvangst wordt in gebruik gesteld.

11 In het Gemeentelijk Informatie Centrum Utrecht wordt de tentoonstelling *Buitens binnen Utrecht* geopend (tot 26 november).

12 Het door de beeldhouwer Theo van der Naher vervaardigde beeld *Nike de Paris* wordt geplaatst in het plantsoen bij de MTS aan de Aziëlaan te Utrecht.

15 Het Algemeen Burgerlijk Pensioenfonds wordt eigenaar van Hoog-Catharijne en het Holiday Inn Hotel.

16 Jhr A. B. F. Elias wordt geïnstalleerd tot burgemeester van Doorn in welke functie hij H. Goudsmit opvolgt.

22 Te Utrecht overlijdt mw E. van Alff-de Leeuwe (83 jaar), die als actrice onder de naam Enny (Mols-) de Leeuwe bekendheid genoot.

22 Door een staking is het spoorverkeer van 4 tot 22 uur lamgelegd.

24 Prof. Marius Flothuis, sedert 1974 hoogleraar in de muziekwetenschap aan de Rijksuniversiteit te Utrecht, geeft zijn afscheidscollege (68 jaar).

26 De Commissaris der Koningin opent een nieuw gebouw voor de Sociale Werkplaats aan de Transformatorstraat te Veenendaal.

28 In de in 1931 geopende Julianakerk aan de Rijnlaan te Utrecht wordt, voordat om bezuinigingsredenen tot sluiting overgegaan wordt, een laatste hervormde kerkdienst gehouden.

17 december. *Het eiland Robinson Crusoé voor dat werd uitgebreid.*
Foto: Provinciale Waterstaat Utrecht

december

1 De voetbalvereniging *Voorwaarts* bestaat 75 jaar.
7 Te Utrecht overlijdt de edelsmid Jan Noyons (64 jaar).
13 Het gemeentebestuur van Utrecht verleende voor 100 jaren aan de International Bell Telephone Company toestemming om in Utrecht een proeftelefoonnet aan te leggen.
14 De 'moderne afdeling' van het *Spoorwegmuseum* is vernieuwd en opnieuw ingericht.
14 Ir H. J. van Eck neemt afscheid van het Gemeentelijk Energie Bedrijf te Utrecht waarvan hij vanaf 1973 tot 1 september 1982 directeur en nadien beleidsadviseur was. Hij werd als directeur opgevolgd door ir J. C. Volkers.
17 De Plassenraad van het Plassenschap Loosdrecht en omstreken stemt in met de uitbreiding van het in de Loosdrechtse plassen gelegen eiland Robinson Crusoë tot een oppervlakte van rond 8500 vierkante meter.
18 In het Slot te Zeist wordt de tentoonstelling *'t Klinkt als een klok* geopend door ir J. C. Volkers.
26 Te Utrecht overlijdt dr J. G. Herschel, arts en oud-provinciaal en stedelijk commandant van de Rode Kruis Kolonne Utrecht (69 jaar).
28 De Stichting 'Appel op de Islam' wordt eigenaresse van de Emmauskerk aan de Winterboeidreef te Utrecht. De kerk zal worden ingericht tot moskee.
31 De oud-burgemeester van Kamerik en Zegveld, W. J. van Doorn, overlijdt te Oud-Vossemeer (64 jaar).
31 Voor het laatst is een bemande Rode Kruis ambulanceauto gestationeerd

langs de rijkswijk 12 onder Linschoten. Een dergelijke auto stond daar op piekdagen en in de weekends sedert 1966, maar wordt door de vermindering van het aantal ongevallen en de verbetering van het ambulancevervoer, niet langer nodig geacht.

Rectificatie

In het vorige Jaarboek is in de 'Kroniek over het jaar 1981', op bladzijde 196, vermeld dat op 2 mei 1981 de Kolfclub St. Eloyen Gasthuis haar 250-jarig bestaan zou hebben herdacht. Dit is echter onjuist want de Kolfclub Utrecht St. Eloyen Gasthuis werd eerst op 19 december 1901 opgericht en vierde op 2 mei 1981 het 250-jarig bestaan van de in het St. Eloyen Gasthuis aan de Boterstraat te Utrecht aanwezige kolf*baan*.

Jaarverslag 1982

C. H. Staal, secretaris

Wanneer we de verenigingsaktiviteiten van het afgelopen jaar de revue laten passeren teneinde de keus te maken waarover de eerste alinea van dit verslag zou moeten gaan, is dat zonder enige twijfel het zesde eeuwfeest van de Domtoren. Allereerst moet dan gememoreerd worden het 'Geleerd Gesprek', dat plaats vond op de vooravond van de 26ste juni. Zelden spoedden zich zovelen op die vrijdagavond naar de plots te kleine Senaatszaal van het Academiegebouw om getuige te zijn van het dispuut tussen twee autoriteiten bij uitstek: de gemeente-archivaris dr J. E. A. L. Struick en de architect en dom-specialist Th. Haakma Wagenaar. Oud-Utrecht had dit treffen georganiseerd; een avond die zeer geslaagd mag heten in de respectievelijke voordrachten, in de discussie met andere kenners en specialisten, en in de toast aan het slot in de Michaëlskapel. Naast het 'Geleerd Gesprek' verzorgde de vereniging een Dom-nummer van het Maandblad. In het voor deze gelegenheid 36 pagina's tellende blad belichtten acht schrijvers verschillende aspecten van kerk en toren.
Het ledental gaf in 1982 een lichte daling te zien. Telde de vereniging op 31 december 1981 nog 1890 leden, op 31 december 1982 telde Oud-Utrecht er 1777, hetgeen betekent dat de nieuwe aanwas, die toch niet gering was, geen gelijke tred heeft weten te houden met de opzeggingen. Naast de gebruikelijke redenen om het lidmaatschap te beëindigen blijkt dat leden die vroeger uit gewoonte hun contributie voldeden, zich thans kleine bezuinigingen opleggen wanneer zij hun diverse lidmaatschappen tegen elkaar afwegen. De vereniging zal zich ermee moeten verzoenen dat deze trend, die economische redenen heeft, door zal zetten zolang ons land te kampen heeft met werkloosheid en economische teruggang. Tussen de vele nieuwe leden die de vereniging mocht begroeten bevond zich mevrouw drs M. W. M. Vos-van Gortel, burgemeester van Utrecht. Met haar toetreden volgde zij het spoor van haar voorgangers sinds 1923.
Drie maal moest de vereniging in 1982 het overlijden betreuren van een prominent lid. Op 15 februari overleed op 78-jarige leeftijd mr J. Schuttevâer. Lid vanaf 1949, maakte hij van 1975 tot 1980 deel uit van de Propaganda-commissie. Voor deze commissie verzette hij veel werk. Dat moet ook gezegd worden van Gibo Smilda, die op 8 april overleed en die eveneens van 1975 tot 1980 lid van deze commissie was. Vanaf 1956, het jaar dat hij zich aansloot bij Oud-Utrecht, was hij een trouw bezoeker van allerlei verenigingsaktiviteiten. Maar zijn grootste bekendheid kreeg Smilda en zal hij ook behouden door zijn fenomenale kennis van de Utrechtse topografie. Het werk van Van der Monde (1844-1846) zette hij voort en het resultaat is een voor het publiek toegankelijke klapper op alle Utrechtse toponiemen. Op 19 oktober overleed mr dr F. Doeleman op de leeftijd van 72 jaar. Als rechtshistoricus had hij kort tevoren zijn

dissertatie verdedigd over de proosten van Sint Jan.
Het bestuur van Oud-Utrecht vergaderde zeven maal. Tijdens de voorjaarsledenvergadering op 27 mei werden de statutair aftredende bestuursleden drs U. F. Hylkema en mevrouw drs M. de Haas herkozen. In de propagandacommissie werd benoemd de heer J. D. Jansen. Na afloop van de vergadering sprak dr W. H. Vroom, hoofd van de afdeling Nederlandse Geschiedenis van het Rijksmuseum te Amsterdam over *De financiering van de bouw van de Utrechtse Dom.*
De najaarsledenvergadering vond plaats op het feest van Sint Maarten, 11 november. Tijdens deze vergadering vonden enkele bestuursmutaties plaats. De penningmeester, de heer J. F. J. Hoeting, die te kennen had gegeven dat hij zijn functie wilde neerleggen, werd opgevolgd door het bestuurslid de heer H. J. Jurriëns. De heer Hoeting had zijn functie op 26 april 1977 aanvaard en met grote werkkracht heeft hij de financiën van de vereniging een hechte basis gegeven. De vergadering dankte hem voor zijn vele werk met een warm applaus. Mevrouw drs L. M. van der Vlerk die sinds 19 mei 1980 deel uitmaakte van het bestuur en die zich speciaal met excursies en lezingen bezig hield, werd opgevolgd door mevrouw M. Dolfin. Tot lid van de redaktie van het Maandblad benoemde de vergadering de heer E. M. Kylstra als opvolger van mevrouw drs J. Roding. Na de vergadering sprak en speelde de heer Koen Vermey, restaurator van oude piano's en leraar aan het Amsterdams Conservatorium.
De financiën van de vereniging zijn van een zodanige aard dat de contributie, ondanks de overal verhoogde kosten, gelijk kon blijven aan die van 1982. Maar de nieuwe penningmeester vroeg zich wel af of dat het volgend jaar ook nog mogelijk zou zijn. Slechts met extra inkomsten en ledenaanwas zijn aan verhogingen, onder andere van de drukkosten, het hoofd te bieden. Veel dank was de vereniging ook dit jaar weer verschuldigd aan de schenker van *f* 10.000,- die onbekend wenst te blijven. Dankzij deze gift en kleinere giften van leden, alsmede door de extra inkomsten uit de verkoop van oude jaarboeken en andere verenigingsartikelen, was een positief financieel resultaat te bereiken.
De excursiecommissie zorgde in 1982 voor een gevarieerd aanbod. Op 24 februari spraken Ellen van Olst en Harry Boekwijk over middeleeuwse gasthuizen, in het bijzonder dat van Zaltbommel. Prof. dr J. W. Salomonson sprak met ondersteuning van dia's op 13 mei over *Saftleven en onbekende gezichten op de stad Utrecht.* Rhijnauwen kreeg op 26 juni alle aandacht toen ing. G. Koppert de leden rondleidde over het fort. Mevrouw A. Wielinga deed hetzelfde op 11 september op slot Zuylen. De stadsarchitect ir H. Dam voerde de leden door het Springhaverkwartier op 26 oktober. De vereniging was op 25 november te gast bij de Rijksmunt waar de heer A. Scheffers gastheer was.
Het maandblad verscheen als gebruikelijk met elf afleveringen.
Drie daarvan weken af wat hun inhoud betrof. Reeds genoemd werd het juninummer dat geheel aan de jarige Domtoren was gewijd. Het februari-nummer bevatte de Archeologische en bouwhistorische kroniek van de gemeente Utrecht over 1981. Dit verslag waarvan de titel al aangeeft hoe het ten opzichte van eerdere afleveringen is uitgebreid, was lijviger dan ooit en bleek bij de lezers uitstekend aan te slaan. Het augustus-nummer was een aflevering die geheel gewijd was aan Utrecht orgelstad. Voor de omslag tekende de graficus Otto Wttewaal de Dom vanuit een ander punt in de stad. Het Maandblad mag

door deze themanummers terugblikken op een record: de jaargang telde maar liefst 224 pagina's.
Het jaarboek verscheen op de gebruikelijke datum en telde een gelijk aantal bladzijden. Zes auteurs tekenden voor artikelen, terwijl tevens de sinds 1948 verdwenen rubriek 'Verdwenen stadsgezichten' nieuw leven kreeg ingeblazen. Onder de thans uitgebreide titel *Verdwenen stads- en dorpsgezichten* zochten J. A. C. Mathijssen en W. Uittenbogaard zeven locaties uit die nogal van aanschijn veranderd waren. Het is de bedoeling deze rubriek in het Jaarboek te continueren. Hetzelfde geldt voor het ledenregister: vele leden stellen er prijs op dat dit register in het Jaarboek blijft opgenomen.
De propagandacommissie heeft zich naast haar gewone aktiviteiten vooral bezig gehouden met de organisatie van een fotowedstrijd. Hoewel de inzendingen niet geheel aan de hooggespannen verwachtingen voldeden, was de aandacht die de vereniging door deze wedstrijd kreeg in de plaatselijke en regionale pers een op prijs gesteld nevendoel. Op 6 september vond in het gebouw van de Gemeentelijke Archiefdienst de prijsuitreiking plaats. Dank is de vereniging verschuldigd aan Kodak Nederland B.V. te Odijk die de hoofdprijs ter beschikking stelde. Van 7 tot 17 september waren de inzendingen te bezichtigen in het Gemeentelijk Informatiecentrum.
Op 12, 19 en 26 juni stond Oud-Utrecht met een kraam op de Stadhuisbrug. Hoewel het weer slecht was, waren de resultaten toch van dien aard dat dit initiatief in 1983 zal worden gecontinueerd.
Bij de 'faits divers' van dit jaarverslag moeten nog de volgende gebeurtenissen worden gememoreerd.
Op 9 maart deed het bestuur een brief uitgaan naar het College van B & W van Utrecht met de dringende oproep alles in het werk te stellen om het unieke grachtenhuis Kromme Nieuwegracht 43 niet verloren te laten gaan of onherstelbare schade te laten lijden. In zijn schrijven pleitte het bestuur voor aankoop door de gemeente Utrecht, iets dat gedurende het jaar 1982 gelukkig ook heeft plaats gevonden. Het College antwoordde het bestuur op 22 oktober.
In de Stichting Utrechtse Kastelen vertegenwoordigt mevrouw J. C. Jongbloed-Gerritsen onze vereniging.
De voorzitter van Oud-Utrecht continueerde zijn bestuurslidmaatschap van het Utrechts Monumentenfonds.
De heer J. A. C. Mathijssen vertegenwoordigt Oud-Utrecht in de Stichting De Utrechtse Molens.
Met de Stichting Het Utrechts Gevelteken Fonds, ooit voortgekomen uit Oud-Utrecht, is een plan ontworpen teneinde de aktiviteiten van deze stichting te verhogen.
Tenslotte ontving op 25 september onze vereniging de Vereniging Oud-Edam. Door middel van een bezoek aan het Centraal Museum en een stadswandeling konden de tachtig leden uitgebreid kennis maken met de geschiedenis en de monumenten van de Domstad. Een aantal Edammer kaasjes vertolkte na de geslaagde dag de waardering van deze zustervereniging.
Wanneer we het gehele verslagjaar overzien, stemt de totale gang van zaken tot tevredenheid. Ondanks de recessie mag onze vereniging zich nog steeds verheugen over een goede gezondheid. Oud-Utrecht kan met een gerust hart en vol verwachting zijn zestig-jarig bestaan in 1983 tegemoet zien.

Vereniging Oud-Utrecht

Ere-voorzitter	mr P. van Dijke, Commissaris van de Koningin in Utrecht
Ere-leden	mr J. W. C. van Campen mw J. C. Jongbloed-Gerritsen
Leden van verdienste	W. L. Nieuwenhuijsen mw J. H. Anten-Nieuwland mw dr J. G. van Cittert-Eymers mw E. P. Duvekot-de Lint mw S. H. B. Modderman-van de Kamp mw drs E. N. Schouten
Voorzitter	drs U. F. Hylkema, Maliebaan 58, 3581 CT Utrecht, tel. 030-328866
Secretaris	drs C. H. Staal, Hasebroekstraat 48, 3532 GM Utrecht, tel. 030-934657
Penningmeester	H. J. Jurriëns, Cicerolaan 10, 3584 AK Utrecht, tel. 030-510027 (postgirorekening 575520 t.n.v. penningmeester Oud-Utrecht te Utrecht)
Tweede secretaris	J. A. C. Mathijssen, p/a Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht, Alex. Numankade 199, 3572 KW Utrecht, tel. 030-711814
Overige bestuursleden	mw. M. Dolfin, Obrechtstraat 37, 3572 EC Utrecht mw drs M. E. de Haas, Van der Helststraat 21, 3583 AT Utrecht drs T. J. Hoekstra, Van Hoffenlaan 44, 6721 XE Bennekom F. A. M. Pietersen, Hei- en Boeicopseweg 57, 4126 RE Hei- en Boeicop mw drs C. J. von Ronnen, Burg. Gülcherlaan 37, 1217 NZ Hilversum
Ledenadministratie	mw M. Uittenbogaard-van Terwisga, Prof. T. Brandsmalaan 17, 3451 ZX Vleuten
Contributie-administratie	H. van Zuylen, Robijnlaan 22, 3523 BX Utrecht (postgirorekening 575520 t.n.v. Penningmeester Oud-Utrecht te Utrecht)
Redactie Maandblad	E. M. Kylstra, Wolter Heukelslaan 71, 3581 SV Utrecht G. J. Röhner, Obbinklaan 48, 3571 NH Utrecht dr A. H. M. van Schaik, E. Meijsterlaan 87, 3533 CL Utrecht drs C. H. Staal, Hasebroekstraat 48, 3532 GM Utrecht
Redactie Jaarboek	dr J. Aalbers, Barchman Wuytierslaan 60, 3818 LJ Amersfoort mw drs E. I. Jimkes-Verkade, Stadhouderslaan 26, 3583 JJ Utrecht drs A. D. A. Monna, Zeemanlaan 3, 3572 ZC Utrecht mw drs C. J. von Ronnen, p/a Rijksarchief, Alex. Numankade 201, 3572 KW Utrecht drs A. R. M. Smit, Elandweide 106, 3437 CV Nieuwegein W. Uittenbogaard, Prof. T. Brandsmalaan 17, 3451 ZX Vleuten
Propagandacommissie	J. D. Jansen, Jacobskerksteeg 21, 3511 BZ Utrecht J. A. C. Mathijssen, p/a Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht, Alex. Numankade 199, 3572 KW Utrecht, tel. 030-711814
Excursiecommissie	mw M. Dolfin, Obrechtstraat 37, 3572 EC Utrecht mw drs M. E. de Haas, Van der Helststraat 21, 3583 AT Utrecht

Leden

dr J. Aalbers, Amersfoort
M. Aalbers, Utrecht
P. Aantjes, Utrecht
J. A. P. Aarts, Utrecht
L. L. Aartsen, Driebergen
L. J. Abelman, Goes
mw A. M. Abelmann, Utrecht
mw J. Aberson, Utrecht
Accountantskantoor mr P. J. Schadé, Utrecht
P. M. Achterberg, Rotterdam
mr C. Adelaar, Utrecht
P. J. A. Adriaanse, Utrecht
J. Agterberg, Maarssen
E. L. Ahlrichs, Utrecht
mw C. van den Akker-de Grijs, Oisterwijk
mw H. J. Alberts-Oets, Utrecht
mw M. F. Alders-van der Meyden, IJmuiden
mw A. S. Ali Cohen-Vos, Utrecht
mgr dr B. J. Alfrink, Huis ter Heide
mw C. van Alkemade-van den IJssel, Driebergen
G. P. J. Alsbach, Utrecht
A. van Amerongen, Utrecht
J. van Amersfoort, De Bilt
D. J. van Andel, Utrecht
mr J. T. Anema, Utrecht
C. Anraad, Utrecht
mw J. M. Anten-Nieuwland, Utrecht
ir R. Apell, Utrecht
P. P. A. Appel, Woudenberg
W. Appel, Utrecht
mw mr M. B. Appelman, Utrecht
Archeologisch Instituut der G.U., Amsterdam
Archief, Algemeen Rijks-, 's-Gravenhage
Archief, Rijks-, Arnhem
Archief, Rijks-, Utrecht
Archief, Gemeente-, Amersfoort
Archief, Gemeente-, Amsterdam
Archief, Gemeente-, Rotterdam
Archief, Gemeente-, Utrecht
mw J. van Arkel, Nieuwegein
mr J. M. Arps, Maastricht
ir J. B. baron van Asbeck, bureau voor architectuur en stedebouw b.v., Driebergen
jhr mr L. H. J. M. van Asch van Wijck, Laren
mw I. van Asch van Wijck-Insinger, Rhenen
mw M. A. Asselberghs, Utrecht
mw W. Assink, Utrecht
J. H. Atema, Utrecht
mr A. J. H. Athmer, De Bilt
H. Atteveld, Utrecht
mw M. Augustinus, Utrecht

mw M. G. van Baak-van der Lee, Harmelen
L. A. J. A. van Baalen, Bilthoven
A. A. de Baar, Utrecht
F. C. J. van Baaren, Vleuten
G. van Baaren, Utrecht
H. D. Baars, Velp
C. A. Baart de la Faille, Utrecht
prof. O. Backer Dirks, Bilthoven
J. Bak, Utrecht
mw A. Bakker, Utrecht
J. de Bakker, Zeist
H. H. de Balbiaan, De Bilt
mw A. Balfoort, Utrecht
Th. Baljet, Bunnik
W. Balk, Breukelen
mr E. A. Bánki, Soest
mw F. W. Barbé, Utrecht
C. J. Bardet, Zeist
mw G. Barents-Vermeer, Utrecht
J. C. Barnard, Utrecht
A. F. Barnhoorn, Utrecht
D. A. N. Bartels, Utrecht
mw A. M. Beauchampet-Lorwa, Egmond aan Zee
H. E. Becherer, Utrecht
mw M. B. Beckers, Delft
R. M. A. Bedaux, Utrecht
mw J. Th. van Beeck Calkoen-Leembrugge, Bilthoven
mw J. H. A. Beeke, Veenendaal
W. Beekhuis, Bunschoten-Spakenburg
J. Been, Leeuwarden
H. Beenen, Utrecht
H. C. de Beer, Nieuwegein
G. H. Bekkering, Enschede
mw B. Bekkering-Hoekstra, Enschede
P. C. M. Bel, Zeist
D. A. Belderbos, Utrecht
mr dr J. Belonje, Alkmaar
mr P. J. W. Beltjes, Arnhem
W. J. Bemer, De Meern
H. G. van de Ben, Bilthoven
mw E. M. Benjaminse-Reith, Bunnik
mr H. C. A. van Benthem, Utrecht
mr S. P. baron Bentinck, Soest
mw J. A. Berdenis van Berlekom-Bunte, Wesepe
dr D. A. Berents, Bunnik
mw G. J. M. van de Berg, Utrecht
mw drs H. M. van den Berg, Utrecht
J. van den Berg, Utrecht
mw dr H. A. van den Berg-Noë, Utrecht
L. M. van den Berg, Utrecht
C. J. A. M. Bergè, Utrecht
dr L. Berk, Bilthoven
A. A. van Berkel, Utrecht
H. F. A. M. van Berkel, Leusden
mw mr M. van de Berkhof-van IJssel Smits, Utrecht
mr A. M. G. Bernard, Utrecht
mw A. P. Best, Utrecht
F. van Besouw, Utrecht
J. W. in de Betouw, Nieuwegein
J. Bettman, Hilversum
H. Beugels, Houten
A. A. Beukema, Zoetermeer
H. P. D. Beulens, Zijpe
dr H. M. Beumer, Utrecht
mw E. Beumer, Utrecht
ir H. Beunderman, Bilthoven
H. J. van Beuningen, Langbroek
P. C. Beunker, Bodegraven
B. C. van Beusekom, 's-Gravenhage
W. van Beusekom, Utrecht
M. van Beusekom, Utrecht
dr F. H. L. Beijaert, Utrecht
mw L. Beyaert, Utrecht
mw L. Beijers, Utrecht
Biblioteca Instituto Olandese, Rome (It.)
Bibliotheek Centrale Rabobank, Utrecht
Bibliotheek, Gelderse-, Arnhem
Bibliotheek, Gemeente-, Rotterdam
Bibliotheek, Koninklijke-, 's-Gravenhage
Bibliotheek Maatschappij der Nederlandse Letterkunde, Leiden
Bibliotheek, Openbare-, Amersfoort
Bibliotheek, Openbare-, De Bilt
Bibliotheek, Openbare-, Bilthoven
Bibliotheek, Openbare-, Breukelen
Bibliotheek, Openbare-, Bunschoten
Bibliotheek, Openbare-, De Meern
Bibliotheek, Openbare Atheneum-, Deventer
Bibliotheek, Openbare-, Driebergen
Bibliotheek, Openbare-, Eindhoven
Bibliotheek, Openbare-, 's-Gravenhage
Bibliotheek, Openbare-, Hilversum

Bibliotheek, Openbare-, Leersum
Bibliotheek, Openbare-, Maarn
Bibliotheek, Openbare-, Maarssen
Bibliotheek, Openbare-, Maarssenbroek
Bibliotheek, Openbare Stads-, Maastricht
Bibliotheek, Openbare-, Montfoort-Willeskop
Bibliotheek, Openbare-, Nieuwegein
Bibliotheek, Openbare-, Utrecht
Bibliotheek, Openbare-, Utrecht. filialen:
Bernadottelaan
Boerhaveplein
't Goylaan
Ingenhouszstraat
Kanaalstraat
Maria van Hongarijedreef
Park Oog in Al
Smaragdplein
Vader Rijndreef
Zwanenvechtlaan
Bibliotheek, Openbare-, Veenendaal
Bibliotheek, Openbare Gemeenschappelijke-, Vianen
Bibliotheek, Openbare-, Vleuten
Bibliotheek, Openbare-, Wijk bij Duurstede
Bibliotheek, Openbare-, IJsselstein
Bibliotheek, Openbare-, Zeist
Bibliotheek, Universitäts-, Münster (BRD)
Bibliotheek, Universiteits- (G.U.), Amsterdam
Bibliotheek, Universiteits- (V.U.), Amsterdam
Bibliotheek, Universiteits-, Utrecht
Th. de Bie, Utrecht
C. L. Bilars, Utrecht
mr J. van Binsbergen, Bilthoven
J. R. Blaauw, Bilthoven
H. Blaauwendraaf, De Meern
mw drs B. E. P. Bleeker-Eeuwens, Bilthoven
ir W. P. van den Blink, Utrecht
H. Bloebaum, Utrecht
drs A. Bloed, Maartensdijk
mr E. Bloembergen, Bilthoven
mr P. A. Blok, Nieuwegein
D. Blom, Utrecht
E. G. Blom, Utrecht
mw M. Blom, Cothen
D. J. Boboske, Nieuwegein
ir R. J. Boddé, Velp
W. Bodde, Utrecht
drs A. baron van Boecop, Utrecht
Boekhandel Van der Galie, Utrecht
ir H. A. M. Boekwijt, De Meern
mr B. A. Boelema, Zoetermeer
drs P. Boender, Zeist
D. J. de Boer, Utrecht
drs P. den Boer, Utrecht
dr W. den Boer, Leersum
E. Boerhout, Utrecht
J. Boerman, Nieuwegein
F. Boersma, Utrecht
dr M. Boersma, Zeist
mw J. C. van Boetzelaer, De Bilt
C. J. Bogaard, Vianen
P. Boogaard, Naarden
H. P. Bogaard, IJsselstein
P. H. Bogaard, Bilthoven
L. D. Bogerd, Utrecht
F. Bogers, Utrecht
M. J. Bok, Utrecht
mw C. G. Bokkers, Utrecht
mr J. P. Bol, Naarden
mw N. Bol, Utrecht
J. Bolhuis, Wijk bij Duurstede
J. H. Bomer, Utrecht
mw J. M. van Bommel-Kremers, Bilthoven
mw F. von Bönninghausen-Bruinsma, Utrecht
mw G. de Bont-de Vries, Utrecht
A. C. Boogaard, Utrecht
J. B. van den Boogaard, Utrecht
Boogaerdt Apotheek, Utrecht
mw H. Boogman-Wesselo, Doetinchem
ir H. J. Boon, Bilthoven
J. G. M. Boon, Lopik
dr W. J. de Boone, Garderen
J. H. Boonman, Utrecht
mw dr E. P. de Booy, Bilthoven
drs J. G. Borchert, Tull en 't Waal
H. D. Borgers, Oostburg
C. J. Borleffs, Utrecht
mw R. Borman, Utrecht
P. H. Borra, Utrecht
mw V. Borrias-van Tongeren, Utrecht
mw G. J. Borst-de Breuk, Apeldoorn
C. A. Bos, Utrecht
Chr. Bos, Utrecht
F. J. Bos, Utrecht
mr W. S. Bos, Driebergen
mr J. F. H. Bosch, Bilthoven
mw E. Bosch-van den Kolk, Amersfoort
mw drs F. H. M. Bosch-Kruimel, Heerde
mr L. H. N. F. M. Bosch ridder van Rosenthal, Rhenen
J. H. van den Bosch, Amerongen
mw J. C. M. Boschloo-ten Bosch, Utrecht
mw J. W. Bosman, IJsselstein
mw G. J. Bosscha-Bosselaar, Utrecht
D. D. Bosscher, De Bilt
P. C. Bosselaar sr, Utrecht
P. C. Bosselaar jr, Utrecht
mw P. Bosselaar-van Oort, De Bilt
J. P. W. Bostelaar, Utrecht
D. G. Boswijk, Bilthoven
H. N. Boukema, Utrecht
mw E. de Bouter, Bilthoven
dr D. P. R. A. Bouvy, Bussum
Ph. W. A. Bouwer, Nieuwegein
R. Bouwmeester, Bilthoven
ir C. O. Bouwstra, Nieuwegein
A. J. Braak, De Bilt
A. J. Braak, Driebergen
mw drs J. Braam, Ommen
M. Braam, Utrecht
prof. dr R. Braams, Utrecht
mr Ph. M. de Brabander, Utrecht
C. van den Braber, Amersfoort
F. S. L. Bracht, Utrecht
P. Brak, Zegveld
J. W. van Brakel, Utrecht
dr ir M. van den Brandhof, De Bilt
mw J. Brandt-van der Veen, Utrecht
J. D. Branger, Bilthoven
mr A. J. Brandsen, Utrecht
prof. dr A. H. Bredero, Dongen
H. R. Bredero, Utrecht
mr J. J. Bredius, Aerdenhout
drs P. den Breejen, Utrecht
drs W. G. J. van Beukelen, Vleuten
J. P. Briedé, Maarn
A. van den Brink, Bilthoven
British Library, Londen (Eng.)
mw A. B. van de Broek-Ho, Utrecht
mw E. van de Broek, Utrecht
B. van den Broek, Utrecht
P. Broeksma, Utrecht
H. J. Broekman, Utrecht
A. P. Broeren, Baarn
Broese-Kemink bv, Utrecht
mw H. Brom-Fischer, Utrecht
H. Bronsema, Annen
M. G. Brouwer, Utrecht
T. Brouwer, Utrecht
mw H. Brouwer-Nijhoff, Utrecht

A. J. de Bruin, Utrecht
C. J. de Bruin, Nieuwegein
H. G. de Bruin, Hoofddorp
mr M. G. de Bruin, Zeist
R. E. de Bruin, Utrecht
A. P. de Bruine, Nieuwegein
G. J. R. Bruinsma, Utrecht
J. Bruinvels, Bilthoven
prof. dr V. Brümmer, Bilthoven
Bruna bv, Utrecht
G. Bruning, Utrecht
C. C. J. Bruring, Zeist
M. W. J. de Bruijn, Utrecht
mw W. G. de Bruyn-Wachter, Utrecht
A. Buitelaar, Utrecht
J. Buitenweg, Vianen
ir A. M. Bunjes, Bunnik
P. Th. Bunjes, Langbroek
C. B. van der Burch, Amsterdam
dr A. P. J. van der Burg, Rijswijk
J. H. van der Burg jr, Utrecht
mr A. R. Burger, Utrecht
B. Burger, Utrecht
mw E. Burgman-Laufer, Driebergen
mw drs B. Buys-de Geus, Doorn
dr M. P. van Buijtenen, Utrecht
mw dr E. A. C. Buyze, Utrecht
T. T. M. H. Bijleveld, Rhenen
H. Bijlsma, Utrecht

drs G. J. van Campen, Malden
mr J. W. C. van Campen, Utrecht
T. W. Camu, Utrecht
B. van Capelle, Utrecht
mw H. M. Capelleveen-van Petersen, Zeist
mw W. S. Capetti-Veenendaal, Maarn
mr J. Caro, Bilthoven
ir E. D. Cartier van Dissel, Laren
C. J. Casteleijn, Utrecht
drs A. J. ten Cate, Bilthoven
C. L. ten Cate, Utrecht
mw drs R. M. ten Cate-d'Hont, Utrecht
Centraal Bureau voor Genealogie, 's-Gravenhage
Centraal Museum, Utrecht
mr F. F. X. Cerutti, 's-Gravenhage
J. F. Chouffoer, Utrecht
S. H. Chu, Nieuwegein
mw dr J. G. van Cittert-Eymers, Utrecht
W. C. F. Claerhout, Utrecht
A. Claessens, Utrecht
J. Clay, Culemborg
J. G. van Cleef, Utrecht
S. W. G. de Clercq, Maarssen
St. de Cock, Mechelen (B.)
mw J. M. Colenbrander-Donkers, Utrecht
G. J. Colenbrander, Kano (Nigeria)
mr C. C. M. Collard, Baarn
P. J. M. Collard, Utrecht
H. J. A. Collette, Utrecht
J. Combrink, Rhenen
D. J. de Coole van Stroe, Zeist
mw A. C. Coolsma, Utrecht
mw H. J. C. Cornelis-de Graaff, Utrecht
M. B. J. Cornelissen, Utrecht
C. J. Cornet, Utrecht
mw F. Cossee-de Wijs, Rotterdam
W. F. Cramer, Utrecht
mr P. Cras, Bilthoven
Crediet- & Effectenbank, Utrecht
O. J. Crommelin, Utrecht
mw J. P. W. Crone, Utrecht
A. B. R. du Croo de Vries, Utrecht
drs H. A. Crouwel, Utrecht

P. van Daal, Tilburg
J. A. den Daas, Utrecht
ir H. Dam, Utrecht
dr G. J. W. van Dam, Zeist
H. van Dam, Ede
mw W. M. Th. van Dam-Brouwer, Utrecht
mw C. J. Dambrink, Utrecht
mr P. H. Damsté, Utrecht
J. Das, Bilthoven
F. D. S. Deana, Utrecht
drs H. L. M. Defoer, Utrecht
A. Dekker, Utrecht
A. M. M. Dekker, Utrecht
prof. dr C. Dekker, Odijk
drs D. Dekker, Maarssen
drs W. H. J. Dekker, Utrecht
H. M. J. Dekkers, Utrecht
G. Th. Delemarre, Bunnik
J. H. M. Denters, Utrecht
mr W. H. J. Derks, Bosch en Duin
mw H. W. H. Derksema, 's-Gravenhage
A. A. D. Derksen, Groenekan
J. J. V. M. Derksen, Vianen
J. P. Derksen, Hellevoetsluist
Detam, Utrecht
R. Dettingmeijer, Utrecht
Chr. A. van Deventer, Utrecht
dr H. P. Deys, Rhenen
H. J. Diepenbrock, Utrecht
mw C. van Dieren-Karsbergen, Utrecht
H. W. van Diest, Utrecht
drs H. L. D. Dieters, Utrecht
P. Dik, Laren
P. P. W. M. Dirkse, Utrecht
L. Dirkse van den Heuvel, Dieren
G. van Dockum, Utrecht
J. L. Docter, Bilthoven
J. J. Doeland, Utrecht
mw D. Doeleman-van der Meer, Utrecht
G. C. van Doesburg, Groenekan
mr K. A. van Doesburg, Utrecht
A. A. ten Doesschate, Zeist
mw J. J. ten Doesschate, Utrecht
H. van Dokkum, Utrecht
mw M. Dolfin, Utrecht
mw J. J. Dolfin-Ruwers, Santpoort
E. G. Dollekamp, Bilthoven
mw C. H. Donker-van Ollefen, Bussum
mw Y. M. Donkersloot-de Vrij, Odijk
C. H. van Donselaar, De Bilt
A. G. M. van Doorn, Utrecht
H. Th. M. van Doorn, Utrecht
mw J. K. van Doorn-de Wit, Utrecht
G. C. van Dorp, Utrecht
M. Dorrestein, Utrecht
D. S. van Dorsser Keus, Utrecht
A. G. van Dort, Utrecht
A. R. van Dort, Nieuwegein
M. M. van Dort, Utrecht
ir M. M. van Dort, Delft
J. A. Dortmond, Bilthoven
mr F. A. Doude van Troostwijk, Bussum
mw A. A. Douglas-Stenfert, Almelo
Douwe Egberts, Utrecht
dr P. A. C. Douwes, Utrecht
mw M. Douze, Utrecht
J. Draak, Utrecht
J. E. C. Drabbe, Utrecht
J. W. Drewes, Utrecht
J. G. Drewes, Utrecht
J. van Drie, Utrecht
mw W. A. M. Driehuis, Utrecht
F. L. Driessen, Utrecht
J. van der Drift, Utrecht
mw C. Drok, Utrecht

Drukkerij en Uitgeverij De Boer Cuperus bv., Utrecht
mw M. W. Dur-Lotter, Utrecht
zr E. M. F. van Duren, Utrecht
mw E. P. Duvekot-de Lint, Doorn
C. van Dijk, Bunnik
C. J. van Dijk, Vleuten
D. F. van Dijk, 's-Hertogenbosch
dr H. van Dijk, Utrecht
Th. van Dijk, Utrecht
mw T. van Dijk-Doorenbal, Maarn
mr P. van Dijke, Zeist
mr G. H. C. van Dijken, Utrecht
M. J. van Dijken, Utrecht
prof. dr J. H. Dijkhuis, Utrecht
P. Dijkman, Utrecht
S. Dijkstra, Utrecht

mr W. Th. D. A. van Eck, Wassenaar
W. A. van Ede, Veenendaal
mw. U. van Ee-Verhoef, Utrecht
mw A. C. van Eeken-Ros, Leusden
mw drs L. E. Eelkman Rooda-Hoogterp, Bilthoven
mw H. van Eemeren, Utrecht
J. van Egdom, Nieuwegein
mw G. J. Ehrenfeld-ten Bosch, Utrecht
dr P. F. Elbers, Haaften
Electrotechnischbureau Verwey, Utrecht
mw A. Elderson, Utrecht
mw C. Elink Sterk, Utrecht
H. F. van Elk, Maarssen
Eloyen Gasthuis, Regenten Sint-, Utrecht
J. Elsenaar, Utrecht
J. D. A. van Embden, Utrecht
P. Emmelot, Wageningen
G. H. van Empel, Utrecht
mw R. van Empel, Utrecht
H. Endlich, Haarlem
ds C. M. van Endt, Utrecht
prof. dr P. M. Endt, De Bilt
A. W. van den Engel, Maarssen
dr R. C. Engelberts, Utrecht
mr H. W. Engelbrecht, Utrecht
L. B. Engelen, Utrecht
A. Enklaar, Amersfoort
mw A. Enklaar-Meijer, Utrecht
J. P. Epping, Laren
mw mr E. S. C. Erkelens-Buttinger, Utrecht
mw A. van Es, Utrecht
mw M. A. H. van Es, 's-Gravenhage
mw H. van Essen, Maastricht
H. van Essen, Utrecht
H. E. J. van Essen, De Meern
P. H. M. Everaard, Utrecht
G. Evers, Utrecht
A. H. Evertse, Utrecht
M. A. F. Evertuin, Utrecht
J. W. Ewoldt, Utrecht
mr dr H. J. Ewoudt Vermeulen, Utrecht

A. P. M. Festen, Utrecht
mw M. M. van Feije, Nieuwegein
P. J. Fierst van Wijnandsbergen, 's-Gravenhage
I. A. S. Fischer, Amerongen
ir J. L. Flipse, Bilthoven
mw N. Floor, Utrecht
R. Fokkenrood, Utrecht
A. A. Fortgens, Utrecht
mr A. P. J. Fortuin, Utrecht
drs F. P. M. Francissen, Maarn
mw J. Th. H. Fransen-van Galen, Utrecht
N. Franssens, Utrecht
G. H. Frederik, Utrecht
Th. H. Fresen, Moordrecht
prof. dr H. Freudenthal, Utrecht
G. F. Frijlink, Utrecht
mw W. M. de Froe-van Roo, Utrecht
E. M. Froon, Utrecht
J. Froon, Utrecht
R. A. Frowijn, Culemborg
mw J. Fukkink, Utrecht

mw S. van der Gaast-Bakker Schut, Utrecht
IJ. Galama, Bunnik
mw E. van Galen, Utrecht
mr J. van Galen Last, Doorn
drs A. J. van Galen Last, Voorschoten
mw A. P. Gantevoort, Utrecht
H. Ganzeboom, Utrecht
J. A. van Garderen, Utrecht
dr G. C. de Gast, Utrecht
jhr mr L. E. de Geer van Oudegein, Nieuwegein
J. D. H. G. C. Geerlings, Driebergen
drs H. van Gelderen, Moskou (U.S.S.R.)
Gemeente De Bilt, Bilthoven
Gemeente Kockengen, Kockengen
Gemeente Mijdrecht, Mijdrecht
Gemeente Utrecht, Utrecht
Gemeente Vinkeveen en Waverveen, Vinkeveen
Gemeente Wijk bij Duurstede, Wijk bij Duurstede
Gemeentelijk Energiebedrijf, Utrecht
J. J. M. van Gemert, Utrecht
Genealogical Society, Salt Lake City (U.S.A.)
A. van Gent, Barneveld
F. Th. J. P. Geraerts, Utrecht
H. Geraerts, Utrecht
E. M. G. Gerards, Doorn
mw J. Gerritsen, Utrecht
J. Gerritsen, Utrecht
mw W. Gerritsen-Biel, Voorthuizen
S. van Geuns, Nieuwegein
L. W. H. de Geus, Veenendaal
mw A. de Geus-Schuurman, Utrecht
mw mr M. A. C. de Geus-Viëtor, Bilthoven
W. Th. Geveke, De Bilt
G. J. van Gisbergen, Utrecht
dr F. Gmelig, Utrecht
F. Godschalk, Utrecht
J. Godschalk, Klaaswaal
S. A. Goedegebuure, Utrecht
dr A. W. Goedhart, Lunteren
mw D. S. Goedkoop-Roessingh van Iterson, Zeist
mr J. C. B. Goemans, Zeist
mw J. S. Goldhoorn-de Klerck, Utrecht
mw W. Gommers, Amersfoort
J. D. van Gool, Utrecht
M. J. de Graaff, Utrecht
A. Graafhuis, Utrecht
mw E. Graafstal-Paasche, Vleuten
W. M. van Grafhorst, Utrecht
Grafisch Atelier Utrecht, Utrecht
C. Grasmayer, Utrecht
W. de Greef jr, Woudenberg
Ph. J. Greep, Bilthoven
Sint Gregoriushuis, Utrecht
mw H. C. Gremmée, Utrecht
H. W. Gresnigt, Utrecht
N. A. J. Gresnigt, Bilthoven
A. Greve, Utrecht
jhr P. E. Greven, Utrecht
J. L. Griep, Utrecht
J. R. Griffioen, Amsterdam
mw C. van der Grind, Utrecht
H. A. van der Grind, Houten
Gritt Brillen bv, Utrecht
F. A. Groen, Doorn
J. J. M. Groen, Utrecht
mr W. Ch. Groen, Utrecht

mw L. J. Groen-Asselbergs, Utrecht
J. H. Groenen, De Meern
G. Groeneveld, Houten
G. J. van Groningen, Utrecht
mw drs L. van Groningen, Utrecht
mw M. de Groot-Sjenitzer, Utrecht
ir C. de Groot, Utrecht
drs G. F. M. de Groot, Maastricht
H. L. de Groot, Scherpenzeel
mw P. de Groot, Utrecht
mw F. C. G. de Groot-Haanschoten, Hilversum
dr D. Grosheide, Utrecht
Th. Gruithuizen, Utrecht
Th. C. Gruter, Hollandsche Rading
C. P. Gülcher, Maartensdijk
H. L. Gumbert, Utrecht

P. C. A. ten Haaf, Bilthoven
Th. Haakma Wagenaar, Utrecht
mr A. J. Haakman, Amsterdam
G. van de Haar, Bilthoven
mw J. C. van de Haar-Smilda, Loosdrecht
A. G. M. Haas, Utrecht
mw drs M. E. de Haas, Utrecht
mw A. A. M. Haazevoet, Utrecht
mw M. N. van Haeringen-'t Hart, Utrecht
mw M. Hageman, Utrecht
H. F. van Halem, Utrecht
A. J. Hallebeek, Driebergen
mw C. L. R. Hallewas-Falger, Amersfoort
mw A. M. Hana, Zeist
mw M. Hardebol, Bilthoven
J. C. Hardeman, De Bilt
drs J. Harms, Maartensdijk
B. van Harn, Utrecht
K. L. M. Harsveld, Utrecht
H. 't Hart, Utrecht
drs P. D. 't Hart, Utrecht
T. Harteveld, Utrecht
A. den Hartog, Utrecht
mr R. J. den Hartog, Utrecht
Harvard College Library, Cambridge, Mass. (U.S.A.)
mw J. H. Haverkorn van Rijswijk-Wackie Eysten, Utrecht
A. H. F. Hazemeijer, Bunnik
mw W. van Heeckeren-Vermeulen, Utrecht
J. L. Heeg, Utrecht
Heemkunde Stichting Amerongen, Amerongen
G. de Heer, Utrecht
C. van Hees, Utrecht
drs P. van Hees, Utrecht
W. A. van Hees, Utrecht
mw mr J. Hefting, Utrecht
W. J. Hefting, Utrecht
C. Heil, Utrecht
Th. J. J. van de Heiligenberg, Blauwkapel
B. J. Hekket, Hengelo
G. A. P. van Helbergen, Driebergen
J. Helder, Zeist
J. M. van Hellenberg Hubar, Utrecht
mr G. A. W. C. baron van Hemert tot Dingshof, Maarn
L. Hempelman, Utrecht
mw drs M. E. Henderson-Versteeg, Utrecht
A. P. J. Hendriks, Utrecht
J. F. Hendriks, Utrecht
G. Hengstman, Utrecht
mw L. Hengeveld, Abcoude
mw A. J. M. Heniger-Koenheim, Vianen
H. G. Herni, Nunspeet
mr F. M. J. Hermans, Utrecht
Hermans Architectenbureau, Utrecht
J. J. van Herpen, Hilversum
M. Hes, Utrecht
prof. dr M. W. Heslinga, Bilthoven
W. Hessel, Utrecht
S. S. Hesselink, 't Goy
J. G. van Hessen, De Bilt
ir J. R. A. van Heteren, Waalre
W. A. J. van Heteren, Doetinchem
mw W. S. T. Heupers-Nuy, Soest
G. van Heusden, Oud-Zuilen
H. van Heuven, Utrecht
R. Heij, Utrecht
mw M. W. Heyenga-Klomp, Amersfoort
Th. F. den Heijer, Hilversum
W. Heijman, Renkum
Heijmerink's Bouwgroep, Utrecht
P. B. M. Heijmerink, Bunnik
P. M. Heijmink Liesert, Schalkwijk
mw C. Heijnen, Soest
ir G. J. T. Heyning, Doorn
P. C. M. van Heyningen, Utrecht
mw H. H. van Hilten, Utrecht
mw C. H. Hingst-Eilers, Heerlen
J. Th. M. van Hintum, Zeist
Historische Kring Loosdrecht, Loosdrecht
Historische Vereniging Oud-Renswoude, Renswoude
Historische Vereniging Vleuten-De Meern-Haarzuilens, De Meern
C. J. van de Hoek, Leersum
drs T. J. Hoekstra, Bennekom
mw G. H. Hoeneveld-Röhner, Driebergen
mw E. M. Hoestra-Buitenweg, Doorn
mw D. Hoeting-Wiegman, Bilthoven
mw drs M. B. van der Hoeven, Zeist
J. C. van Hoffen, Groenekan
F. M. A. Hofhuis, Nieuwegein
ds R. Hofman, De Bilt
mw S. Hofman-de Boer, Utrecht
P. G. M. Hofmans, Utrecht
H. Hofsté, Utrecht
drs C. J. Hogendijk, Vleuten
A. Hogeweg, Utrecht
J. G. Hol, Maartensdijk
H. Hol jr. Utrecht
mw M. J. Holleman-Koerten, Lelystad
mw mr A. S. Holleman-Stratman, Soest
mr H. Hollestelle, Utrecht
dr A. H. Holtz, De Bilt
A. J. M. Hooft, Utrecht
jhr mr F. F. Hoft Graafland, Bilthoven
mr Th. A. Hoog, Bilthoven
A. W. van de Hoogen, Doorn
G. Hoogendoorn, Utrecht
mw M. Hoogendoorn, Utrecht
J. Hoogenraad, Driebergen
T. U. Hoogenraad, Doorn
ir G. W. van Hoogevest, Utrecht
ir T. van Hoogevest, Amersfoort
A. H. R. Hoogezand, Sundlaunen (Zwitserland)
J. R. Hoogezand bv., Utrecht
dr G. A. Hoogland, Mook
R. A. Hoogland, Utrecht
S. H. Hoogterp, 's-Gravenhage
W. J. van Hoorn, Amersfoort
G. J. Hooykaas, Bilthoven
mw L. A. M. A. Hopman-van Weelderen, Utrecht
mw dr ir M. G. ter Horst, Zeist
J. F. van der Horst, Vianen
drs K. van der Horst, Utrecht
Ad. Hosman, Utrecht
J. Houtgast, Utrecht
A. N. Houtman, Utrecht
mw dr M. E. Houtzager, Utrecht
A. J. van den Hoven van Genderen, Utrecht
dr J. Hovy, Amersfoort

ir J. W. Hudig, Bilthoven
prof. dr F. W. N. Hugenholtz, Bilthoven
C. J. Huging, Vlijmen
H. W. Huinck, Utrecht
W. F. J. H. Huinck, Maarn
J. Huisinga, Utrecht
mw M. Huizinga, Utrecht
D. van den Hul, 's-Gravenhage
mw J. M. van 't Hullenaar-de Vries, Utrecht
F. van der Hulst, Utrecht
G. van der Hulst, Utrecht
dr A. van Hulzen, Utrecht
E. M. Hupkens van der Elst, Amersfoort
G. van de Hurk, Utrecht
J. L. F. van den Hurk, 's-Hertogenbosch
J. C. van den Hurk, Utrecht
mw C. A. van den Hurk-van de Bovenkamp, Driebergen
A. P. H. M. Hylkema, Utrecht
drs U. F. Hylkema, Utrecht
B. Hijman, Utrecht

mw L. Ieke-Weber, Utrecht
ir J. F. Ilsen, Utrecht
mw G. Immink-Blikkendaal, Haren
J. van Impelen, Utrecht
ir A. M. van Ingen, Nieuwegein
G. J. van Ingen, Bunnik
C. M. van Ingen, Utrecht
A. H. Innikel, De Bilt
Instituut voor Geschiedenis, Utrecht
Instituut voor Prae- en Protohistorie, Amsterdam
Instituut voor Rechtsgeschiedenis, Utrecht
International Institute for Land Reclamation and Improvement, Wageningen
mw Chr. d'Isendoorn-Baartmans, 's-Gravenhage
mw M. van Iterson-van Soeren, Zeist
mr D. H. C. Ittmann, Utrecht

E. Jacobs, Utrecht
J. M. Jacobs, Vleuten
prof. mr E. H. s'Jacob, Haren
mr J. A. Jager, Utrecht
J. Jalvingh, Utrecht
mw A. M. Jansen-Straatman, Bilthoven
ing D. Jansen, Utrecht
F. H. C. Jansen, Zeist
G. H. Jansen, Utrecht
dr Jac. Jansen jr, Utrecht
J. D. Jansen, Utrecht
J. B. L. Jansen, Utrecht
H. L. Janssen, Utrecht
J. C. Janssen, Utrecht
drs J. W. Janssen, Lage Vuursche
P. L. M. Janssen, Utrecht
W. P. Janssen, Utrecht
hr en mw Janssen-Kettlitz, Bilthoven
mw drs A. M. H. Janssens, Driebergen
A. H. Jas, Utrecht
J. Jetten, Utrecht
mw drs E. I. Jimkes-Verkade, Utrecht
mw W. Jobse, Utrecht
J. B. Jonasse, Eefde
mw J. Jones-Maschhaupt, Utrecht
E. de Jong, Utrecht
dr H. M. de Jong, De Bilt
J. M. de Jong, Utrecht
H. de Jong, Vianen
mw M. G. de Jong, Gouda
mw L. J. de Jong, Utrecht
P. de Jong, Utrecht
mw J. C. Jongbloed-Gerritsen, Utrecht
J. Jongenelen, Utrecht
W. Jongerius, Utrecht
prof. E. de Jongh, Utrecht
mr H. A. de Jongh, Utrecht
dr J. Jongh, Maarn
prof. dr A. G. Jongkees, Annen
mw dr M. F. Jongkees-Vos, Utrecht
mw A. M. Jongsma, Utrecht
ir G. J. Jonker, Utrecht
mw drs J. G. Jonker-Klijn, Utrecht
ir H. G. Joosten, Leersum
mw A. C. Jordan-Breukink, Zeist
mw A. L. Jordens, Utrecht
J. Th. R. Jorna, Zeist
ir J. P. Josephus Jitta, 's-Gravenhage
J. H. Jütte, Breukelen
C. M. Juffermans, Utrecht
W. H. F. Jurgens, Doorn
H. J. Jurriëns, Utrecht
H. J. Jurriëns bv., Utrecht
M. J. S. Jurriëns, Amsterdam

mr J. Ph. G. Kaajan, Utrecht
mw A. Kaiser-Wols, Utrecht
W. F. Kaldenberg, Amersfoort
J. Kald, Utrecht
dr C. A. van Kalveen, Amersfoort
mw A. A. S. Kamerling-van Haersma Buma, Warffum
mw T. W. van de Kamp-Lulofs, Utrecht
J. B. Kan, Utrecht
mw M. Kant, Woudrichem
mw Ch. W. M. Kanij-Camu, Utrecht
C. van Kasteel, Leiden
mw E. M. F. ten Kate-Zandijk, De Bilt
A. J. Keizer, 't Harde
Th. Kelder, Utrecht
A. P. F. M. Kemme, Schinnen
M. S. F. Kemp, Groningen
A. J. van Kempen, Bunnik
H. F. Kemper, Utrecht
R. M. Kemperink, Amersfoort
prof dr G. J. M. van de Kerk, Utrecht
A. M. Kerkhof, Utrecht
mw E. J. Kerkhoven-van Schaik, Utrecht
J. Kervezee, Utrecht
M. Keszelaer, 's-Gravenhage
dr F. Ketner, Utrecht
Kettlitz & Deenik an. 1892 bv, Nieuwegein
J. E. E. Keunen, Utrecht
D. Keuning, Noordwijk
J. I. Keur, Utrecht
mw J. J. Keijser-Lap, Bilthoven
mw mr D. Kieboom-Jansen, Pijnacker
E. A. Kievid, Utrecht
drs C. J. Kievit, Poortugael
P. J. Kikkert, Roosendaal
H. Kinkhorst, Utrecht
mw H. M. A. Kipp-Hanson, Utrecht
drs A. F. E. Kipp, Utrecht
J. B. A. Kipp, Weesp
P. J. Kipp, Utrecht
J. M. Klaarhamer, Ede
A. A. S. Klarenbeek, Woerden
J. N. van de Klashorst
P. J. van Kleinwee, Utrecht
H. G. de Klerk, Utrecht
mw J. Kleyer-Don, Utrecht
F. H. J. M. Kloppenborg, Asperen
P. M. Kluin, Utrecht
P. Kluyver, Maartensdijk
F. Kneefel, Utrecht
P. Knolle, Cappelle a/d IJssel
mr W. J. C. Knopper, Zeist
A. Knijff, Utrecht
J. van der Knijff, Ermelo
J. W. Koch, Driebergen
P. F. C. Koch, Utrecht

drs J. Kocken O.S.B., Nijmegen
W. C. A. Kocken, Utrecht
G. Koefoed, Utrecht
E. Koenders, Utrecht
B. Koevoets, Utrecht
drs J. de Kogel, Leiderdorp
mw I. J. C. Kohlbrugge-Goedkoop, Zeist
A. G. C. Kok, Doorn
mw H. J. J. Kok, Utrecht
mgr dr J. A. de Kok, Utrecht
mgr M. Kok, Donkerbroek
Th. C. L. Kok, Utrecht
W. F. S. Kolen, Utrecht
A. M. Koldewey, Utrecht
mw C. E. Kolff-Reijnvaan, Amerongen
mw mr A. Kolk-Mijs, Utrecht
C. J. Kolman, Hoeten
mw E. A. Komproe, Utrecht
mw C. J. A. Koning, Bilthoven
mr V. Koning, Utrecht
mw J. A. Koning-Sirag, Utrecht
Th. A. H. M. de Koning, Utrecht
mw M. de Koning-Kreugel, Soest
A. Kool, Utrecht
R. L. Koolstra, Utrecht
R. O. Koop, Linschoten
mw V. M. Koopman, Utrecht
mw S. Koopman, Zeist
B. J. A. Koot, Utrecht
mw L. J. van Koot-van Deventer, Bunnik
H. van Kooten, Vleuten
A. M. van Kooten Niekerk, Zeist
A. H. Kooy, Hollandsche Rading
G. W. A. Kooyman, Utrecht
mw B. J. M. Koppelman-Geerars, Utrecht
G. Koppert, Utrecht
F. G. Koren, Utrecht
C. A. W. Korenhof, Utrecht
mr J. Korf, Sintjohannesga
mw A. M. G. de Korne-Vunderink, Utrecht
A. de Korte, Utrecht
J. Th. de Korte jr, Houten
mw mr B. K. Kortenhoff-Nepperus, Utrecht
M. C. Korteweg, Utrecht
G. J. Kottier, Westbroek
A. Kraan, Utrecht
J. Kraan, Utrecht
L. Kraan, Utrecht
R. van der Kraats, Utrecht
mw A. van Kramen-Ruuls, Utrecht
M. J. de Kriek, Utrecht
drs D. P. M. Krins, Utrecht
A. A. M. Kristel, Utrecht
D. A. J. Kroes, Utrecht
mr A. J. Kronenberg, Naarden
mr A. J. Kronenberg, Utrecht
mw L. J. Kronenberg-Dutilh, Utrecht
J. de Kruijff, Utrecht
J. H. Kruit, Bilthoven
mw J. M. Kruijt-Kramer, Utrecht
mw ir J. H. ter Kuile, Utrecht
G. van der Kuilen, Breukelen
mw J. W. van de Kuinder-Hamer, Veenendaal
A. W. Kuipers, Breukelen
J. Kuipers, Soest
H. M. Kunneman, Vinkeveen
G. S. A. Kuperus, Utrecht
M. A. H. B. Kurstjens, Utrecht
A. P. van Kuyk, Utrecht
I. C. van Kuyk, Utrecht
mw G. J. Kylstra-van de Eijk, Utrecht
E. M. Kylstra, Utrecht

J. C. van der Laan, Maarn
drs P. van der Laan, Bilthoven
J. K. L. van Laar, Utrecht
J. J. Lahmeyer, Maartensdijk
J. van Lambalgen, Amersfoort
mr C. L. M. Lambrechtsen, Bilthoven
M. C. Lambrechtsen, Maarssen
mw C. Laméris, Hengelo
J. Laméris, Zeist
dr N. Lamme, Utrecht
E. Lammers, Utrecht
J. Landré, Den Dolder
mw M. E. J. Langeler-Vis, Utrecht
J. Langeveld, Eemnes
T. Langerveld, De Bilt
H. P. Lansberg, Bilthoven
J. Lanser, Driebergen
mw M. J. Lantwaard-Oostermeyer, Maarssen
F. Lapoutre, Utrecht
M. Laudy jr, Utrecht
mw W. S. Laudy, Barneveld
R. Lebbink, Utrecht
Chr. Leeflang, Amersfoort
mw mr E. C. M. Leemans-Prins, Warmond
G. C. van Leersum, Utrecht
mw C. G. de Leeuw-Kohsiek, Maarssen
E. H. van Leeuwen, Utrecht
H. H. van Leeuwen, Utrecht
J. van Leeuwen, Zeist
J. van Leeuwen, De Meern
M. J. S. van Leeuwen, Utrecht
P. D. van Leeuwen, Utrecht
S. M. van Leeuwen, Utrecht
drs Th. J. A. van Leeuwen, Utrecht
drs H. L. Ph. Leeuwenberg, Vianen
Z. Leijen, Maarssen
mr P. C. J. van der Lelie, Utrecht
J. W. Lemaier, Utrecht
mw L. Leppink-Oosterloo, Odijk
P. S. Lettinck, Zwolle
prof. dr C. van der Leun, Utrecht
B. A. van Leusden, Utrecht
drs J. H. Lichtenbelt, Utrecht
J. van Lidth de Jeude, Utrecht
mw L. J. E. van Lieshout, Utrecht
W. van Lieshout, Utrecht
prof. dr J. M. van der Linde, Zeist
prof. dr S. van der Linde, Utrecht
mw G. van der Linden, Utrecht
prof. dr H. van der Linden, Oegstgeest
mw M. J. van der Linden, De Bilt
J. J. Linnebank, De Meern
C. van Lint, Utrecht
A. J. Lisman, Thonon les Bains (Fr.)
A. J. A. M. Lisman, Nieuwersluis
ir A. J. M. Lisman, Zeist
J. C. Lissenberg, Zaltbommel
E. Loggen, Utrecht
mw W. Lokhorst, De Bilt
G. P. van Londen, Utrecht
K. G. Lorier, Utrecht
mr A. Looten, Utrecht
mw M. B. W. Loudon-van Asch van Wijck, Hilversum
P. A. Lourens, Utrecht
P. J. E. Luykx, Utrecht
H. C. van Luyn, Utrecht
mw I. van Luyn-van Doorn, Utrecht
mr O. van Luyn, Utrecht
drs P. B. N. van Luyn, Limbricht
mr. C. Th. E. graaf van Lynden van Sandenburg, Neerlangbroek

D. van Maanen, Veenendaal
R. C. J. van Maanen, Oegstgeest
prof. dr W. van Maanen, Utrecht
drs P. C. B. Maarschalkerweerd, Heinkenszand

mw E. L. M. van Maarseveen, Utrecht
J. A. J. van Maarseveen, Utrecht
mw G. van Maarseveen, Utrecht
mw H. C. M. van Maarsseveen, Utrecht
G. H. Maassen jr, Oosterbeek
dr C. E. M. de Maat, De Bilt
A. A. Mabelis, Amerongen
C. A. van der Made, Bilthoven
B. Maes, Utrecht
J. C. de Man, Utrecht
mw S. Manolopoulos, Utrecht
dr A. A. Manten, Breukelen
A. H. Manten, Utrecht
ir F. C. Marckmann, Utrecht
mw dr A. J. Maris, Arnhem
mw J. A. Markus, Alkmaar
J. T. A. Mars, Utrecht
jhr P. H. A. Martini Buys, Brugge (B.)
P. A. J. Marijne, Utrecht
mw M. J. Maters-Ponten, Zeist
drs A. H. J. M. Mathijsen, Bilthoven
J. A. C. Mathijssen, Nieuwegein
C. M. Matse, De Bilt
A. van Maurik, Utrecht
A. F. van Maurik, Odijk
mr A. M. van Maurik, Utrecht
N. T. W. van Maurik, Maartensdijk
mw N. K. N. McInerney-Goedkeer, Dublin (Ierland)
J. Th. H. Meekers, Utrecht
mw J. van der Meer-Hendriks, Rotterdam
J. van der Meer, Bunschoten
J. F. M. van der Meer, Utrecht
J. van Meerten, Utrecht
P. J. Meertens - Instituut voor Dialectologie Volkskunde en Naamkunde, Amsterdam
ir G. L. Meesters, Utrecht
mw J. M. M. van der Mei-Zilvertant, De Meern
J. de Meijere, Vianen
L. J. Meiresonne, Utrecht
drs A. J. J. Mekking, Utrecht
A. W. Mellema, Rotterdam
mw H. C. N. Mengelberg, Utrecht
C. Mens, Utrecht
hr en mw Mensert, Gouda
A. C. van der Mersch, Baarn
ir H. F. Mertens, Breukelen
dr A. P. Messer, Maarssen
J. Methorst, Utrecht
drs ir K. Metz, Utrecht
mw J. N. van der Meulen, De Bilt
F. Meulenbelt, Santpoort
J. C. Meulenbelt, Utrecht
G. J. Meurs, Utrecht
R. van Meurs, Muiden
G. M. J. de Meij, Utrecht
W. Meijboom, Utrecht
mr F. H. von Meijenfeldt, Baarn
A. K. de Meijer O.S.A., Utrecht
J. W. H. Meyer, Sappemeer
J. D. Meyers, Utrecht
A. W. G. P. Mijnders, Gouda
W. Meyen, Utrecht
J. H. Meyman, Utrecht
B. J. M. Michel, Utrecht
E. G. Middag, Hilversum
mw H. van Midde-Witlox, Maarn
prof. dr H. T. J. Miedema, De Bilt
H. J. M. A. Mieras, Utrecht
G. Mik, Utrecht
drs A. P. J. Miltenburg, Utrecht
drs J. T. Minderaa, Amsterdam
Minderbroeders Utrecht, Utrecht
mw M. B. Minnaert-Coelingh, Utrecht
D. J. van Minnen, Utrecht
J. Th. T. Modderman, Renkum
H. H. Moers jr, Utrecht
D. Moesbergen, Utrecht
M. J. A. Mol, Utrecht
drs J. van der Molen, Utrecht
M. R. van der Molen, Zeist
H. Moll, Doorn
mr H. J. Moltmaker, Assen
mw C. G. E. Mommersteeg-Harbord, Amsterdam
drs A. D. A. Monna, Utrecht
mr G. F. Monnereau, Houten
A. L. Montauban, De Rijp
L. Montulet, Utrecht
mr D. Mooien, Zeist
mw I. P. Moojen-van Tongerloo,. Hollandsche Rading
mw C. E. Moorrees, Rhenen
mw J. G. Mooy, Utrecht
mw R. Moraal-Sierksma, Hoogeveen
mw D. J. Mostert-van Lier, Utrecht
mw J. M. Motshagen-Rietveld, Utrecht
G. C. A. van Mourik, Vleuten
ir J. M. de Muinck Keizer, Bilthoven
mw B. Mulder, Houten
C. F. Mulder, De Bilt
mw H. Mulder-Guldenmond, Utrecht
K. A. Mulder, Utrecht
W. Mulders, Utrecht
mw A. C. Muller-van de Klift, Bunnik
J. M. Muller, Utrecht
A. van der Munt, Utrecht
A. G. Muntinga, Bilthoven
mw W. Muts, Utrecht
mw C. M. H. Muijser, Utrecht
drs H. J. Mijjer, Groningen

mw A. G. H. Naeff-van der Meij, Doorn
E. J. Nagtegaal, Utrecht
I. Nagtegaal 's-Gravenhage
L. W. Nagtegaal, Nieuwegein
K. B. Nanning, Vleuten
drs Z. Narath, Bromma (Zweden)
G. M. E. Nauta, Utrecht
Nederlands Openlucht Museum, Arnhem
Nederlandse Bank, Utrecht
G. E. Nederhorst, Amsterdam
M. W. N. Neerincx, Amsterdam
mw S. Neerincx-Esselink, Utrecht
mw C. Nelissen, Utrecht
dr R. M. Nepveu, Naarden
J. Ney, Breukelen
B. J. Nichting, Utrecht
J. P. Nichting, Utrecht
A. Niekamp, Bunnik
ir J. C. M. van Niekerk, Alphen a/d Rijn
dr J. A. Niemeijer, Utrecht
mw W. J. Niermeyer-de Hoog, Utrecht
dr C. A. Nierstrasz, Bilthoven
G. H. M. Nieuwenhuijs, Utrecht
W. L. van Nieuwenhuijsen, Haaksbergen
mw E. M. van Nispen, Utrecht
jhr ir J. E. M. van Nispen tot Pannerden, Bilthoven
jhr F. C. C. M. T. van Nispen tot Sevenaer, Bilthoven
mw C. Nobel-van Rossum, Giessenburg
mw G. Noordzij-van der Werk, Utrecht
dr J. de Nooy, Utrecht
J. C. Noüens, Utrecht
G. Nijhoff, Zeist
P. Nijhoff, Utrecht
C. H. Nijhuis, Utrecht
mw M. P. de Nijs-van der Meyden, Maurik

mw H. C. C. Oets-van der Werken, Utrecht

mw E. L. S. Offringa-Boom, Utrecht
J. A. van Olderen tot Heteren, Diemen
mr T. Olthoff, Bilthoven
S. M. van Ommeren, Elst
G. W. Onderstal, Utrecht
A. van Oosten, Bilthoven
C. G. J. van den Oosten, Maarssen
D. Th. C. Oosterman, Bilthoven
A. Oosting, Utrecht
W. G. van Oostveen, Rijswijk
R. J. Ooyevaar, IJsselstein
J. G. B. Ording, Utrecht
drs J. M. S. Oremus, Sittard
dr H. J. Oskam, Bilthoven
J. van Osnabrugge, Utrecht
mw A. J. W. Otto-van Straalen, Driebergen
mw I. Ouborg, Utrecht
mw dr J. K. Oudendijk, Utrecht
Oudheidkundige Vereniging 'Flehite', Amersfoort
Oudheidkundige Kring 'Die Goude', Gouda
Oudheidkundige Genootschap 'Niftarlake,' Breukelen
mw G. H. F. Oudkerk-van der Kroon, Barendrecht
P. Oussoren, Utrecht
T. A. van Overbeek, Soest
W. H. Overbeek, Utrecht
mw J. C. Overbeek-Edie, Bilthoven
mw A. G. Overdiep-Dijkstra, Utrecht
H. A. Overgauw, Utrecht
A. van Overhagen, Naarden
mw B. Overkleeft, De Meern
mw W. L. A. Ozinga-Ozinga, Vianen

J. Pama, Utrecht
H. H. Paris, Lochem
H. T. R. van Parreeren, Utrecht
A. Pastoors, Utrecht
mw J. Pater, Utrecht
M. Pater, Nunspeet
W. Peddemors, Utrecht
C. J. van der Peet, Utrecht
mw drs H. M. A. Peeze, Utrecht
J. Penders, Utrecht
M. A. Perdon, Breukelen
ir G. D. Perk, Utrecht
W. A. G. Perks, De Bilt
mw mr E. Peterse-van Laarhoven, Utrecht
W. J. van Petersen, Groenekan
P. Phillipse, Utrecht
mw E. Pieper, Utrecht
H. J. C. Pieters, Utrecht
F. A. M. Pietersen, Hei- en Boeicop
G. N. van der Plaat, Zoetermeer
drs J. Plantinga, Utrecht
M. Ph. J. Plet, Amerongen
H. J. van der Ploeg, Utrecht
F. Ploeger, De Bilt
N. Plomp, Nieuwerbrug
R. Plomp, Maarssen
H. J. Ploos van Amstel, Bilthoven
jhr G. Ploos van Amstel, Middelburg
jhr dr ir J. J. A. Ploos van Amstel, Eindhoven
prof. dr J. J. Poelhekke, Nijmegen
dr H. Poen, Bilthoven
Van de Poll Stichting, Zeist
R. J. Pollmann O. F. M., Utrecht
ir W. A. M. Pompe, Den Dolder
ir J. H. Pontier, Utrecht
dr C. Poort, De Bilt
mw Wilh. Por, De Bilt
R. Pos, Maarssen
W. M. Post, Utrecht
C. Pot, Utrecht
Tj. Pot, Utrecht
H. M. Pothuizen, Zoelen
K. Potjewijd, Utrecht
mr G. A. Pouw, Utrecht
prof mr W. F. Prins, Bilthoven
mw drs M. A. Prins-Schimmel, Putten
dr F. J. A. Prop, Utrecht
Provinciaal Bestuur van Utrecht, Utrecht
Provinciaal en Gemeentelijk Depot van Bodemvondsten, Utrecht
Provinciaal Utrechts Genootschap van Kunsten en Wetenschappen, Utrecht
Provinciaal en Gemeentelijk Utrechts Stroomleveringsbedrijf N.V., Utrecht
Provinciale Bibliotheek Centrale, IJsselstein
mw W. H. Pruis-Lindner, Utrecht
D. Puit, Utrecht
mw N. Pulle-Starke, Utrecht
H. Pullens, Harmelen
J. H. M. Putman, Bussum
J. H. H. Puts, Utrecht
J. van Putten, Lopik
R. L. H. M. Pijls, Utrecht
A. Pijpker, Nieuwegein

mw C. de Raadt-Hensen, Utrecht
J. E. Ragay, Utrecht
mr A. Ravelli, Bilthoven
mw R. Ravensloot-Heubers, Utrecht
mw G. H. P. Ravestijn, Utrecht
mr F. P. van Ravenswaay, Utrecht
J. C. R. van Reedt Dorland, Utrecht
prof. dr E. Reeser, Bilthoven
D. A. Regenboog, Bilthoven
mr A. D. van Regteren Altena, Bergen
M. W. C. Reichwein, Zeist
J. M. Reinboud, Hilversum
Reinders bv., Utrecht
H. Reinders, Utrecht
H. C. Reinders, Utrecht
prof. dr A. W. Reinink, Utrecht
C. J. Reitsma, Bilthoven
M. Remijnse, Tienhoven
mw E. Renaud-Plomp, Utrecht
J. Renema, Utrecht
A. A. C. Reniers, Utrecht
Repertoire d'Art et d'Archeologie, Parijs (Fr.)
jhr mr M. N. Reuchlin, Naarden
M. A. F. Reuser, Groenlo
A. M. de Reuver, Utrecht
drs C. J. M. Reijers, Doorn
J. Reijers, Driebergen
G. Reyngoud, Utrecht
prof. dr E. K. J. Reznicek, Bilthoven
L. van Rhenen, Nieuwegein
mw R. Richel, Utrecht
J. M. de Ridder, Bunnik
mw H. J. M. L. P. de Ridder-Stufkens, Utrecht
dr G. J. M. te Riele, Utrecht
H. Riemers, Utrecht
J. H. B. M. van Riet, Utrecht
W. F. van Riet, Utrecht
D. Th. Rietbergen, Utrecht
B. H. M. Rietmeijer, Driebergen
C. F. W. Rietveld, Harderwijk
mw H. M. Rinkel, Utrecht
mw J. G. Riphaagen, Utrecht
G. N. M. A. Robertz, Nieuwveen
G. J. Robbers, De Meern
P. R. Robbers, Bilthoven
mw drs J. G. Roding, VanLøse (Den.)
G. J. Röhner, Utrecht
mw G. J. W. Röhner-Schuurman, Utrecht
R. L. Röhner, Maartensdijk
A. Roelofs, Utrecht
mw J. M. Roep, De Bilt

H. J. Rogier, Apeldoorn
mw G. J. la Roi, Maartensdijk
mr J. H. Rombach, Alkmaar
J. W. Rommerts, Zeist
mw drs C. J. von Ronnen, Hilversum
mw M. de Roo, Roermond
mw drs M. C. Roodenburg, Utrecht
J. Roodvoets, Utrecht
mr F. Roos, Bilthoven
dr J. C. Roos, Maarssen
mw J. C. de Roos-Roetman, Utrecht
C. Roosenboom, Utrecht
mw A. M. Roosenburg, Utrecht
mw M. J. Y. W. Roosjen, Bunnik
J. W. Roosmalen, Utrecht
mw S. M. J. A. van Roosmalen, Utrecht
W. J. Royaards, Amersfoort
dr H. van Rooyen, Amersfoort
D. A. Roozemond, Utrecht
J. M. Roozenboom, De Bilt
mw mr drs B. A. Ross, Zeist
mw A. M. Rosenbaum, Utrecht
A. van Rossum, Maarssen
K. W. J. van Rossum, Nijmegen
M. F. M. van Rossum, Utrecht
W. J. C. van Rossum, De Bilt
Drukkerij Van Rossum, Utrecht
ROVU, Utrecht
J. de Ru, Utrecht
ir W. M. J. Ruedisulj, Leersum
mw drs G. M. W. Ruitenberg, Zeist
H. J. Ruiter, Odijk
mw F. T. Ruiters-Harms, Utrecht
J. G. van Ruler, Bunnik
S. Russchen, Odijk
A. Rutgers, Utrecht
jhr mr L. M. Rutgers van Rozenburg, Zeist
mr H. C. Rutten, Leersum
A. W. G. M. Ruys, Nieuwegein
Th. Ruys, Zeist
mr L. de Ruyter, Nieuwegein
B. M. van Rij, Utrecht
G. van Rijbroek, Utrecht
Rijksbureau voor Kunsthistorische Documentatie, 's-Gravenhage
Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Zeist
Rijksmuseum 'Het Catharijneconvent', Utrecht
Rijksuniversiteit, Utrecht
J. D. Rijnders, Utrecht
P. A. R. Rijnders, Utrecht
R. G. Rijneker, Woerden
A. van Rijswijk, Zeist
mr C. J. van Rijswijk, Utrecht

J. G. Sakkers, Maartensdijk
A. Salet, Gorinchem
L. Samama & N. Kamerbeek, Utrecht
A. Sandberg, Zeist
J. R. van der Sandt, Haarzuilens
H. J. L. van Sante, Utrecht
J. van Santen, Amsterdam
P. A. A. van Santen, Utrecht
mw A. W. Sauer-ten Have, Zeist
M. K. F. Scager, Utrecht
C. G. Schaareman, Utrecht
W. J. M. Schaatsenberg, Houten
mr P. J. Schadé, Amsterdam
dr A. H. M. van Schaik, Utrecht
J. W. van Schaik, Utrecht
mr dr Th. E. E. van Schaik, Maarssen
W. van Schaik, Utrecht
drs H. J. van Schalkwijk, Huizen
J. Scheele, Utrecht
ir E. J. G. Scheffer, Bilthoven
J. A. Scheidemans, Utrecht
drs J. G. S. Schemmekes, Houten
A. M. J. Schenk, Utrecht
J. A. Schenkenveld, Utrecht
J. Scherjon, Utrecht
H. W. Scherpenhuyzen, Utrecht
C. A. Schilp, Utrecht
mw G. Schimmel, Utrecht
mw J. P. Schinkel-Vermeulen, Alphen a/d Rijn
mr W. H. Schipper, Utrecht
H. M. Schippers, Utrecht
mw T. Schippers, Utrecht
mw O. R. Schmalhausen, Vianen
A. F. Schmidt, Bunnik
W. G. Schnetkamp, Nieuwegein
H. Schoenmaker, Abcoude
mw J. Scholten-van Oosten, Utrecht
mw J. Scholtus, Utrecht
A. Schoonhoven, Utrecht
A. M. Schoonhoven, Maarn
J. Schoonhoven, Utrecht
mw H. Ch. Schoonhoven, Nieuwegein
W. J. van Schoonhoven, Utrecht
mw drs E. N. Schouten, Hengelo
mw C. Schouten, Gouda
J. M. Schouten, Achterveld
W. J. Schrader, Utrecht
J. B. Schreur, Abcoude
mw A. Schrikken-Hulshoff Pol, Utrecht
H. J. Schroten, Utrecht
mw K. A. L. Schuckink Kool-Oudendal, Chur (Zwitserland)
mw M. A. Schuitemaker-Koster, Utrecht
J. Schut, Nieuwegein
mw J. Schut, Utrecht
J. Schut, Driebruggen
mw M. P. H. Schuttevaêr-Oudegeest, Utrecht
ir J. A. Schuur, Utrecht
H. R. Schwietert, Bilthoven
L. J. A. van Schijndel, Utrecht
prof. dr G. A. Sedee, Utrecht
L. A. G. van Selm, Bunnik
F. Senne, Utrecht
H. L. W. Serné, Hilversum
mw J. M. Serrée, Utrecht
mw Serton-Meyer, Utrecht
J. N. Servaas, Maarssen
A. D. Severijn, Utrecht
S. H. Severijn, Utrecht
F. C. A. Sidler, De Bilt
mr B. F. J. Simon, Utrecht
mw G. Simonis, Utrecht
H. J. Simonis, Utrecht
T. M. A. Simonis, Woerden
prof. dr P. Singelenberg, Utrecht
C. Singerling, Utrecht
mw J. J. Singor-van Dijk, Nieuwegein
mr C. van Slagmaat, Utrecht
mw A. H. A. Slangen-Zwanenburg, Bilthoven
M. Slingerland, Utrecht
F. J. Slooff, Utrecht
B. P. van Slooten, Asperen
mw drs H. van der Sluys, Bilthoven
mw G. C. van der Sluys, Utrecht
L. L. C. F. Sluyters, Leeuwarden
H. J. de Smedt, Utrecht
mw R. A. Smid, Utrecht
P. K. Smiessing, Utrecht
P. R. Smink, Hoogland
drs A. R. M. Smit, Nieuwegein
dr E. J. Th. A. M. A. Smit, Utrecht
drs. F. Smit, IJmuiden
P. Smit, Utrecht
mr dr R. J. M. Smit, Zeist
Y. J. J. Smit, De Bilt
T. S. Smith, Utrecht

J. A. Smits, Utrecht
mw W. Smitshuysen, Utrecht
D. Smorenburg, Driebergen
E. Smorenburg, Zandvoort
A. W. Snel, Utrecht
mw M. Th. Snel, Utrecht
prof. dr H. A. M. Snelders, Bilthoven
mw H. C. Snethlage-Hornstra, Utrecht
H. R. Snijder, Utrecht
dr D. P. Snoep, Haarlem
F. de Soeten, Utrecht
G. H. de Soeten, Werkendam
prof. mr A. L. M. Soons, Utrecht
mw Van Spanje-van 't Hullenaar, Naarden
mw A. P. H. M. Speet, Utrecht
J. H. Spelbos, Utrecht
G. H. F. Spitsbaard, Utrecht
M. van Splunder, Utrecht
J. Spoor, Utrecht
mw T. Springer-Stam, Zeist
A. J. Spijker, Utrecht
drs C. H. Staal, Utrecht
E. Staal, Odijk
F. O. Staal, Utrecht
J. L. M. Staal, Veenendaal
mr J. J. Stael, Utrecht
J. & G. Starink, Utrecht
J. van Staveren, Utrecht
W. van der Steeg, Utrecht
mw C. van der Steen, Utrecht
J. van der Steen, Utrecht
mr H. P. M. Steenberghe, Bilthoven
Steenkolenhandelsvereniging, Utrecht
J. F. Steenman, Den Helder
M. van Steenwijk, Harderwijk
O. ter Stege, Vianen
mw G. J. aan de Stegge-Kerkhof, De Bilt
H. J. J. Steins, Utrecht
F. A. Stemvers, Utrecht
R. Stenvers, Utrecht
R. A. Sterk, Utrecht
F. J. Sterkenburg, Utrecht
mw D. Steur, Utrecht
Stichtse Culturele Raad, Utrecht
dr W. Stigter, Utrecht
F. J. Stinissen, Utrecht
Th W. Stockschen, Utrecht
I. L. van der Stoep, Hilversum
H. J. C. M. Stokkermans, Utrecht
J. H. N. Stokman, Bodegraven
W. H. M. Stokman, Wijk bij Duurstede
Chr. Stooker, Utrecht
W. Stooker, Utrecht
W. A. Stooker, Utrecht
dr J. A. Stoop, Utrecht
W. A. Storm de Grave, Huis ter Heide
ir J. A. Storm van Leeuwen, Utrecht
A. van Straten, Utrecht
mr J. D. M. van Straten, Utrecht
Streekarchief Krimpenerwaard, Schoonhoven
Streekarchief Zuid West Utrecht, Benschop
Streekmuseum Rhenen, Rhenen
mr F. M. Strengers, Utrecht
H. J. Stringa, Utrecht
mw E. J. M. Ströbl-Swane, Utrecht
D. Strijker, Utrecht
dr J. E. A. L. Struick, Utrecht
drs A. J. M. Sturkenboom, Driebergen
mw drs E. T. Suir, Utrecht
mr I. E. M. Sutorius, Breda
J. W. F. Swane, Utrecht
R. Swanenberg, Utrecht
W. C. J. Swanenburg, Utrecht
mr J. Swart, Rotterdam
mw M. Swertz-van Wychel, Utrecht
M. J. Sypkens Smit, Utrecht

J. J. C. baron Taets van Amerongen, Renswoude
W. Takken, Amersfoort
F. G. Tap, Utrecht
R. Tap, De Bilt
W. A. Tap, Bilthoven
mw L. H. Tapperman, Utrecht
prof. dr ir C. L. Temminck Groll, Driebergen
drs W. J. van Tent, Hoevelaken
mw Th. W. K. Terbruggen-Hugenholz, Utrecht
mw drs L. Terken, Vianen
J. J. Terpstra, Utrecht
mw E. K. Terwiel, Huizen
mw N. Teune-van Es, Utrecht
J. Th. Teunis, Utrecht
mr H. A. Teijen, De Bilt
A. N. F. Thier, Utrecht
mw M. Thier-van der Schrieck, Utrecht
L. H. Tholen, Utrecht
Thomas à Villanovaschool, Utrecht
H. W. Thomassen, Utrecht
W. Thoomes, Sintjohannesga
P. Thorn, Baarn
R. Thiëd, Utrecht
dr W. J. Thijssen, Utrecht
Tiel-Utrecht Groep, Utrecht
G. Timmer, Utrecht
W. Timmer, IJsselstein
mr W. A. J. Timmermans, Amsterdam
P. F. Tjepkema, Utrecht
A. G. Toet, Utrecht
A. A. F. van den Tol, Utrecht
mr J. H. des Tombe, Utrecht
J. H. van Tongeren, Maarssen
C. B. van Tongerloo, Bilthoven
mw drs L. van Tongerloo, Zeist
mw W. van Tongerloo-Charls, Zeist
mw A. J. Tonneijck-Ligthart, Utrecht
mw A. H. Toonen, Utrecht
M. J. Top, Utrecht
R. J. Top, De Bilt
M. J. Top, Nunspeet
mr S. Torensma, Marum
mw drs J. E. Toussaint Raven, Odijk
F. Trapman, Utrecht
H. G. J. baron van Tuyll van Serooskerken, Warmond
J. G. van der Tuijn, Utrecht
P. Tweehuysen, Hei- en Boeicop
jhr drs A. A. Twiss Quarles van Ufford, Vught

W. Uittenbogaard, Vleuten
mw A. H. Ulbrich, Bilthoven
dr P. Ullersma, Driebergen
mw M. Ullmann-Coebergh, Utrecht
mw A. van Ulsen-Abcouwer, Oosterbeek
Universiteitsmuseum, Utrecht
Utrechts Monumenten Fonds, Utrecht
Utrechts Nieuwsblad, Houten
drs H. M. den Uyl, Gorinchem
H. J. J. Uijterwaal, Utrecht
R. J. C. W. Uyterwaal, Utrecht

mw mr M. J. Vaags-Kluitman, Utrecht
D. Valentijn, Utrecht
H. O. W. van Valkenhoef, Barneveld
Th. van de Vathorst, Utrecht
mw W. A. M. Vavra-van Greevenbroek, Nieuwegein
mr C. J. Veder, Leeuwarden
mw M. C. van Veen, Utrecht
dr T. van Veen, Utrecht
mw H. van Veenendaal, Utrecht
Veenmuseum 'Op Hoop van Zegen', Vinkeveen

dr J. A. G. van der Veer, Utrecht
Th. J. van der Veer, Utrecht
J. van der Vegt, Blauwkapel
mw M. van der Velde-Nebbeling, Nieuwegein
F. J. A. van der Velden, Utrecht
mw C. A. Velderman-Wienecke, Utrecht
H. J. Velo, Maartensdijk
S. Vellenga, Utrecht
mw H. J. Venema-Braam, De Bilt
prof. dr M. A. Vente, Utrecht
P. Verbist, Utrecht
F. Verbrugge, Veenendaal
R. Verburg, Utrecht
mr P. J. Verdam, Bilthoven
prof. dr F. Verdoorn, Utrecht
dr J. A. Verduin, Maartensdijk
Verenigde Bedrijven Bredero n.v., Utrecht
V.V.V., Utrecht
H. H. P. Vergouwen, Utrecht
mw M. Verhaar, Doorn
mw dr H. J. A. Verhagen, Utrecht
A. M. Verhey, Rotterdam
H. M. J. Verhoeckx, Prinsenbeek
J. Verhoef, Utrecht
dr J. G. Verhoeven, Utrecht
O. M. Verhorst, Herpt
A. C. Verkaik, Zeist
D. Verkerk, Utrecht
A. Verlaan, Vianen
mr H. W. Verloop, Zeist
mw J. A. Verloop-Hesta, Huis ter Heide
mw M. Vermaas, Utrecht
S. Vermeer, Arnhem
A. J. Vermeulen, Huis ter Heide
J. Vermeulen, Utrecht
mr W. R. T. Vermeulen, Utrecht
mw D. Vermeulen-Ponten, Utrecht
M. Vermooten, Utrecht
J. Verschoor, Utrecht
G. Versloot, Bunnik
mw M. M. Versnel-Schmitz, Utrecht
Versteeg bv., Aannemersbedrijf-, Utrecht
mw E. F. Versteegh, Utrecht
O. M. D. F. Vervaart, Utrecht
P. B. J. Verwei, Utrecht
C. Verwers, Utrecht
C. Th. Verwey, Waddinxveen
J. Verwey, Breukelen
E. F. Vink, Utrecht
mw mr dr J. C. H. H. de Vink, Utrecht
D. J. Vinkenborg, Yerseke
J. Vinkenborg, Utrecht
B. J. Visschedijk, Maarssen
dr C. Ch. G. Visser, Utrecht
mw D. G. P. Visser, Utrecht
drs J. A. Visser, Utrecht
W. W. M. Visser, Loosdrecht
S. Vlak, Utrecht
mw drs L. C. van der Vlerk, Rotterdam
A. van Vliet, Zeist
H. van Vliet, Utrecht
P. D. van Vliet, Loosdrecht
mw J. H. Vlijm, Utrecht
C. Vocking, Utrecht
mw T. P. Voermans-Jurriëns, Utrecht
mw M. E. M. Vogelaar-Bakker, Utrecht
mw A. A. Volkers-de Ruiter, Koudekerk a/d Rijn
H. W. J. Volmuller, Utrecht
mw W. G. Volten-Röhner, Utrecht
mw B. Vondeling, Utrecht
J. Vonk, Utrecht
F. C. van de Vooren, Utrecht
P. J. Voorips, Nieuwegein
H. van der Voorn, Utrecht
ir M. van der Voort, Utrecht
C. J. van Vorstenbosch, Utrecht
mw A. C. F. Vorstius Kruyff-Dames Visser, Utrecht
ir F. E. Vos, Bilthoven
mw R. Vos-Beijerman, Utrecht
mw drs M. W. M. Vos-van Gortel, Utrecht
B. de Vos, Utrecht
B. L. Vos, Utrecht
H. J. J. van der Vossen, Bilthoven
A. van Vredendaal, Hilversum
F. Vreeken, Bodegraven
C. M. Vreeswijk, Utrecht
mw H. C. F. Vreeswijk-Hoogenboom, Oudewater
mw P. Vreugdenhil-Verhoeve, Utrecht
A. A. de Vries, Utrecht
D. J. de Vries, Houten
mw G. de Vries, Utrecht
J. de Vries, Utrecht
J. de Vries, Vinkeveen
M. H. de Vries, Nijkerk
W. L. de Vries, Doorn
mw mr W. S. de Vries, Utrecht
ing. R. Vriesendorp, De Meern
mw dr M. van de Vrugt, Bilthoven
mw dr Th. A. Vijlbrief-Charbon, Dordrecht
J. J. G. Vijverberg, Harmelen

Waalsteenfabrieken n.v., Maatschappij tot Exploitatie van-, Wijk bij Duurstede
J. van Waay, Maarssen
dr S. S. Wagenaar, Utrecht
mw C. H. E. Wagenaar Hummelinck, Bilthoven
M. J. F. Wagenbuur, Utrecht
prof. dr C. A. Wagenvoort, Amsterdam
van Wagenaar & de Lange, Utrecht
A. J. O. van de Wal, Kerkdriel
A. H. van Walbeek, Utrecht
prof. dr H. T. Wallinga, Utrecht
P. Walma van der Molen, Velp
dr H. Wansink, Groenekan
mw J. C. Warnaar, Utrecht
P. van der Wart, Utrecht
M. van de Water, Utrecht
L. G. Waterman, Utrecht
drs G. M. van Waveren, Amerongen
J. E. Weenink, De Bilt
H. M. de Weerd, Hardenberg
mw J. G. P. ter Welle-Heethuis, Gouda
dr G. A. Wellen, Utrecht
D. Wellerdieck, Utrecht
R. van der Wens, Utrecht
mw M. L. A. van de Werf, Bilthoven
P. J. K. Werkhooven, Hilversum
P. Wessels, Utrecht
C. H. G. M. Westbroek, Utrecht
W. F. Westerhout, Utrecht
mr F. A. C. Westermann, Maarn
mw G. A. Westermann-Meyer, Bilthoven
mw J. A. M. Westers, Utrecht
W. H. Westerval, Ochten
prof. dr V. Westhoff, Groesbeek
Westraven bv, Faience- en Tegelfabriek-, Utrecht
R. M. van Westrhenen, Bilthoven
mr J. M. Weststeyn, Gouda
mw J. W. Wetselaar-Hellwich, Utrecht
G. W. C. van Wezel, Utrecht
B. G. Wiegeraad, Maarssen
W. J. F. Wieman, Culemborg
P. Wienand, Delecke-Möhne (BRD)
J. H. Wieringa, Bunnik
A. A. Wiesman, Groenekan
mw M. Wieteler-Heystee, Utrecht
G. A. Wildschut, Utrecht
ir J. Wildschut, Utrecht

mw P. J. A. Wildschut-Hordijk, De Bilt
mw W. K. M. Wilke- van Riet, Oud-Zuilen
Johannes kardinaal Willebrands, Utrecht
Willemars bv, Utrecht
dr C. H. Willemse, Baarn
mr G. J. L. van Willigenburg, Oegstgeest
W. P. C. van Willigenburg, Utrecht
mw M. J. H. Willinge, Utrecht
mw drs C. C. S. Wilmer, Utrecht
P. Wilmink, Leusden
J. J. H. A. Wilten, Leersum
E. Wiltink, Utrecht
mr G. J. J. van Wimersma Greidanus, Eindhoven
K. L. Winkler, Utrecht
C. de Winter, Utrecht
jkvr. prof. dr J. M. van Winter, Utrecht
H. Wisman, De Bilt
drs H. Wissink, Oud-Zuilen
J. E. de Wit, Utrecht
mw J. H. de Wit-Donkersloot, Utrecht
H. C. de Wit, De Bilt
P. S. A. de Wit, Odijk
mw W. J. H. M. de Wit, Amsterdam
G. Witteveen, Doorn
mw A. Witvliet-van de Berg, Utrecht
F. Witzel, Nijkerkerveen
H. Th. G. Woertman, Maarssen
R. J. Wols, Etten-Leur
mw A. R. Wolters-de Jong, Utrecht
dr D. Wolvius, Utrecht
Woonbrink Architectuur, Utrecht
B. van der Woord, Bilthoven
H. L. van der Woord, Baarn
J. W. Worst, Woudenberg
G. J. Wouda, Nieuwegein
Sj. Wouda, Vianen
D. van Woudenberg, Utrecht
dr O. J. Wouters, Utrecht
W. A. Wijberg jr, Utrecht
mw A. Wijers-Gies, De Meern
drs D. van Wijk, Utrecht
G. van Wijk, Bilthoven
H. J. van Wijk, Utrecht
mw J. A. E. van Wijk, Utrecht
mw G. L. van Wijk-de Ruiter, De Meern
mw J. J. van Wijk-Robaard, Nieuwegein
mw H. Wijnands, Maarssen
drs J. S. Wijne, Utrecht
mw H. A. M. Wijnne, Utrecht

J. Zandleven, Utrecht
mw M. J. Zandstra-van Dijk, Nieuwegein
mr P. van Zanten, Utrecht
J. P. de Zeeuw, Bussum
dr B. J. M. Zegers, Utrecht
C. J. van Zelm, Utrecht
E. M. van Zelm, Utrecht
H. L. van Zelm, De Bilt
drs W. L. L. van Zenderen, Utrecht
ir H. Zeydner, Baarn
W. J. M. van Zeijst, Groningen
dr S. B. J. Zilverberg, Amsterdam
Th H. A. Zoetelief, Zaandam
C. L. Zuidervaart, Utrecht
T. H. van Zundert, Utrecht
F. van Zutphen, Nieuwegein
H. van Zuylen, Utrecht
H. Zwaagman, Utrecht
mw E. J. Zwager-Gehner, Utrecht
W. Zwanikken, Utrecht
R. Zwart, Bunnik
F. A. Zwarts, Maartensdijk
H. W. Zweers, Teuge
K. Zweije, De Bilt
R. Zwolschen, Hei- en Boeicop
J. G. Zijffers, Veenendaal
mw M. van Zijl-Koppens, Utrecht
mw A. A. B. Zijlstra-Looyen, Utrecht

Oud-Utrecht
Vereniging tot beoefening en tot verspreiding van de kennis der geschiedenis van stad en provincie Utrecht.

Contributie over het verenigingsjaar 1984 minimaal *f* 39,50, te voldoen na ontvangst van een acceptgirokaart. CJP-houders en zij die 65 jaar of ouder zijn behoeven niet meer dan respectievelijk *f* 23,50 (CJP-houders) en *f* 34,- (65 +) te betalen.
Leden ontvangen de in de loop van het lidmaatschapsjaar verschijnende Maandbladen, een Jaarboek en eventuele andere publicaties.
Inlichtingen: Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht, Alex. Numankade 199, 3572 KW Utrecht, telefoon 030-71 18 14, en mevrouw M. Uittenbogaard-van Terwisga (ledenadministratice), Antwoordnummer 966, 3440 ZA Vleuten, telefoon 03407-19 86.
Werft leden! Vraagt folders bij een van de vorengenoemde adressen.

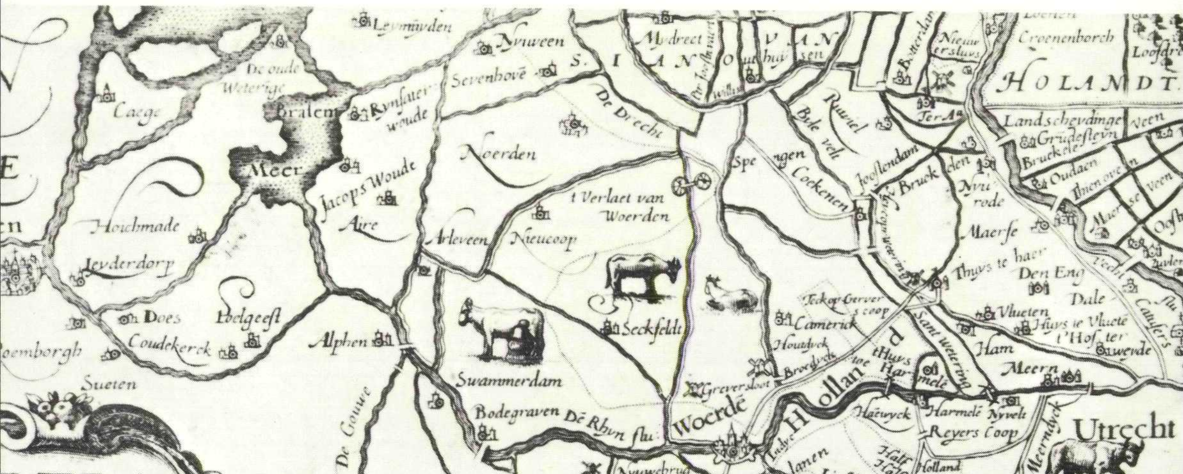

LTRA
CTUM
ominium
Leymuyden
Nyween
Sevenhovē
De oude Weterige
Caege
Bralem
Rynsater woude
Meer
Jacops Woude
Aire
Noerden
De Drecht
Hoichmade
Leyderdorp
Arleveen
Nieucoop
t Verlaet van Woerden
Does
Poelgeest
Coudekerck
Alphen
Seckfeldt
Swammerdam
Sueten
Bodegraven
Dē Rhyn
Woerdē
Grevers sloot
De Gouwe
Boscoop
Middelborg
Sluypich
Pewyck
Waddingxveen
Nyuwebrug
Waerden
Bruggen
Sticht
Ruych weyde
Linschoten
Lange Linschoten
Montfort
Oudewater
Yselsteyn
Sluys Vliet
t'Lant van Mōt
Hoen coop
Goude
Steyn
Haestrecht
Sevenhuysen
Moerdrecht
Bleysuyck
Berckel
Nyuwerkerck
De Ysel
Polsbrouck
Stolwyck
Berekou
Hem
Schoonhoven
Cralingen
Capelle
Hoe
Rotterdam
Ouderkerck
H'Aertsberch
Ammers
Leckerkerck
De Leck
Donck
Liesvelt
Nyupoort
Langeraeck
Meerkerck
Noordeloos
Goudriaen
Ameyde
Thienhoven
Lopick
Iaersvelt
Lecksmonde
Leerbrouck
Nyewelandt
Sevende
Benscop
Capelle
Utrecht
Rynesteyn
Ry nenburg
Iutphaes
Taeyn
Outgeyn
Spuye
Vian
Meern
Harmelē
Nyvelt
Reyers Coop
Haewyck
Achthoven
Ham
Vlueten
Huys te Vlueten
t'Hof ter Swevde
Den Eng
Dale
Thuys te haer
Maerse
Nyu rode
Bruek elen
Joostendam
Cockenen
Camerick
Houdwyck
Broedyck
Sent wetering
Holland
Croenenborch
Loosdre
HOLANDT
Landscheydinge
Grudesteyn
Oudaen
Ter Aa
Mydrect
Ravel
Bole velt
O L
A N
D I A E